

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДУТКО ЛЮБОМИР СТЕПАНОВИЧ

УДК 930(477)"20":94(477)(092)"18/19"(043.5)

РЕЦЕПЦІЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ ТА НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ М. ГРУШЕВСЬКОГО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ
ІСТОРІОГРАФІЇ

Спеціальність 032 – історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня
доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л. С. Дутко

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Тельвак Віталій Васильович

Дрогобич – 2025

АНОТАЦІЯ

Дутко Л. С. Рецепція історіографічної та науково-організаційної діяльності М. Грушевського в сучасній українській історіографії. Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 – історія та археологія. – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич, 2025.

З'ясовано, що аналіз історіографії проблеми рецепції історіографічної та науково-організаційної діяльності М. Грушевського в сучасній українській історіографії виявив епізодичність попереднього досвіду її осмислення. Залучена різножанрова джерельна база уможливила глибоке й комплексне дослідження мети дисертаційної праці шляхом розв'язання сформульованих завдань. Сконструйований теоретико-методологічний інструментарій дозволив коректно інтерпретувати різнопланову сучасну історіографічну грушевськіану.

Досліджено, що особливо популярними серед дослідників виявилися створювані вченим протягом тривалого періоду метанаративи. При цьому найбільше студій відведено осмисленню широкого кола історіографічної проблематики, пов'язаної з «Історією України-Руси». Поряд із українським перевиданням, праця з'явилася також і в перекладі на англійську мову, що збагатило національну палітру грушевськознавчої рецепції. Дослідники вперше опрацювали такі новаторські сюжети, як дискурсивні практики вченого, процес підготовки поодиноких томів, з'ясування рецепції пам'ятки й ін.

Доведено, що інший метанаратив М. Грушевського «Історія української літератури» надалі перебуває в своєрідній «тіні» історичного багатотомника і традиційно тлумачиться його «текстом-супутником». Доказом цьому є фактично початковий стан справ з історіографічним осмисленням цієї пам'ятки, що вочевидь поступається зацікавленню нею з боку літературознавців. Відтак, сьогодні маємо поодинокі спроби реконструкції процесу створення твору, з'ясування його теоретичних засад і дослідження рецепції в науці того часу.

Вказано, що епізодичною була й специфіка зацікавлення в сучасній науці монографічними студіями М. Грушевського – суто історичні («Нарис історії Київської землі...», «Барське староство») мали значно більшу запитаність за міждисциплінарні («Початки громадянства (Генетична соціологія)»). Оскільки діаспорна історіографія в умовах неможливості доступу до архівів небагато цікавилася цими працями, то більшість актуалізованих історіографічних сюжетів (задум створення, теоретичні засади, рецепція й ін.) належать сучасному періоду.

Обґрунтовано, що історіографічне зацікавлення науковими статтями вченого в сучасній науці можна вважати спорадичним. Так, поряд із чималою увагою до змісту і рецепції концептуальних статей «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці», «Вступний виклад з давньої історії Руси» та «Звичайна схема "русскої" історії ...», спостерігається незначний інтерес до інших малих форм творчої лабораторії історика. Тут традиційно значною є зацікавленість козакознавчими розвідками М. Грушевського, його біоісторіографічними нарисами чи співпрацею вченого з часописами «Киевская старина», «Записки НТШ» і «Україна».

Наголошено, що з огляду на високий рівень публікаторської культури М. Грушевського й унікальність багатьох актуалізованих ним документів з огляду на пізніші втрати оригіналів, в сучасній історіографії спостерігається сталий інтерес до його археографічної спадщини. Свідчення цьому – ґрунтовні опрацювання проблем становлення Грушевського-археографа, його діяльності по створенню й налагодженню роботи в АК НТШ, опрацювання видавничих проєктів для УНТ, розбудови ним археографічної праці на чолі АК ВУАН, рецепції археографічних студій історика. Переконливим свідченням небуденності сучасного історіографічного інтересу до спадщини Грушевського-археографа та джерелознавця є перші узагальнюючі студії з цієї проблеми.

Доведено, що цілковито самостійним здобутком сучасної історіографії є комплексне осмислення рецензійної спадщини М. Грушевського. Завдяки реалізації проєкту академічного видання творів у 50-ти томах, де рецензії складають окрему серію, дослідники звернули увагу, що це є кількісно найвагоміша складова його доробку, яка має унікальні стильові особливості,

самостійні методологічні функції, чітку концептуальну спрямованість, а відтак – й неповторну наукознавчу роль. Тож на сьогодні маємо студії про становлення критичної складової в творчій лабораторії вченого, актуалізовану в рецензіях історика теоретичну проблематику, багатосюжетність його наукової критики, зрештою, сприйняття рецензійних текстів його сучасниками.

Зауважено, що поскільки «повернення» М. Грушевського розпочалося саме з перевидання його науково-популярних студій, то увага до них була зумовлена суто прагматичними обставинами показати переваги історика як автора праць для масового читача. Згодом таку цікавість, вже дослідницького плану, підігріло академічне видання творів, в якому декілька томів було відведено саме цим текстам. Тож на сьогодні реконструйовано мотивацію написання та дискурсивні особливості головних науково-популярних книг М. Грушевського, з'ясовано їхні концептуальні особливості, специфіку колпортажу, викликані ними дискусії у середовищі фахівців та серед широкої читацької аудиторії.

Досліджено, що з проблематики науково-організаційної грушевськіани найбільш насиченим було обговорення сюжету «Грушевський і НТШ». При цьому ґрунтовністю опрацювання позначено вивчення особливостей реалізації М. Грушевським його програми академізації НТШ, осмислення психологічного клімату в установі, з'ясування причин і наслідків конфліктів в Товаристві, реконструкція діяльності створених чи очолюваних істориком структур, його праця як редактора академічних видань, перетворення М. Грушевським НТШ на ефективний інструмент культурної політики.

Наголошено, що опрацювання проблеми «Грушевський і УНТ» цілком належить сучасному історіографічному періоду, адже діаспорні історики не мали доступу до інституційного архіву. Тож саме протягом останнього тридцятип'ятиліття з'явилися студії над баченням керманічем УНТ його академічної місії, заходами вченого над створенням секцій і комісій, розгорнутою ним видавничою та культурно-просвітницькою працею, сприйняттям діяльності М. Грушевського як голови УНТ в публіцистиці того часу.

Доведено, що винятково сучасності належить дослідження діяльності М. Грушевського в УСІ. Відтак з'явилися опрацювання проблеми мотивів і обставин заснування інституту, розгортання в ньому академічної праці та видавничої діяльності, реалізації культурно-освітньої програми, обговорення діяльності М. Грушевського як керманіча інституту.

З'ясовано, що чимало протягом останнього тридцятиліття було написано й стосовно науково-організаційної праці М. Грушевського на форумі ВУАН. Сучасні історіографи на підставі інституційного документообігу та матеріалів радянських спецслужб, повно реконструювали питання розбудови М. Грушевським його науково-дослідних установ, діяльності очолюваних ним секцій і комісій, розгорнутої видавничої праці, творення і функціонування наукової школи, гвалтовних репресій проти вченого і його співробітників та ін.

Ключові слова: М. Грушевський, наукова спадщина, організаційна діяльність, сучасна українська історіографія, рецепція.

SUMMARY

Dutko L. S. The Reception of Mykhailo Hrushevsky's Historiographical and Scholarly-Organizational Activity in Contemporary Ukrainian Historiography. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 «History and Archeology». Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, 2025.

The analysis of the relevant historiography reveals the episodic and fragmentary character of earlier attempts to conceptualize this issue. The use of a wide-ranging and diverse source base has enabled a more comprehensive and systematic study, allowing the research objectives of the dissertation to be addressed in depth. The theoretical and methodological framework developed for the study has provided the tools necessary for the accurate interpretation of the multifaceted body of recent historiographical scholarship on Hrushevsky.

The study demonstrates that the metanarratives constructed by Hrushevsky over the course of his career have proven especially influential among researchers. Particular attention has been devoted to the extensive historiographical questions related to his monumental *History of Ukraine-Rus'*. In addition to the Ukrainian re-edition, the availability of an English translation has further enriched the national and international discourse surrounding Hrushevsky's reception. For the first time, scholars have engaged with such innovative topics as Hrushevsky's discursive practices, the process of preparing individual volumes, and the interpretation of the reception of his works.

It has been evident that another of Hrushevsky's metanarratives, *History of Ukrainian Literature*, has continued to remain in the «shadow» of his historical multivolume work and is traditionally interpreted as its «companion text.» Evidence of this is the still largely preliminary state of historiographical engagement with this work, which clearly lags behind the level of interest shown by literary scholars. Consequently, current scholarship offers only isolated attempts at reconstructing the process of the work's creation, clarifying its theoretical foundations, and examining its reception in the scholarly discourse of the time.

It has also been noted that modern academic interest in Hrushevsky's monographic studies has been episodic. His purely historical works (*Outline of the History of the Kyivan Land...*, *Barske Starostvo*) have attracted significantly greater attention than his interdisciplinary studies (*The Beginnings of Citizenship: Genetic Sociology*). Since the historiography of the Ukrainian diaspora, constrained by the lack of access to archives, showed relatively little concern for these works, the majority of historiographical discussions that have become relevant – such as the author's intentions, theoretical premises, and scholarly reception – belong primarily to the contemporary period.

Furthermore, it has been substantiated that historiographical interest in Hrushevsky's scholarly articles in present-day research may be regarded as sporadic. Alongside considerable attention to the content and reception of such conceptual pieces as *The Social Movement in Ukraine-Rus' in the Thirteenth Century*, *Introductory Lecture on the Ancient History of Rus'*, and *The Usual Scheme of «Russian» History...*,

there has been relatively little engagement with other shorter works from the historian's creative laboratory. At the same time, enduring scholarly interest persists in Hrushevsky's studies on the Cossacks, his biohistoriographical essays, and his collaboration with such periodicals as *Kievskaiia Starina*, *Notes of the Shevchenko Scientific Society*, and *Ukraina*.

It has been emphasized that, given Mykhailo Hrushevsky's high level of editorial culture and the uniqueness of many documents he published – especially in light of the later loss of numerous originals—there has been sustained interest in his archaeographic legacy in contemporary historiography. This is evidenced by comprehensive studies of the formation of Hrushevsky as an archaeographer, his role in establishing and organizing the work of the Archaeographic Commission of the Shevchenko Scientific Society (NTSh), his publishing projects for the Ukrainian Scientific Society (UNT), his efforts in developing archaeographic research as head of the Archaeographic Commission of the All-Ukrainian Academy of Sciences (VUAN), and the reception of his archaeographic studies. A compelling indication of the exceptional nature of the current historiographical interest in Hrushevsky as an archaeographer and source scholar is the emergence of the first synthetic studies devoted to this subject.

It has also been demonstrated that the comprehensive reinterpretation of Hrushevsky's review legacy constitutes a fully independent achievement of modern historiography. Owing to the implementation of the academic project of publishing his collected works in 50 volumes – in which the reviews constitute a separate series – researchers have drawn attention to the fact that this is quantitatively the largest component of his scholarly output. These texts are distinguished by unique stylistic features, independent methodological functions, and a clear conceptual orientation, thereby occupying a distinctive place in the history of scholarship. As a result, recent studies have examined the emergence of the critical dimension within the scholar's intellectual laboratory, the theoretical issues addressed in his reviews, the multifaceted character of his scholarly critique, and, ultimately, the reception of his review texts by his contemporaries.

It has been noted that since the «return» of Mykhailo Hrushevsky began precisely with the reprinting of his popular-scientific works, attention to them was initially determined by pragmatic considerations – the need to demonstrate the historian's merits as an author of texts for a mass readership. Later, this interest, already of a scholarly nature, was stimulated by the academic edition of his collected works, in which several volumes were devoted specifically to such texts. As a result, the motivations behind their writing and the discursive features of Hrushevsky's main popular-scientific books have now been reconstructed, their conceptual features clarified, the specifics of their dissemination examined, as well as the debates they provoked both among specialists and in the wider reading public.

Research has shown that within the field of scholarly and organizational Hrushevsky studies, the theme «Hrushevsky and the Shevchenko Scientific Society (NTSh)» has attracted the most sustained discussion. Particular depth of analysis has been devoted to his program for the academic institutionalization of NTSh, the psychological climate within the Society, the causes and consequences of conflicts, the reconstruction of the activities of structures created or led by the historian, his work as editor of academic publications, and his transformation of NTSh into an effective instrument of cultural policy.

It has been emphasized that the study of the theme «Hrushevsky and the Ukrainian Scientific Society (UNT)» belongs entirely to the contemporary historiographical period, since diaspora historians had no access to the institutional archive. Thus, over the past thirty-five years, studies have appeared on his vision of the academic mission of the Society, his initiatives in creating sections and commissions, his publishing and cultural-educational activity, and the reception of his leadership of UNT in the journalism of the time.

It has been demonstrated that the study of Hrushevsky's activity within the Ukrainian Social Institute (USI) also belongs exclusively to the modern period. Recent scholarship has examined the motives and circumstances of the Institute's establishment, the development of academic and publishing work within it, the

implementation of its cultural and educational program, and Hrushevsky's role as its leader.

It has also been established that in the last three decades considerable attention has been devoted to Hrushevsky's organizational work within the All-Ukrainian Academy of Sciences (VUAN). On the basis of institutional records and materials of the Soviet security services, contemporary historians have fully reconstructed such issues as the creation and development of research institutions under his leadership, the activities of the sections and commissions he headed, his extensive publishing work, the formation and functioning of his scholarly school, and the brutal repressions carried out against the scholar and his colleagues.

Keywords: Mykhailo Hrushevsky, scholarly legacy, organizational activity, contemporary Ukrainian historiography, reception.

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації:

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Дутко Л. Теоретико-методологічна спадщина Михайла Грушевського у дзеркалі сучасної української історіографії. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2023. Вип. 14 (56). С. 153–162. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.17>
2. Дутко Л. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в сучасному історіографічному дискурсі. *Вісник Черкаського університету: Серія Історичні науки*. 2024. № 1. С. 100-110. DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-100-110
3. Дутко Л. Науково-організаційна праця Михайла Грушевського на терені ВУАН: огляд сучасної історіографії. *Вісник Черкаського університету: Серія Історичні науки*. 2025. № 1. С. 68-75. DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-68-75
4. Дутко Л. Науково-організаційна діяльність М. Грушевського на форумі НТШ у дзеркалі сучасної історіографії. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. 2025. Вип. 10. С. 35-48. DOI: 10.26693/ahpsxxi2025.10.035

Статті у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з присвоєнням категорії «А», або в закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus:

5. Дутко Л. Рецепція «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в сучасній українській історіографії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 48. Збірник наукових праць. 2024. С. 114-124. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-114-124>

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Дутко Л. Михайло Грушевський як популяризатор в дзеркалі сучасної історіографії. *Актуальні питання освіти і науки в умовах сучасної російсько-української війни*. Том I / [Ред.: В.Ільницький, Р.Корсак, Т.Пантук, О.Петречко, В.Старка]. Дрогобич Ужгород Тернопіль: Посвіт, 2024. С. 58-63.

ЗМІСТ

Анотація.....	2
Вступ	12
Розділ 1. Історіографія, джерела, методологія.	19
1.1. Історіографія проблеми.	19
1.2. Характеристика джерельної бази.	35
1.3. Методологія дослідження.	49
Розділ 2. Грушевський-історіограф в оцінках українських істориків 1990-х – 2020-х рр.	58
2. 1. Гранд-наративи.	59
2. 1. 1. «Історія України-Руси»....	55
2. 1. 2. «Історія української літератури».	71
2. 2. Монографічні студії...	77
2. 3. Наукові статті.	88
2. 4. Археографічні публікації.	99
2. 5. Рецензійна спадщина.	110
2. 6. Науково-популярні тексти.	120
Розділ 3. М. Грушевський як організатор науки: сучасна рецепція.	134
3. 1. Діяльність на форумі Наукового товариства імені Шевченка.	135
3. 2. Науково-організаційна праця в Українському науковому товаристві.	156
3. 3. Творення Українського соціологічного інституту.	167
3. 4. Організація українознавчих досліджень у ВУАН.	177
Висновки	196
Список використаних джерел та літератури	203
Додатки.....	239

Вступ

Актуальність дослідження. Сучасне грушевськознавство, за загальним визнанням істориків науки, є міждисциплінарним напрямком з особливо динамічним поступом [108, с 103-132; 250]. Це зумовила низка як суто наукознавчих обставин, так і причин ширшого суспільно-політичного плану. Першочергово мовиться про фундаментальний інтелектуальний спадок діаспорної історіографії, в якій за ініціативи Любомира Винара постала і дисциплінарно утвердилася нова українознавча галузь. Властиво солідні здобутки закордонної соціогуманітаристики стали підґрунтям для праць материкових дослідників після проголошення державної незалежності й пов'язаного з цим повернення національної культурної спадщини.

Згаданий процес супроводжувало лавиноподібне зростання серед української громадськості зацікавлення неспальшованою історією наших земель, особливо її новітнім періодом, сповненого героїки боротьби за державність. Відтак у фокус суспільного зацікавлення потрапили визначні діячі столітньої давнини, а серед них і знаковий інтелектуал доби модерного відродження та визначний політичний діяч Михайло Грушевський. Такий громадський інтерес сформував замовлення представникам професійної спільноти, які активно занурилися у щойно відкриті архівні колекції в пошуках нових матеріалів. Їхній інформаційний потенціал уможливив не лише значною мірою доповнити чи подекуди скорегувати спостереження діаспорних українознавців, але й актуалізувати чимало нових проблемно-тематичних сюжетів.

У підсумку постала значна кількість різножанрових публікацій (статейні і книжкові видання, збірки джерел, матеріали наукових форумів, рецензійні та публіцистичні тексти, літературні рефлексії й ін.), в яких образ Великого Українця поступово позбувався властивої минулому періоду ідейного протистояння одновимірності, набуваючи відповідної до масштабності його національного служіння сюжетної складності та фактологічної доказовості. При цьому найбільша кількість таких публікацій очікувано фокусувалися на спадщині

М. Грушевського як історіографа та наукового менеджера. Сучасні дослідники виявилися напрочуд солідарними в переконанні про визначальність внеску вченого у докорінну модернізацію всіх галузей української соціогуманітаристики в особливо важливий період її концептуальних пошуків й інституційного становлення.

З огляду на це, чималу наукову актуальність і громадський інтерес має проблема підсумування створених протягом 1990-х – першої половини 2020-х рр. грушевськознавчих праць, сфокусованих на осмисленні історіографічної та науково-організаційної спадщини М. Грушевського. Реалізація цього завдання уможливить визначити як консенсусні та дискусійні сюжети, так і окреслити перспективні напрямки історіографічного пошуку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження підготовлене в рамках науково-дослідницької теми «Актуальні питання всесвітньої історії», яка розробляється на кафедрі всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (схвалена Вченою радою ДДПУ імені Івана Франка 21 грудня 2023 р., протокол № 14).

Об'єкт дослідження – українська історична наука доби незалежності в аспекті звернення її представників до життя та діяльності М. Грушевського.

Предметом дослідження є процес осмислення історіографічної та науково-організаційної спадщини М. Грушевського в сучасній українській історичній науці.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної праці є з'ясування стану, повноти й достовірності вивчення історіографічної та науково-організаційної діяльності М. Грушевського в українській історіографії 1990-х – першої половини 2020-х рр., а також виявлення недостатньо опрацьованих проблем і перспектив подальшої розробки теми.

Така дослідницька мета передбачає вирішення наступних завдань:

- з'ясувати ступінь історіографічного осмислення теми;

- проаналізувати повноту залученої джерельної бази і випрацювати методику її дослідження;
- сконструювати теоретико-методологічні засади вивчення сучасної історіографічної та науково-організаційної грушевськіани;
- з'ясувати специфіку історіографічного осмислення метанаративів, монографічних і статейних студій М. Грушевського;
- дослідити сучасну рецепцію діяльності Грушевського-археографа;
- виявити ключові проблемно-тематичні сюжети при зверненні історіографів нашого часу до рецензійної спадщини визначного вченого;
- відтворити специфіку історіографічного аналізу науково-популяризаторської праці історика;
- розкрити особливості дослідницьких інтерпретацій питання організації львівським професором наукової роботи в НТШ;
- охарактеризувати історіографічні студії щодо діяльності вченого як керманіча УНТ;
- висвітлити опрацювання в науці нашого часу проблеми «Грушевський та УСІ»;
- реконструювати сучасне обговорення проблеми розбудови вченим історичних установ ВУАН;
- визначити перспективні сюжети історіографічної й науково-організаційної грушевськіани.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період розвитку української історіографії за доби державної незалежності. Внаслідок «архівної революції» протягом досліджуваного окресу відбулося феноменальне розширення джерельної бази історіографічних досліджень, яке поряд зі стрімким поширенням в сучасній українській соціогуманітаристиці новітніх теоретико-методологічних пропозицій зумовило появу чималої кількості новаторських грушевськознавчих студій. Досліджуване тридцятип'ятиліття зазвичай поділяють на два історіографічні періоди. Перший охоплює 1990-ті рр. і характеризується подоланням українською соціогуманітаристикою стереотипів минулої епохи й

актуалізацією нових джерельних масивів. Другий період, що охоплює першу чверть ХХІ ст., позначений створенням на підставі опрацьованих джерел за допомогою новітнього методологічного інструментарію показного кола новаторських грушевськознавчих опрацювань.

Територіальні межі дослідження мають два виміри: перший пов'язаний із територією сучасної України, передусім, містами (головно Київ, Львів і Дрогобич), в яких функціонують грушевськознавчі центри. Другий вимір апелює до географії створення і публікації грушевськознавчих досліджень (передусім, США, Канада, Польща й ін.).

Наукова новизна отриманих результатів відображається як у самій постановці проблеми дослідження історіографічної та науково-організаційної спадщини М. Грушевського в сучасній українській історичній науці, так і в комплексному підході до її вирішення. Ми здійснили всебічний історіографічний аналіз проблематики історіографічно-організаційної грушевськіани, що показав відсутність її цілісного опрацювання. Для досягнення визначеної мети був сконструйований теоретичний інструментарій, який поєднує можливості історії історіографії та культурно-інтелектуальної історії.

Внаслідок реалізації мети і завдань дисертаційної роботи отримано результати, наукова новизна яких конкретизується наступним чином.

Уперше в історіографії:

- доведено необхідність, а також джерельну підставовість й методологічну можливість дослідження проблеми вивчення історіографічної та науково-організаційної діяльності М. Грушевського в сучасній науці;
- з'ясовано специфіку історіографічного осмислення метанаративів, монографічних і статейних студій М. Грушевського;
- досліджено рецепцію діяльності Грушевського-археографа;
- виявлено ключові проблемно-тематичні сюжети при зверненні історіографів нашого часу до рецензійної спадщини визначного вченого;
- відтворено специфіку історіографічного аналізу науково-популяризаторської праці історика;

- розкрито особливості дослідницьких інтерпретацій питання організації львівським професором наукової роботи в НТШ;
- охарактеризовано історіографічні студії щодо діяльності вченого як керманіча УНТ;
- висвітлено опрацювання в науці нашого часу проблеми «Грушевський та УСІ»;
- реконструйовано сучасне обговорення проблеми розбудови вченим історичних установ ВУАН;
- визначено перспективні сюжети історіографічної й науково-організаційної грушевськіани.

Поглиблено та вдосконалено:

- розуміння основних дослідницьких тенденцій, які переважали в сучасній соціогуманітаристиці та безпосередньо впливали на грушевськознавчий дискурс;
- аналіз праць окремих дослідників історіографічної та науково-організаційної спадщини М. Грушевського;
- експліковано низку історіографічних стереотипів при висвітленні діяльності Грушевського-історика та наукового менеджера.

Практичне значення результатів дисертаційної праці визначила новизна актуалізованих мети та завдань дослідження, суголосних викликам сучасної соціогуманітаристики. Здобутий протягом 1990-х – першої половини 2020-х рр. досвід осмислення наукової та організаційної спадщини М. Грушевського має теоретичне та прикладне значення. У першому випадку мовиться про краще розуміння дисциплінарних процесів в українській історіографії, що уможливить моделювання перспектив розвитку науки. Прикладний момент пов'язаний із зануренням у грушевськознавчі дискусії останніх десятиліть, що дозволяє формувати актуальні історіографічні проблеми. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані в процесі викладання лекційних курсів з історії та історіографії історії України, наукознавства, культурології, розробці грушевськознавчих спецкурсів, укладанні біобібліографічних покажчиків тощо.

Особистий внесок здобувача. Всі наведені положення та висновки дисертаційного дослідження належать автору одноосібно.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на наступних наукових конференціях та семінарах: Науково-практичній конференції «Трансформації аксіологічної парадигми наукових досліджень у контексті викликів сьогодення» (Дрогобич, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 31 жовтня 2022 р.), Науково-практичній конференції «Місія українського науковця: виклики сьогодення, проблеми і перспективи» (Дрогобич, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 7 листопада 2023 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Дванадцяті Богданівські читання» (Черкаси, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 13–14 грудня 2023 р.), XXXV-тій Березневій науковій сесії Осередку Наукового товариства імені Шевченка у Черкасах, присвяченій 210-річчю з дня народження Тараса Шевченка (Черкаси, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 12-21 березня 2024 р.), Міжнародній науковій конференції «Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne» (Варшава, Варшавський університет, 11-12 квітня 2024 р.), Всеукраїнській науковій конференції XXXVI Березнева наукова сесія осередку Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Черкасах (Черкаси, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 10-20 березня 2025 р.); Міжнародній науковій конференції «Polska i Ukraina w perspektywie geopolitycznej: historia i współczesność» (Варшавський університет, Польща, 28-29 квітня 2025 р.), звітних наукових конференціях викладачів та здобувачів вищої освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Дрогобич, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2023 р., 2024 р., 2025 р.) та ін.

Публікації. Результати дисертації відображено у 6 публікаціях, з яких 4 містяться у наукових фахових виданнях України, включених до категорії «Б»; 1 – у виданні, проіндексованому у базі даних Web of Science Core Collection; 1 – у

збірці матеріалів наукової конференції. Загальний обсяг публікацій – 5,4 друк. арк.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури. Текст дисертації – 198 сторінок, список використаних джерел і літератури – 36 сторінок (342 найменування).

Розділ 1.

Історіографія, джерела та методологія дослідження

Питання рецепції історіографічної та науково-організаційної праці Михайла Грушевського в науковій літературі періоду української незалежності досі не отримало належного йому системного й панорамного опрацювання. Втім, поодинокі проблемно-тематичні сюжети обраної нами теми все ж артикулювалися й на тому чи іншому рівні осмислювалися в грушевськознавчих працях протягом останнього тридцятиліття. Тож перед тим, як перейти до реалізації визначених у вступі дослідницьких завдань, з'ясуємо особливості звернення наших попередників до широкого спектру проблематики історіографічної та науково-організаційної грушевськіани. Поряд із цим, необхідним є виявлення й з'ясування евристичних можливостей низки джерельних комплексів, які лягли в основу нашої роботи. Зрештою, потрібною є й теоретична рефлексія, що має на меті визначення загальної концептуальної рамки та відповідного їй методологічного інструментарію для максимально коректного аналізу фактів і явищ. З'ясуванню щойно окресленого комплексу проблем історіографічно-джерелознавчого і теоретико-методологічного плану відведено перший розділ.

1. 1. Історіографія проблеми.

Патріарх сучасної української історіографії Ярослав Калакура у знаній праці «Українська історіографія на переломі: від методологічного монізму до європейських орієнтирів» на багатьох прикладах доводить тезу про особливо динамічний поступ материкового грушевськознавства протягом першого тридцятиліття української незалежності [108, 103-132]. Він це пояснює низкою суспільно-політичних і наукознавчих причин, серед яких домінують бажання громадськості більше знати про одного з «батьків» «Нової України» та потреба нівеляції вульгарних марксистських стереотипів спадщини визначного вченого. Своє твердження Ярослав Степанович узасаднює вражаючим переліком дисертаційних студій і монографічних опрацювань, археографічних видань,

аналітичних статей, рецензійних рефлексій тощо. Чимало авторів цих різнопланових історіографічних публікацій так чи інакше торкалися проблематики творчої й науково-організаційної спадщини автора «Історії України-Руси». При цьому вони не тільки з'ясовували обраний дослідницький сюжет, але й зазвичай характеризували внесок своїх попередників, втім і сучасників. З огляду на таку особливість сьогоденної грушевськіани, вона водночас постає як джерелом для нашого дослідження, так і більш чи менш рефлексивним досвідом історіографічної рефлексії творчості науковців кінця ХХ – перших десятиліть ХХІ ст. Згадані історіографічні рефлексії в дисертаційних і монографічних студіях є помітно змістовнішими й глибшими за відповідні сюжети в статейних розвідках, де вони нерідко набувають описово-бібліографічного характеру. Тож ми насамперед сфокусуємося на спеціальному досвіді сучасної грушевськознавчої рефлексії.

Перша спроба рецепції сучасної історіографічної грушевськіани належить Віктору Гоцуляку. Черкаський дослідник у низці книжкових публікацій звернувся до аналізу грушевськіани 1990-х рр. [58-60]. Опрацювавши тогочасні знані праці В. Смолія, Я. Дашкевича, П. Соханя, О. Прицака, Ф. Сисина й інших колег він переконливо показав стрімко зростаюче зацікавлення науковою спадщиною автора «Історії України-Руси» в середовищі материкових історіографів. При цьому, слушно відзначив сучасний дослідник, його колеги неодмінно спираються на здобутки своїх діаспорних колег, водночас поглиблюючи, а подекуди й корелюючи їхні висновки.

Діагностуючи тогочасне грушевськознавство, В. Гоцуляк на багатьох прикладах доводить, що наукова громадськість протягом 1990-х рр. поступово позбавлялася накопичених у попередні періоди ідеологічних упереджень, відкинула усталені штампи в оцінках історіографічного доробку М. Грушевського (насамперед, про винятково народницьку інтерпретативну логіку автора), ставила питання про необхідність застосування методологічних новацій для пізнання й оцінки його спадщини. Поряд із з'ясуванням історіографічних здобутків, черкаський учений окреслив і перспективні сюжети. Так, особливий інтерес для

сучасних дослідників мало наголошення ним потреби усвідомити той факт, що наукова кар'єра М. Грушевського відбувалася не на обезлюдненому полі української історії, а в умовах високої напруги інтелектуальної творчості освіченої частини української інтелігенції. Відзначимо, що цей заклик В. Гоцуляка був почутий, адже грушевськознавці перших десятиліть ХХІ ст. дедалі частіше висвітлювали питання історіографічної грушевськiани з урахуванням широкого контексту еволюції історичного знання протягом кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

До характеристики доробку материкової історіографії в аспекті зацікавлення її представниками творчою спадщиною М. Грушевського звернувся і знаний українсько-американський вчений Сергій Плохій. В історіографічному огляді до популярної в читацькому середовищі інтелектуальної біографії Великого Українця він діагностував провідні тенденції грушевськознавчого поступу 1990-х – початку 2000-х рр. [187, с. 21-22]. Гарвардський історик переконливо ствердив, що перетворення М. Грушевського після розпаду радянської імперії із забороненого інтелектуала на національного героя викликало величезний інтерес до цього діяча і його різножанрових праць в академічних установах України протягом 1990-х рр. Це дало поштовх активним архівним пошукам, які уможливили створення якісно нових інтерпретацій біографії Великого Українця, а також призвели до спеціалізації грушевськознавчого пошуку, зокрема, появи нових опрацювань окремих проблем його історіографічної спадщини. Як продовження цієї тенденції Автор вважає власну спробу з'ясування ролі М. Грушевського в деконструкції імперського історичного міфу про триєдину російську націю та постановня українського національного проекту.

Щойно згадана спеціалізація грушевськознавчого пошуку призвела до появи монографічних студій про вибрані сюжети історіографічної спадщини автора «Історії України-Руси», автори яких спеціально осмислювали здобутки своїх материкових колег. Приміром, сучасний автор найбільш масштабної реконструкції теоретико-методологічних поглядів визначного історика Віталій

Тельвак доволі багато уваги відвів діагностиці сучасної теоретичної грушевськіани [243, с. 32-42]. На його аргументоване переконання, протягом 1990-х рр. осмислення історіософсько-методологічних поглядів автора «Історії України-Руси» набуло апогею. Спираючись на дискусії діаспорних інтелектуалів, вважає дрогобицький учений, материкові вчені доволі цілісно переосмислили феномен Грушевського-історіософа (О. Прицак, Я. Дашкевич, І. Гирич, Н. Яковенко, В. Березинець, К. Колесников та ін.) та вперше у працях Л. Зашкільняка і В. Масненка підійшли до артикуляції проблеми епістемологічних роздумів автора «Історії України-Руси» як окремого напрямку грушевськознавчої рефлексії. В той же час, слушно наголошує В. Тельвак, така небуденна зацікавленість оприявнила чимале коло проблем, які залишилися поза увагою його попередників. Це стало мотивацією для дрогобицького вченого запропонувати цілісну концепцію історіософії М. Грушевського, дослідити його теорію історичного пізнання, дати дефініцію теоретичної моделі вченого, спеціально дослідити вплив його історико-методологічних поглядів на українську соціогуманітаристику ХХ ст.

Подібною докладністю позначено й історіографічний огляд в монографії Вікторії та Віталія Тельваків, присвяченої історико-науковій спадщині визначного вченого [249, с. 11-39]. Ретельно опрацювавши літературу питання, дрогобицький творчий тандем дійшов переконливого висновку про чимале зацікавлення спадщиною Грушевського-історіографа в українознавстві 1990-х – початку 2000-х рр., простимульоване феноменальним розширенням джерельної бази й залученням новітнього методологічного інструментарію. До досягнень материкового грушевськознавства дослідники віднесли розробку багатьох проблем, сфокусованих на біоісторіографічних студіях автора «Історії України-Руси». Дрогобицькі грушевськознавці довели, що їхні попередники в цілому нівелювали властиві попередньому періоду ідеолого-політичні упередження при висвітленні історіографічної спадщини визначного вченого. Також вони вказали, що важливим здобутком українознавства 1990-х – першої половини 2000-х рр. було опрацювання численних аспектів проблемної історіографії у спадщині

історика й відтворення його зусиль з організації процесу вивчення історичної думки на українських теренах.

Поряд зі здобутками, в обговорюваній праці авторів було вказано й на деякі упущення та перспективи. Перші, на їхнє переконання, зумовлені загальною слабкістю теоретико-методологічної рефлексії у пострадянській соціогуманітаристиці. Особливо ж важливими є запропоновані дрогобицькими вченими перспективні сюжети проблеми «Грушевський-історіограф». До них були зараховані питання створення цілісної моделі історіографічних поглядів автора «Історії України-Руси»; з'ясування теоретичних аспектів його історико-наукового дискурсу (розуміння предмету історії історичної науки, критерії її періодизації, зрештою – осмислення впливу його історико-наукового дискурсу на сучасників та нащадків). На щойно згаданих аспектах В. П. і В. В. Тельваки й зосередилися в своїй ґрунтовній монографії.

Сучасну історіографію рецептивної грушевськіани у відповідній частині дикторської дисертації проаналізував авторитетний знавець цієї проблеми В. Тельвак [247, с. 33-44]. Узагальнивши різнопланову літературу предмету, що з'явилася протягом 1990-х – 2000-х рр., дрогобицький учений вказав на різке зростання джерельної бази, залучення нового інструментарію, що сприяло актуалізації низки нових проблем. Також історик вказав на диспропорцію в осмисленні рецепції творчої спадщини М. Грушевського його сучасниками, що полягала в особливій увазі дослідників до персоналогічного аспекту питання та порівняно незначною зацікавленістю його комплексним осмисленням.

До здобутків рецептивної грушевськіани 1990-х – 2000-х рр. В. Тельвак зарахував опрацювання широкого кола проблем, сфокусованих на персоналогічному вимірі обговорення творчості автора «Історії України-Руси» в історичній публіцистиці його часу. При з'ясуванні цього сюжету, твердить дрогобицький учений, його сучасники в цілому успішно деконструювали властиві попередньому періоду ідеолого-політичні інвективи. Поряд із цим, вказує історіограф, вагомим було опрацювання поодиноких періодів грушевськіани, де системністю опрацювання позначена радянська рецепція.

Звертаючись до перспективних сюжетів рецептивної грушевськiани, В. Тельвак вiдзначив фрагментарнiсть дослiдницької уваги, зумовлену тривалим пануванням iсторiографiчного стереотипу про те, що визначний учений писав нiбито лише для «домашнього вжитку». Вiдтак малодослiдженими, на переконання дрогобицького iсторiографа, є «проблеми сприйняття тогочасною критикою праць ученого, формування та розширення дискусiйного поля довкола його iдей, реконструкцiя нацiональних традицiй рецепцiї творiв iсторика, що врештi уможливить створення цiлiсної концепцiї оцiнки творчої спадщини М. Грушевського наукою його часу» [247, с. 43].

Найбiльш актуальна спроба реконструкцiї сучасної рецептивної грушевськiани належить Наталiї Романцовiй. В численних статтях, докторському дослiдженнi, а вiдтак i монографiчнiй студiї «Михайло Грушевський в iсторичнiй науцi (1890–1934 рр.)». Проблема в українськiй iсторiографiї» вона проаналiзувала грушевськiану за тривалий перiод 1990-2018 рр. Подiбно до щойно згаданих попередникiв, мариупольська дослiдниця першочергово вказала на стрiмке розширення джерельної бази для вивчення численних проблем розвитку українськiй iсторiографiї в добу модерного вiдродження, втiм i її рецептивних сюжетiв, пов'язаних зi ставленням сучасникiв до iнтенсивної творчої дiяльностi свого визначного сучасника. Iсторикiня послiдовно, за перiодами iнтелектуальної бiографiї самого автора «Iсторiї України-Руси», проаналiзувала поглиблення процесу вивчення соцiогуманiтаристикою доби незалежностi багатьох сюжетiв його творчостi – вiд концептуальних i методологiчних до критико-рецензiйних i дискурсивних.

Також Н. Романцова уперше в iсторiографiї розробила перiодизацiю материкового окресу поступу грушевськознавства. Вiдповiдно до її розумiння, сучасне тридцятилiття буде коректно подiлити на два перiоди. Перший – десятирiчний (1990-тi рр.) – позначений «розширенням наукових iсторiографiчних студiй у галузi грушевськознавства вчених у незалежнiй Українi та їх все бiльш активною спiвпрацею з колегами за її межами». Другий – найтривалiший двадцятирiчний – «вiдзначається всеохоплюючим, масштабним

розвитком грушевськознавства, домінуванням його в Україні» [199, с. 9]. Свої спостереження сучасна історикиня узасаднила наведеним у додатках до її книги розлогим квантитативним матеріалом – ретельно уклала за роками переліки грушевськознавчих студій, що дозволяє віднотувати певні історіографічні закономірності в розвитку сучасної грушевськiани.

Разом із тим, надзвичайно ретельно з'ясовуючи внесок сучасних грушевськознавців в опрацювання широкого спектру наукової творчості автора «Історії України-Руси», Н. Романцова практично ніколи не вказує на перспективи подальших досліджень. Тим самим вона обмежила своє розуміння функцій історіографії лише їх пізнавальними й конструктивно-критичними моментами й проігнорувала прогностичну місію історії науки. Щоправда, деякі стислі узагальнюючі роздуми стосовно перспектив вивчення наукової спадщини М. Грушевського ми подибуємо наприкінці висновкової частини монографії. Передусім, дослідниця слушно вказала на потребу оперативної грушевськознавчої рефлексії, адже кожного року історіографічна продукція в цій галузі історіографії постійно зростає. Також Н. Романцова аргументовано відзначила необхідність ґрунтовних студій наукової творчості автора «Історії України-Руси» в період Великої війни, в добу Української революції та в еміграційні роки. «Історіографічний інтерес для подальших досліджень становлять питання історичної політики російської, австро-угорської імперської влади та комуністичного режиму щодо наукової діяльності М. Грушевського, аналізу діаспорної та пострадянської грушевськiани, – висновує сучасна історикиня. – Необхідне більш широке залучення сучасних методологічних підходів, які розкриють нові напрями розвитку грушевськознавства» [199, с. 308].

Подібною до щойно змальованої стосовно творчої спадщини М. Грушевського, була й історіографічна логіка осмислення сучасних студій над науково-організаційною діяльністю вченого. І в цьому випадку найбільш змістовні історіографічні рефлексії містяться у відповідній вступній частині дисертаційних чи монографічних студій. Так, здобутки своїх материкових колег, які протягом першої половини 1990-х рр. з'ясовували діяльність М. Грушевського

на форумі НТШ, підсумував у дисертаційній роботі Віктор Савенко [203, с. 23-27]. Він аргументовано вказав, що пострадянська історіографія в своїх пошуках спиралася на потужний досвід діаспорної інституційної історіографії, в якій найбільш авторитетному науковому товариству універсального характеру було відведено чимало уваги. Разом із тим, наголосив сучасний історик, активна архівна евристика протягом першої половини 1990-х рр. дала можливість актуалізувати значні поклади раніше невідомих матеріалів з минулого НТШ. Відтак постали цікаві новаторські опрацювання його інституційної історії, що містили чимало нових сюжетів. Разом із тим, слушно вказує В. Савенко, інтенсивне історіографічне осмислення феномену НТШ дозволило визначити низку пріоритетних напрямків подальших історіографічних пошуків. Серед них у своїй дисертації тернопільський дослідник актуалізував проблематику перетворення М. Грушевським очолюваної ним інституції на модератора різнопланових акцій наддніпрянської і наддністрянської інтелігенції, спрямованих на модернізацію національної культури і науки.

Зі щойно наведеними спостереженнями В. Савенко вповні погоджуються інші сучасні дослідники проблеми «Грушевський і НТШ». Для прикладу згадаємо статтю Олександра Лади «Становлення та діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка в історіографічному дискурсі (1873–2013 рр.)» [143]. В ній тернопільський історіограф відзначив потужний вплив діаспорного українознавства на студії материкових істориків. Втім, аргументовано вказує сучасний дослідник, невтомне опрацювання архівних колекцій і впровадження до наукового обігу значної кількості різнопланових джерел (інституційний документообіг, епістолярій, мемуари й ін.) дозволило дослідникам 1990-х – початку 2000-х рр. (передусім, В. Кубійовичу, О. Купчинському, О. Романіву та ін.) актуалізувати нові сюжети проблеми «Грушевський і НТШ». Серед них О. Лада слушно виокремлює питання міжособистісних взаємин голови Товариства зі своїми колегами (передусім, І. Франком, В. Гнатюком, С. Дністрянським й ін.), що в попередньому українознавстві піднімалися лише в пропедевтичному ключі, адже таке ключове джерело як епістолярій зберігалось в підрадянських

спецхранах. Чималий дослідницький інтерес, підсумовує О. Лада, дозволив артикулювати низку перспективних проблем. До них сучасний історіограф відносить питання цілісного аналізу здійснюваної М. Грушевським як головою НТШ політики культурної дипломатії.

В свою чергу, історіографію науково-організаційної діяльності М. Грушевського на форумах очолюваних ним НТШ та УНТ за 1990-2005 рр. у першому розділі докторської дисертації підсумувала Зінаїда Зайцева [91, с. 55-65]. На її аргументоване переконання, сучасні українські дослідники фокусувалися на багатьох сюжетах спадщини Грушевського-історіографа, значно менше приділяючи уваги його праці як наукового менеджера. На доказ цього спостереження київська історикиня наводить низку студій з історії НТШ М. Алексієвця і В. Савенка, в яких зусилля автора «Історії України-Руси» з академізації Товариства подано в узагальнюючому ключі, без належної фактографічної конкретики. Це є причиною, твердить З. Зайцева, дещо некоректної спроби обговорюваних авторів показати НТШ радше як культурно-просвітницьку, а не наукову установу. Подібною, на думку історикині, є й помилка материкових дослідників інституційного феномену УНТ В. Онопрієнка, О. Реєнта та Т. Щербань, які захопившись культурно-просвітницькою діяльністю членів Товариства, фактично випустили з поля зору роль керівника інституції як модератора її наукового життя. З огляду на такий проблемно-тематичний дисбаланс, З. Зайцева властиво й сфокусувалася на особливостях початку діяльності НТШ й УНТ, коли з ініціативи М. Грушевського вироблялися концептуальні засади наукової праці в цих інституціях і обговорювалися мовні практики та видавничі наміри, а також на питоми академічних інтенціях і науково-методологічних аспектах діяльності співробітників очолюваних автором «Історії України-Руси» протоакадемій. Таким чином у монографії самої З. Зайцевої діяльність М. Грушевського представлена у порівняльному плані найбільш вагомо, хоча й надалі далеко не вичерпно, на що вказали рецензенти книги [222].

Найбільш актуальне звернення до материкової історіографії науково-

організаційної діяльності визначного історика на форумі очолюваних ним НТШ і УНТ належить Інні Демуз. В численних статтях і ґрунтовній монографії вона ретельно підсумувала інституційну грушевськіану за перше двадцятиліття української незалежності [75, 109-147]. Київська дослідниця переконливо довела, що сучасні материкові науковці провели значну евристичну працю в багатьох архівних колекціях з пошуку нових різноманітних матеріалів з історії функціонування НТШ та УНТ під кермою автора «Історії України-Руси»; з'ясували його зусилля з послідовної академізації цих інституцій; переосмислили напрями діяльності очільника товариств з перетворення їх на майданчики соборницької комунікації інтелектуалів й ефективний інструмент культурної політики. Більшість сучасних історіографів, наголошує І. Демуз, поділяють переконання, що НТШ і УНТ за керівництва М. Грушевського набули статусу неофіційної академії, а їхні інституційні традиції лягли в основу створеної в роки революції Академії наук. Відзначаючи ґрунтовність проведеного київською дослідницею історіографічного аналізу широкого кола літератури, слідом за рецензентами [226] її книги відзначимо відсутність в її студії вказівок на перспективи подальшого дослідження як інституційних феноменів НТШ і УНТ, так і ролі М. Грушевського як наукового менеджера.

Особливо ж багато на сьогодні написано стосовно сучасних студій над науково-організаційною діяльністю М. Грушевського в останнє радянське десятиліття. Перші два роки дослідження цієї теми у пострадянській історіографії осмислили автори колективної монографії «М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність» [217, с. 22-28]. Ретельно опрацювавши первістки материкової грушевськіани, П. Сохань, В. Ульяновський і С. Кіржаєв констатували такі важливі історіографічні тенденції, як поступовий відхід від популізму, компілятивності і звернення до пошуків нових архівних матеріалів та самостійного нового переосмислення теми. Сучасні автори наголосили, що вивчення діяльності М. Грушевського протягом 1924-1934 рр. все більше набуває серйозних наукових форм, піднімається до рівня академічних вимог. А лише цей шлях, на їхнє слушне переконання, може збагатити грушевськознавство. Поряд із

діагностикою історіографічної ситуації, київські історики визначили й нагальні перспективи дослідження теми «Грушевський і Academia», зосередившись у своїй праці на еволюції розуміння автором «Історії України-Руси» шляхів академізації української науки та його заходах з конкретної реалізації цього задуму.

Вперше масштабно до проблеми материкової рецепції теми «Грушевський і ВУАН» у дисертаційній праці, а відтак і монографії підійшла Оксана Юркова. В розлозі історіографічному огляді вона запропонувала доволі зважений баланс ВУАН-івського сюжету сучасної науково-організаційної грушевськiани 1990-х рр. [296, с. 21-30]. Київська дослідниця відзначила, що від зламу 1980-1990-х рр. українські вчені отримували дедалі вільніший доступ до багатьох архівних спецхранів і це уможливило лавиноподібну евристику, що дала фактографічну поживу для написання біографій багатьох співробітників М. Грушевського по ВУАН, а також дозволила помітно нюансувати чимало інституційних сюжетів.

З огляду на специфіку свого дослідницького завдання, О. Юркова сфокусувалася на материковій історіографії інституційного феномену Науково-дослідної кафедри історії України (далі – НДКІУ). Узагальнивши творчий доробок Р. Пирога, П. Соханя, В. Ульяновського, С. Кіржаєва, О. Рубльова, В. Заруби та багатьох інших колег, київська історикиня віддала належне проведеній ними архівно-пошуковій праці, що уможливила створити перші спеціальні студії над проблемою «Грушевський і ВУАН». Поряд із таким визнанням праці попередників, О. Юркова надзвичайно ретельно віднотувала й допущені ними чималі упущення, зумовлені піонерним характером їхніх студій. Так, загальноприйнятими були отожднення академічної кафедри з НДКІУ, некоректне визначення кола співробітників цієї інституції, помилки при реконструкції видавничої діяльності й ін. Відтак сучасна дослідниця дійшла аргументованого висновку про епізодичний, а не системний характер процесу з'ясування особливостей діяльності М. Грушевського на форумі НДКІУ. Тож до перспективних напрямків дослідження цієї проблеми О. Юркова віднесла з'ясування організаційно-структурної еволюції НДКІУ, вивчення інтелектуальних життєписів її співробітників «другого плану», а також всебічне опрацювання

інституційного феномену київської історичної школи М. Грушевського. На щойно згаданих сюжетах сучасна історикія й зосередилася у своєму дослідженні, про що докладніше говоритимемо в третій частині дисертаційної роботи.

Поряд із сюжетами, сфокусованими на окремих інституціях, дещо на сьогодні написано й про науково-організаційну грушевськіану в наскрізному ключі. Так, материкову історіографію 1990-х – 2010-х рр. проблеми «Грушевський як організатор археографічних інституцій» в дисертаційному дослідженні узагальнила Ольга Владига [22, с. 28-42]. Як і решта історіографів, вона вказала на помітний інспіруючий ефект для поступу грушевськознавства наслідків «архівної революції». Вони уможливили опрацювати перед тим незнані поклади джерел, що актуалізувало широке коло історіографічної проблематики. Відтак, твердить О. Владига, протягом 1991-2013 рр. материкові дослідники проаналізували не тільки окремі періоди праці Грушевського-археографа, але й підійшли до осмислення всієї його археографічної спадщини. На доказ цього спостереження львівська історикія навела факти вичерпного з'ясування процесу становлення Грушевського-археографа та джерелознавця (В. Ульяновським, Л. Зашкільняком та М. Крикуном), розробки багатьох сюжетів археографічної праці вченого протягом львівсько-київської доби (Р. Майбородою, І. Бутичем, І. Гиричем, М. Капралем й ін.) та вивчення організації дослідником пошукової й публікаторської діяльності після повернення до України в 1924 р. (С. Водотикою, С. Кіржаєвим, О. Юрковою).

Поряд із з'ясуванням чималих здобутків у вивченні науково-організаційної праці М. Грушевського археографічного плану, О. Владига доволі розлого актуалізувала перспективні сюжети цієї теми. Так, вона вперше вказала на цілковито проігноровані дослідниками факти співпраці професора з Львівським груном Історичного товариства у Львові, потребу докладнішого опрацювання археографічної діяльності очолюваного автором «Історії України-Руси» УНТ, осмислення археографічних планів М. Грушевського в розрізі його об'ємного епістолярію, а також реалізацію комплексного підходу до всієї археографічної спадщини визначного українознавця. На цих сюжетах сучасна дослідниця й

зосередилася в своїй дисертаційній праці.

Інший наскрізний сюжет науково-організаційної праці М. Грушевського стосується творення і редагування ним численної наукової періодики. Крім багатьох студій статейного формату, в яких історіографічні огляди здебільшого мали формальний характер, варто згадати дисертаційне дослідження Інни Савчук, сфокусоване на проблемі «Грушевський і журнал «Україна»». У відповідній частині першого розділу роботи дрогобицька Авторка доволі повно проаналізувала материкову літературу питання за 1990-ті – 2000-ті рр. [208, с. 10-24]. Сучасна дослідниця наголосила, що зі здобуття Україною незалежності знаменувало початок якісно нового етапу дослідження діяльності М. Грушевського на форумі «України». На тлі зростання загального інтересу до діяльності редагованих визначним ученим періодичних видань, твердить І. Савчук, осмислення академічного феномену «України» набуло в сучасному грушевськознавстві організованості та системності. Протягом першого двадцятиліття державної незалежності, твердить історикиня, історіографи окреслили головні напрямки студій та опублікували численні статті, сфокусовані на різноманітних аспектах функціонування пресодруку. Історіографічний феномен «України» був артикульований і на міжнародному рівні й став предметом всебічної уваги в контексті дослідження історії української академічної періодики. Завдяки невтомним джерельним пошукам та інтенсивному обговоренню багатьох питань функціонування «України», наголошує І. Савчук, протягом першого десятиліття ХХІ ст. було швидко заповнено лакуни в осмисленні історіографічного феномену пресодруку, що уможливило підійти до аргументованого визначення його місця в історії нашої науки ХХ ст.

Водночас, вперше звернула увагу І. Савчук, історіографічний аналіз проблеми засвідчив, що історія функціонування «України» та діяльності очолюваного М. Грушевським редакційного колективу не отримала належного масштабності видавничого потенціалу пресодруку висвітлення, а відтак вимагає подальших досліджень. Насамперед, вказує історикиня, невивченими залишаються проблеми організації М. Грушевським роботи редколегії часопису,

як і внеску його співробітників до процесу розбудови суспільно-політичного й культурного життя українців протягом першої третини ХХ ст. Також практично недослідженою, твердить І. Савчук, є проблема інформаційного потенціалу опублікованих на шпальтах «України» різнопланових публікацій. З огляду на таку діагностику, метою свого дисертаційного дослідження Авторка обрала чітке визначення місця медійного дітища М. Грушевського в історіографічному процесі першої третини ХХ ст.

Поряд зі щойно охарактеризованими спробами підсумування балансу здобутків материкового грушевськознавства з того чи іншого сюжету творчої та науково-організаційної діяльності автора «Історії України-Руси», в сучасній науковій літературі маємо й спроби панорамного історіографічного аналізу динаміки дисциплінарного поступу молодшої міждисциплінарної галузі, втім і її історіографічно-організаційної складової. Перший досвід такої рефлексії належить згадуваному вище патріарху материкового грушевськознавства Р. Пирого. В знаній серед історіографів статті «Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського» він охарактеризував здобутки і проблеми материкового українознавства за 1991-2005 рр. в аспекті осмислення його представниками історіографічного феномену Великого Українця. На аргументоване переконання київського вченого, провідною тенденцією перших п'ятнадцяти років існування материкового грушевськознавства став поступовий відхід від публіцистичних і популяризаторських практик на користь подальшої спеціалізації історіографічного пошуку, уможливленій постійно зростаючим масивом актуалізованих різнопланових джерел. Узагальнивши доробок українських історіографів, Р. Пиріг так оцінив стан тогочасної поінформованості про інтелектуальний життєпис Великого Українця: «Якби 68 років земного життя М. Грушевського зобразити у вигляді стрічки, на якій густина фарби буде адекватною оприлюдненій про нього інформації, то отримаємо доволі строкату картину. Найбільш насиченими виявляються львівське двадцятиріччя (1894–1914 рр.) та київські сім років (1924–1931 рр.), дещо біднішими постають тифліські гімназичні, київські університетські роки (1884–1894), емігрантське п'ятиріччя

(1919–1924 pp.). Майже не зафарбованими залишаться симбірсько-казанське заслання (1915–1916 pp.) та московське вигнання (1931–1934 pp.)» [186, с. 179]. З огляду на таку оцінку, сучасний історіограф визначив вісім ключових завдань для подальших історіографічних пошуків, одне з яких якраз сфокусоване на проблемах підготовки узагальнюючої студії про Грушевського-історіографа та організатора науки.

З «легкої руки» Руслана Яковича в наступні ювілейні для вшанування пам'яті М. Грушевського роки з'являлися чергові спроби підведення балансу грушевськознавчих пошуків. Так, в 2016 р. з нагоди вшанування 150-ліття Великого Українця один із засновників материкового грушевськознавства Ігор Гирич запропонував власне бачення історіографічної кондиції сфокусованого на постаті вченого міждисциплінарного напрямку [37]. Осмислюючи чвертьстолітню динаміку поступу цієї українознавчої галузі, київський дослідник вказав на феноменальне розширення джерельної бази, актуалізацію широкого кола нових біографічних й історіографічних сюжетів, успішну міждисциплінарну кооперацію тощо. Особливо вагомими, аргументовано твердить сучасний історіограф, стали здобутки в плані всебічного переосмислення творчої спадщини автора «Історії України-Руси», чималою мірою зумовлені реалізацією проєкту видання академічного зібрання творів у п'ятдесяти томах. Завдяки проведеній професійною командою проєкту ретельній пошуковій праці, висновує І. Гирич (який є секретарем цієї академічної ініціативи), оцінки інтелектуального служіння Великого Українця своєму народу позбулися ідеологічних штампів, водночас набувши сюжетної різноаспектності, фактологічної доказовості й історіографічної контекстуальності.

Зрештою, найбільш актуальна на сьогодні спроба історіографічного балансу сучасного етапу грушевськознавства належить згадуваному вище творчому тандему Віталія та Вікторії Тельваків. З нагоди відзначення 155-ліття з дня народження Великого Українця в статті «Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи» вони підсумували тридцятиліття поступу цієї міждисциплінарної галузі [250]. Дрогобицькі історіографи аргументовано

вказали, що грушевськознавцям ХХ – початку ХХІ ст. вдалося актуалізувати значні джерельні масиви, що уможливили доволі докладну реконструкцію біографічного полотна визначного вченого. В той же час, ці чималі здобутки актуалізують нові дослідницькі поля й оприявнюють виклики теоретико-методологічного плану. При цьому особливою актуальністю для дрогобицьких історіографів позначено підготовку «узагальнюючої монографічної праці, в якій було би простежено становлення та видозміну сучасних грушевськознавчих студій на тлі розвитку гуманітаристики останнього тридцятиліття». Зрозуміло, що необхідною передумовою успішної реалізації такого складного міждисциплінарного проєкту є підведення грушевськознавчого балансу відповідно до проблемно-тематичних напрямків. Це вкотре актуалізує нашу спробу всебічного осмислення сучасних студій історіографічної та науково-організаційної діяльності М. Грушевського.

Як свідчить узагальнений матеріал, в наш час осмислення історіографічної та науково-організаційної грушевськіани досягло свого дослідницького апогею. Свідченням цього є як спеціальна увага до поодиноких аспектів концептуального (передусім, В. Ульяновського, П. Соханя, С. Кіржаєва), проблемно-тематичного (приміром, В. Гоцуляка, С. Плохія, І. Савчук), інституційного (наприклад, З. Зайцевої, О. Юркової, О. Владиги) й рецептивного (В. Тельвака, І. Демуз, Н. Романцової) плану, так і спроби широкої дисциплінарної рефлексії (Р. Пирога, І. Гирича, В. В. і В. П. Тельваків), зосередженої на видозмінах грушевськознавчого ландшафту протягом останнього тридцятиліття. Разом із тим, виразна динаміка поступу молодії українознавчої галузі орієнтує дослідників історіографічної та науково-організаційної грушевськіани на її постійне переосмислення з огляду на активно зростаючу джерельну базу й щоразу нові інструментальні можливості. Так, наразі відсутня рефлексія стосовно дослідження монографічних студій М. Грушевського і його критико-рецензійної спадщини. Значно більшої уваги потребує з'ясування особливостей сучасних досліджень сюжету «Грушевський і УСІ». Вагомою історіографічною перспективою є й узагальнюючий погляд на науково-організаційну грушевськіану радянського

десятиліття. Таких прикладів, передусім проблемно-тематичного характеру, можна назвати чимало і про них йтиметься у наступних частинах роботи. Все це пояснює відсутність і цілісного аналізу й синтезу сукупного доробку сучасних дослідників історіографічної та науково-організаційної спадщини М. Грушевського. А це, в свою чергу, унеможлиблює комплексну реконструкцію масштабного полотна грушевськознавчої рецепції протягом останніх десятиліть. Сукупно щойно згадані обставини виразно актуалізують визначену нами у вступі мету всебічного контекстуального осмислення сучасної історіографічної та науково-організаційної грушевськіани.

1. 2. Джерельна база дослідження.

Грушевськознавство загалом, як і його рецептивний напрямок зокрема, мають поважний апробований десятиліттями досвід класифікації історіографічних джерел. Цю практику, яка спирається на герменевтичні підходи й методику системно-структурного аналізу, на українському історіографічному матеріалі вперше, ще на зламі 1990-2000-х рр., апробувала Ірина Колесник [124, с. 37–38], а згодом і її колеги грушевськознавці [201, 43-62]. Відповідно до згаданих підходів, стало прийнятим виокремлювати три головні джерельні комплекси: 1) сукупність суто наукових матеріалів, які віддзеркалюють процес дослідження історіографічної і науково-організаційної діяльності визначного вченого у сучасному професійному середовищі (так званий «конкретний текст»); 2) історіографічні пам'ятки публіцистичного, мемуарного, епістолярного характеру, в яких сучасні українознавці осмислювали різнопланову творчу та науково-організаційну працю М. Грушевського (або «великий текст»); 3) сукупність джерел, де охарактеризовано актуальний період розвитку української історіографії, втім і грушевськознавства («історико-культурний контекст»). Такий багаторівневий підхід до аналізу джерельної бази дає можливість історіографу тримати в полі зору всю сукупність творчих матеріалів, важливих для реалізації визначених у вступній частині дисертації завдань. Динамічна евристично-публікаторська діяльність науковців забезпечує сьогодні постійний приріст

різнорідних матеріалів для всебічного дослідження наукознавчих процесів у сучасному грушевськознавстві в широкому інтелектуальному контексті. Це уможлиблює всебічне і глибоке осмислення широкого кола питань рецепції історіографічного та науково-організаційного доробку М. Грушевського протягом останньої третини століття.

З названих джерельних комплексів найважливішим є перший, тобто «конкретний текст». В ньому об'єднано такі різнопланові матеріали, як спеціальні праці (передусім, розвідки і монографії); розділи в узагальнюючих студіях; рецензії на сучасну академічну грушевськіану; публікації наукових конференцій і круглих столів; різноманітні персональні та проблемно-тематичні бібліографії грушевськіани нашого часу.

В кількісному плані серед джерел першого комплексу найбільш значущими є статті, що їх автори фокусувалися на з'ясуванні багатьох аспектів історіографічної та науково-організаційної спадщини М. Грушевського. Протягом досліджуваного періоду такі тексти з'являлися з різною інтенсивністю кожного року. При цьому грушевськознавці віднотують виразну ювілейну тенденцію таких публікацій. Мовиться про те, що протягом останнього тридцятиліття в роки вшанування 125-ї, 130-ї, 135-ї, 140-ї, 145-ї, 150-ї і 155-ї річниць з дня народження автора «Історії України-Руси» кількість статейних публікацій різко зростала. Іншою обставиною, що вплинула на кількісне зростання сучасної грушевськіани протягом останнього десятиліття, стала поява профільних видавничих майданчиків. Мовиться про розгорнуту директоркою київського Меморіального музею М. Грушевського Світлою Паньковою інтенсивну науково-дослідну роботу, результати якої оперативно з'являються на інтернет-сторінці установи, а також про започаткований заввідділом джерелознавства нової історії України Інституту української історіографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Ігорем Гиричем науковий щорічник «Михайло Грушевський. Студії та джерела».

Серед чималої кількості опрацьованих в дисертації статей залученням малознаних і невідомих джерел, ґрунтовністю аналізу та новизною проблематики позначені розвідки сучасних авторитетних грушевськознавців Р. Пирога,

І. Гирича, С. Панькової, О. Юркової, С. Плохія, В. Тельвака та багатьох інших історіографів, що їхні тексти стали предметом нашої аналітики у двох наступних розділах. Щойно згадані й інші сучасні грушевськознавці віднаходили і вводили до наукового обігу численні творчі матеріали автора «Історії України-Руси» і його колег, діловодні документи, мемуари, епістолярій, публіцистику й ін. Це створювало документальну базу для артикуляції оригінальних історіографічних сюжетів, постановки нових дослідницьких проблем, створення новаторських гіпотез. Така інтенсивна евристична та публікаторська діяльність феноменально збільшила джерельну базу грушевськознавства й уможливила реконструкцію більш стереоскопічного, в історіографічному сенсі, образу Грушевського-історика та наукового менеджера, що було свідченням відходу від властивих попереднім періодам апріорних критиканських чи глорифікаторських підходів в оцінці національного служіння вченого.

Поряд зі статтями, на сьогодні маємо й спеціальні дисертаційні і монографічні опрацювання історіографічної та науково-організаційної спадщини М. Грушевського. Принагідно відзначимо, що історики науки вказують на той факт, що жоден інший український дослідник минулого не отримав такої кількості спеціальних опрацювань як Великий Українець [231]. Стосовно першого зі згаданих аспектів діяльності вченого згадаємо докторські дисертації, а відтак і монографії В. Гоцуляка [59] та В. Тельвака [242], в яких, відповідно, було проаналізовано історіографічні погляди автора «Історії України-Руси» та з'ясовано їхню рецепцію в історичній думці кінця XIX – першої третини XX ст. Іншим добрим прикладом можуть бути підготовлені за матеріалами кандидатських дисертацій монографії Віталія Тельвака про теоретико-методологічні погляди М. Грушевського у дореволюційний період [243] та Вікторії Тельвак про історіографічну спадщину визначного вченого [249].

Відзначимо, що поряд із українськими історіографами, до спадщини Грушевського-історика звертаються і представники інших національних осередків. Першочергово маємо на увазі знану монографію Лукаша Адамського «Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków»

[315]. В ній варшавський дослідник спробував панорамно відтворити польські сюжети у науковій і публіцистичній творчості автора «Історії України-Руси». І хоча, як йшлося в українських рецензіях на цю книгу, сучасний історик опрацював солідні поклади джерел, він так і не зміг вийти за інтерпретаційні рамки польської публіцистики часів М. Грушевського, в якій його зображували руйнівником міжнаціональної «гармонії» коштом легковаження українських народних інтересів [221].

На сьогодні маємо й низку монографічних праць про М. Грушевського як організатора науки. Тут першочергово згадаємо книгу засновника грушевськознавства Любомира Винара «Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892-1934», яка є авторським розширенням виданої в 1970 р. книги на цю тему [13-14]. Визначний історіограф вперше в науці спеціально опрацював проблему розгортання львівським професором різнопланової діяльності на форумі НТШ. При цьому діаспорний дослідник актуалізував низку таких маргіналізованих раніше сюжетів, як взаємини М. Грушевського з колегами, його редакторську працю, конфлікти в НТШ та ін.

Вартої на згадку є й ґрунтовна книга О. Юркової «Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.)». В ній київська історикиня найповніше на сьогодні реконструювала науково-організаційну працю визначного вченого на форумі ВУАН. Вона вперше висвітлила такі інституційні сюжети, як творення М. Грушевським розгалуженої мережі академічних комісій, становлення київської історичної школи, ініціативи історика як академіка АН СРСР з утворення українознавчих структур тощо.

Іншими прикладами можуть бути кандидатські дисертації представниць дрогобицького історіографічного осередку І. Савчук і О. Владиги. Так, перша опрацювала проблему заснування й модерування М. Грушевським наукових часописів на прикладі журналу «Україна». В свою чергу, друга зі згаданих історикинь реконструювала діяльність ученого по створенню й керівництву археографічними комісіями в НТШ та ВУАН. На жаль, ці ґрунтовні дисертаційні праці не були опубліковані у книжковому форматі і не стали надбанням широкої

наукової громадськості.

Цілком природно, що доволі багато про історіографічну та науково-організаційну діяльність М. Грушевського пишуть автори біографічних нарисів про вченого. Протягом досліджуваного тридцятиліття було створено декілька присвячених ученому панорамних біографічних полотен. З них на особливу увагу, з огляду на відзначені в багатьох рецензіях солідність залученого джерельного матеріалу та дискурсивну майстерність, заслуговують життєписи визначного вченого авторства Юрія Шаповала та Ігоря Верби «Михайло Грушевський» (2005) і «Михайло Грушевський. Я сам прийшов до політики через історію...» (2018), Сергія Плохія «Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського» (2011), Ярослава Малика «Михайло Грушевський: незбитий шлях. Нариси життя та діяльності» (2016), а також Руслана Пирога та Віталія Тельвака «Михайло Грушевський: біографічний нарис» (2016) та «Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби» (2021). В цих книгах автори з різним ступенем інтенсивності, залежно від обраної дослідницької стратегії, заглиблювалися в наукову й організаційну діяльність свого героя, нерідко актуалізуючи малознаний архівний матеріал.

Серед авторів згаданих монографій історіографічну спадщину Великого Українця особливо ретельно опрацював С. Плохій, поставивши за мету простежити вплив концептуальних ідей та історіографічної практики автора «Історії України-Руси» на утвердження в свідомості європейських інтелектуалів ідеї існування «неочікуваної нації» зі своїм давнім минулим і самобутньою культурою. Такі наміри М. Грушевського гарвардський професор віднотував, починаючи від його ранніх студентських розвідок і до останніх студій років московського заслання.

Науково-організаційна праця автора «Історії України-Руси» особливо масштабно реконструйована в найактуальнішій на сьогодні спробі його інтелектуальної біографії пера Р. Пирога та В. Тельвака. Знані грушевськознавці послідовно реконструювали особливості наукового менеджменту М. Грушевського як керманича НТШ і УНТ, творця УСІ й будівничого

академічних установ ВУАН. При цьому дослідники вперше занурилися у такі раніше маргіналізовані сюжети, як-то культура конфлікту, формування наукових шкіл, утвердження соборницького імперативу шляхом об'єднання спільними проєктами поділених кордонами українських інтелектуалів й ін.

Доволі багато уваги проблемам історіографічної та науково-організаційної діяльності М. Грушевського присвячено в численних працях дидактичного та суто академічного характеру з історії української історіографії, історії науки, інтелектуальної історії кінця XIX – першої третини XX ст. тощо. Серед дидактичних нарисів особливо цікавим є вузівський підручник згадуваного Я. Калакури «Українська історіографія : курс лекцій» (2004) [106]. В ньому київський учений всебічно проаналізував становлення й еволюцію концептуальних засад та проблемно-тематичних зацікавлень М. Грушевського. Важливо, що Ярослав Степанович зробив це в широкому контексті процесів професіоналізації української соціогуманітаристики другої половини XIX – XX ст.

Серед академічних колективних монографій, де знайшла всебічне осмислення спадщина Грушевського-історіографа, згадаємо авторитетну серед українознавців студію «Академічні й доакадемічні образи української історіографії» (2012), в якій В. Тельвак представив узагальнюючий погляд на рецепцію творчої спадщини історика в історичній літературі його часу [246]. Іншим гарним прикладом є згадувана в попередньому підрозділі ґрунтовна монографія І. Демуз «Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох», в якій з'ясовано особливості обговорення сучасниками М. Грушевського його діяльності на форумі НТШ і УНТ. Надзвичайно насиченими історіографічно-організаційною грушевськіаною виявилися й знані нариси з історії НТШ «Наукове товариство ім. Шевченка: 150 років на службі української науки та культури. Гуманітарні науки» [165] і УНТ «Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві» [168]. Важливість цих та подібних їм студій полягає в інтеграції історіографічної й науково-організаційної спадщини М. Грушевського у численні дисциплінарні,

інституційні й інтелектуальні контексти, що дає можливість подивитися на неї з багатьох пізнавальних перспектив.

Органічною складовою першого джерельного комплексу є численні критичні огляди й полемічні рефлексії на історіографічну й науково-популярну грушевськіану. Відзначаючи важливість для реалізації завдань нашого дослідження залучення рецензійних матеріалів, ми цілком поділяємо спостереження Олексія Яся. «Для вивчення історії історичної науки рецензія є джерелом першорядного значення, - наголосив київський дослідник. - Поліфункціональність цього виду публікацій не тільки відображає творчі зацікавлення дослідника, його індивідуальні нахили й особисті взаємини з колегами, а й виявляє провідні тенденції науково-історичного процесу, фіксує поточну пізнавальну ситуацію, показує стереотипи та упередження, що побутували в тодішньому інтелектуальному середовищі, виявляє новітні ідеї, підходи тощо» [312, с. 106].

В сучасній українській історіографії з чималим зацікавленням було сприйнято практично всі грушевськознавчі новинки книжкового формату. Важливо, що зазвичай одна й та ж історіографічна студія отримувала декілька критичних відгуків, що створювало своєрідний ефект всебічності її осмислення крізь призму декількох пізнавальних оптик. Для прикладу згадаємо реакцію фахової спільноти на «найсвіжішу» згадувану вище спробу інтелектуальної біографії М. Грушевського авторства Р. Пирога та В. Тельвака. На їхню книгу розлогими рефлексіями відгукнулися такі авторитетні історіографи, як В. Ясь («Архіви України» [314]), В. Педич («Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки» [178]) та В. Яремчук («Український історичний журнал» [305]). Вони не тільки відзначили новаторські моменти в рецензованій книзі, але й висловили чимало зауважень і побажань, що стимулюватимуть подальші спроби конструювання життєпису автора «Історії України-Руси».

Подекуди суто наукові дискусії довкола тих чи інших аспектів творчої та науково-організаційної спадщини М. Грушевського набували гострої дискусійності, зумовленої різними світоглядними настановами дослідників. В

таких випадках полеміка набувала ширшого характеру, залучаючи до обговорення багатьох українознавців. Найбільш гостро дискутованим в досліджуване тридцятиліття стало питання залежності автора «Історії України-Руси» від сформованих у студентські роки під впливом В. Антоновича народницьких симпатій. Чимало українознавців 1990-х рр., перебуваючи під впливом діаспорної консервативної думки, були схильні показувати М. Грушевського безнадійним народником, цим фактом пояснюючи поразку українських Визвольних змагань. Серед інших, подібним чином стосовно ідейного змісту творчості історика, без врахування його світоглядної еволюції, на сторінках «Українського тижня» відгукнувся Олександр Однороженко [176]. Йому зі шпальт журналу «Український історик» аргументовано заперечив І. Гирич, вказавши на некритичність опонента і його залежність від застарілих тез діаспорної публіцистики [32].

Зрештою, інтегральну складову першого комплексу джерел становлять різноманітні бібліографічні показники сучасної грушевськознавчої літератури. Важливість цього типу джерел полягає у фіксації історіографічного доробку грушевськознавців за часи незалежності. Опрацювання цього типу джерел дозволяє з'ясовувати менше дослідженні проблеми та визначати проблемно-тематичні перспективи. Перша спроба створення біжучої бібліографії материкової грушевськіани за 1988-1992 рр. була здійснена Р. Пирогом і містилася у вигляді додатку до його монографії «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)» (1993) [183, с. 193-198]. Відтоді з'явилося чимало бібліографічних показників грушевськіани, що зазвичай видавалися в ювілейні роки як спроба підсумування процесу історіографічного осмислення інтелектуального феномену Великого Українця. При цьому ґрунтовністю позначено укладений знаним бібліографом Богданом Грановським популярний серед фахівців показник «Михайло Грушевський – перший Президент України, академік: біобібліографія, (1885-2000 рр.)» [159]. У цій праці, поряд із віднотуванням друкованої спадщини визначного вченого, в окремій рубриці упорядник також систематизував різноманітну (назви праць, критичних оглядів, конференційних і круглих столів та

ін.) сучасну грушевськіану.

Найбільш актуальний досвід бібліографічної грушевськіани належить Н. Романцовій. У розлогову додатку до монографії вона упорядкувала і за роками навела перелік праць українських історіографів за тривалий період від перших рецензій на студентські праці вихованця Київського університету до публікацій 2010-х рр. Всього маріупольська історикиня нарахувала 1476 позицій. Зібрані дані стали підставою Н. Романцовій зробити аргументований висновок, що «з кінця XIX – до початку XXI ст. в українській історіографії зберігався сталий інтерес до висвітлення багатогранної творчої, науково-організаційної, педагогічної та видавничої діяльності М. Грушевського» [199, с. 8].

Не менший за бібліографії грушевськіани історіографічний інтерес для нас мають і покажчики праць сучасних дослідників, які спеціалізуються на вивченні життя та творчості автора «Історії України-Руси». Протягом досліджуваного тридцятиліття з'явилася низка важливих публікацій такого плану. Тут на першочергову згадку заслуговує видана в 2007 р. біобібліографія засновника грушевськознавства Любомира Винара. Поряд із цим покажчиком сучасна бібліограф Світлана Чолган також упорядкувала бібліографію грушевськіани цього визначного дослідника спадщини Великого Українця [280]. Чималу інформативну цінність мають і біобібліографічні покажчики піонерів материкової грушевськіани Р. Пирога [200] та І. Гирича [52]. Найбільш актуальною спробою укладання персональних біобібліографій сучасних грушевськознавців є виданий в 2024 р. покажчик праць знаного дослідника спадщини Великого Українця Віталія Тельвака [16]. В ній міститься розлога передмова І. Гирича, що є першою спробою підсумування історіографічного доробку дрогобицького вченого.

Різноманітні матеріали, об'єднані в названий метафорично «великим текстом» другий джерельний комплекс, поділяються на документальні й наративні (за змістом); творчі, нормативні та науково-організаційні (за характером інформації); офіційні й особисті (за походженням). В цій групі джерел кількісно домінує історіографічна публіцистика суспільно-політичного характеру, в якій осмислюється різноманітна творча та науково-організаційна діяльність

автора «Історії України-Руси». Важливістю цих текстів є їхня громадська резонансність, що дозволяє популяризувати спадщину М. Грушевського серед широкого загалу і наближати постать Великого Українця до сучасників.

Приміром, протягом 1990-х рр. українські інтелектуали найбільш інтенсивно осмислювали згадану вище проблему народництва/державництва в історіографічній спадщині М. Грушевського. З українських консервативних позицій це питання в своїх газетних дописах подавала znana дослідниця ранньомодерної доби Наталя Яковенко. В дусі прибічників гетьманського політичного табору вона змалювала визначного історика представником «патологічного» народництва [302]. Це бачення з республіканських позицій переконливо спростував І. Гирич. Він вказав на очевидний факт інтелектуальної еволюції визначного вченого під впливом західноєвропейських історіографічних дискусій і власного суспільно-політичного досвіду й вказав на більшу плідність не протиставляти «народництво» і «державництво», а показувати ці напрямки послідовними етапами українського інтелектуального життя XIX-XX ст. [34].

В свою чергу, сучасні обставини російсько-української екзистенційної війни відродили в сучасному інформаційному просторі дискусію про нібито русофільство М. Грушевського, започатковану прихильниками донцовської моделі інтегрального націоналізму після повернення вченого з еміграції до опанованого більшовиками Києва в 1924 р. В дусі риторики прибічників націоналістичного табору образ «Грушевського-русофіла» на підставі тенденційно дібраних цитат конструює острозький професор Петро Кралюк [131]. Йому аргументовано заперечують сучасні грушевськознавці, які вказують на необхідність відмови від стереотипів і наголошують на потребі простеження ідейної еволюції автора «Історії України-Руси» від ранніх публікацій у дусі слов'янофільства до кинутого в революційні роки заклику звільнитися «від песього обов'язку стосовно Москви» [331].

Кількісно помітною складовою публіцистичної грушевськіани є інтерв'ю із провідними грушевськознавцями, де найчастіше піднімається проблема масштабності його творчого доробку. Протягом досліджуваної третини століття

таких інтерв'ю, зміст яких згодом був опублікований на шпальтах академічної чи щоденної періодики, з'явилося чимало. Так, протягом першої половини 1990-х рр. І. Гирич як редактор популярного в той час журналу «Старожитності» поспілкувався з такими авторитетними знавцями спадщини М. Грушевського, як Л. Винар [44], Я. Дашкевич [49], О. Пріцак [43] та ін. А протягом 2000-х рр. «об'єктом» інтерв'ювання вже став сам Ігор Борисович, в низці інтерв'ю переконливо показавши актуальність інтелектуальної спадщини М. Грушевського для сучасної української громадськості [72]. Характерною ознакою сьогоденної цифрової ери стало те, що чимало публіцистичних програм, присвячених Великому Українцю, з'явилося в мережі Інтернет на багатьох популярних платформах. Вони, поза сумнівом, виконують важливу справу популяризації його спадщини в різних середовищах.

Помітною складовою сучасної грушевськіани є її художньо-літературна складова. Мовиться про різножанрові тексти (романи, оповідання, поезія й ін.), в яких національний феномен Великого Українця осмислено в літературному жанрі. Першим і найбільш масштабним на сьогодні досвідом художньої грушевськіани став роман знаного майстра слова Левка Різника «Доктор і Професор, або На шляху поступу» [196]. Автор твору, опрацювавши розлогий комплекс різноманітних джерел (в першу чергу, історіографічні й літературні тексти, мемуари та епістолярій), серед іншого відтворив співпрацю М. Грушевського та І. Франка на форумі НТШ, що мала вагомий вплив на перетворення цієї інституції на некороновану національну Академію наук.

Серед джерел другого комплексу є й група документальних матеріалів, що дають формалізовану інформацію про формування традицій материкового грушевськознавства. Тут першочергово згадаємо про програми численних грушевськознавчих форумів різних рівнів, які відбулися протягом досліджуваного тридцятиліття, найчастіше в роки відзначення ювілейних дат, пов'язаних із життям і творчістю М. Грушевського. Цей вид документів оприявнює значно ширший спектр актуалізованої сучасними дослідниками історіографічної проблематики, адже чимало доповідей з різних причин так ніколи і не з'явилися

друком. Інформацію про такі заплановані чи виголошені доповіді нерідко у вигляді додатків містять конференційні збірки. Найбільше ж такого роду інформації подибуємо в згадуваних вище бібліографічних покажчиках грушевськіани.

Завдяки антропологічному звороту в соціогуманітаристиці загалом, й історіографії, зокрема, дедалі частіше в поле зору істориків науки потрапляють різноманітні джерела особового походження, де віддзеркалено приватний досвід інтелектуальних пошуків. Це помітно актуалізує звернення, насамперед, до широкого спектру мемуарних текстів. На щастя, деякі знакові сучасні грушевськознавці поділилися з громадськістю своїми практиками осмислення феномену Великого Українця. У першу чергу згадаємо мемуарного характеру нарис Л. Винара «На службі грушевськознавства (Спогади і коментарі)» [15], де творець міждисциплінарного напрямку доволі детально змалював початки материкового грушевськознавства з численними незнаними широкій спільноті українознавців нюансами. Подібною насиченістю оповіді позначено й спогади ще одного авторитетного закордонного грушевськознавця Олександра Домбровського [81]. Найбільшою ж інформативністю позначено спогади одного з засновників материкового грушевськознавства Р. Пирога, який чимало місця в своєму тексті присвятив інтеграції народженої в діаспорі нової галузі в українську соціогуманітаристику [182].

Ще одним різновидом джерел особового походження є листування. Як відомо, сучасні цифрові технології викликали практичне «відмирання» колишніх епістолярних практик, адже така комунікація, з огляду на її оперативність, цілком перемістилася в мережу Інтернет. Натомість, видання електронного листування ще не набуло поширеності. Тому наразі ми маємо лише поодинокі спроби публікації листування, яке містить свідчення про перші роки материкового грушевськознавства. Тут добрим прикладом може бути публікація Людмилою Сакадою листування Л. Винара як редактора «Українського історика» з його багатьма колегами, яке проливає світло на українознавчі пошуки 1990-х рр. [209].

Зрештою, аналізований другий джерельний комплекс охоплює також

енциклопедичну грушевськіану. За часи української незалежності світ побачила чимала кількість енциклопедій у звичному книжковому чи дедалі популярнішому віртуальному форматі (приміром, «Велика енциклопедія України»). Вповні очікувано, що автор «Історії України-Руси» є неодмінним персонажем цих видань, автори яких фокусуються чи то на цілісності національного служіння вченого, чи то на вибраних його аспектах відповідно до тематичної специфіки довідкових видань. З огляду на проблемну специфіку нашої теми, для нас найбільш змістовними є, приміром, присвячені М. Грушевському гасла в «Енциклопедії історії України» [11] та «Енциклопедії НТШ» [173].

Свої унікальні евристичні функції виконують і джерела третього комплексу, що мають контекстуальний характер. Їхня цінність полягає в можливості відчутти, а відтак і зрозуміти досліджуваний тридцятилітній історіографічний період. Передусім мовиться про численні зміни інтелектуального ландшафту відповідно багатьох ідеологічних, суспільно-політичних, економічних і подібних їм чинників, що нерідко у визначальний спосіб впливали на динаміку творчості сучасних грушевськознавців. Контекстуальні джерела класифікуються за логікою попередньої групи матеріалів.

І в цій джерельній групі кількісно домінують документальні та наративні матеріали. Насамперед, мова йде про документообіг академічних, освітніх та громадських інституцій, співробітники яких інтенсивно опрацьовували грушевськознавчу проблематику. Серед цих інституцій найбільш потужними у плані кадрового потенціалу є Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України, Інститут історії України НАН України й Меморіальний музей М. Грушевського у Києві. Саме там на сьогодні працює найбільш показне гроно грушевськознавців. Документація цих установ ще чекає на свого дослідника, адже внаслідок багатьох об'єктивних обставин вона наразі є недоступною.

Не менш важливими є наративні або оповідні джерела, що об'єднують різні за характером матеріали (наукові, мемуарні, публіцистичні й епістолярні). Наукові тексти представлені багатьма працями останнього тридцятиліття, в яких

відтворено динаміку інтелектуальних процесів нашого часу. На сьогодні запропоновано чимало таких соціокультурних рефлексій, в яких крізь призму власного досвіду були осмислені процеси поступу соціогуманітарного знання за роки української незалежності. Найбільш актуальним прикладом такої професійної саморефлексії може слугувати згадувана вище книга патріарха сучасної науки Я. Калакури «Українська історіографія на переломі: від методологічного монізму до європейських орієнтирів» [108].

Матеріали публіцистичного характеру в третій групі – це здебільшого численні тексти полемічної спрямованості, автори яких фокусувалися на українознавчій проблематиці, що мала суспільну резонансність. Вивчення такої публіцистики є важливим внаслідок її запитаності широкими колами громадськості, а відтак і впливовості на неї. Саме така публіцистика формує суспільний запит представникам професійної корпорації докладніше звертатися до тих чи інших історичних сюжетів. Приміром, сучасний стан російсько-української війни актуалізував проблеми боротьби за українську незалежність столітньої давнини. Відтак сучасні публіцисти в своїх текстах чи інтерв'ю нерідко звертаються до характеристики інтелектуальної спадщини М. Грушевського як одного з «батьків» концепції Нової України. Для прикладу згадаємо інтерв'ю згаданого засновника материкового грушевськознавства І. Гирича для різних українських періодичних видань, в яких неодноразово піднімалася проблема національного служіння Великого Українця [25]. Дедалі частіше такі інтерв'ю з сучасними українськими істориками, втім і грушевськознавцями (приміром, С. Паньковою, О. Юрковою, Ю. Шаповалом), виходять на популярних Інтернет-платформах, тим самим збільшуючи зацікавлену «добою Грушевського» глядацьку аудиторію.

Помітне місце в третьому блоці джерел, подібно як це було у попередньому випадку, займають мемуари сучасних інтелектуалів. Насамперед, це є вже згадані стосовно попередньої групи мемуари й щоденники грушевськознавців у тому аспекті, де автори змальовують суспільно-політичну й інтелектуальну атмосферу періоду незалежності, не торкаючись суто грушевськознавчої тематики. Крім уже

названих вище матеріалів можемо назвати насичені інформацією й цікаві рефлексією спогади таких знакових сучасних інтелектуалів, як Іван Дзюба [78] та Станіслав Кульчицький [102].

Опрацювання і порівняльний аналіз щойно проаналізованих груп історіографічних джерел цілком уможлиблює реалізацію, поряд із окресленими у вступній частині дослідницькими завданнями, з'ясування й проблематики ширшого концептуального, дискурсивного й інституційного характеру. Приміром, важливо було б показати грушевськознавство як органічну частину соціогуманітаристики доби незалежності чи простежити кореляцію специфіки грушевськознавчого пошуку з динамікою суспільно-політичних процесів в українському суспільстві. Загалом же, виявлені й опрацьовані документальні матеріали уможливлюють всебічне дослідження широкого кола питань рецепції творчого та науково-організаційного доробку М. Грушевського в українській історіографії 1991-2024 рр.

Разом із тим, відзначимо існування джерельних резервів для актуалізованої нами теми. Приміром, вище йшлося про плідність звернення до інституційного документообігу установ, що їхні співробітники фокусуються на грушевськознавчій проблематиці. Важливим виглядає й вивчення особових фондів сучасних грушевськознавців, які протягом досліджуваного періоду були передані на архівне збереження. Так, згадуваний вище патріарх сучасного материкового грушевськознавства Р. Пиріг нещодавно передав свої наукові матеріали на збереження до Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки, де з ними можуть познайомитися сучасні дослідники. Врахування щойно згаданих та багатьох інших джерельних перспектив нашої теми може додати нових сюжетів при аналізі проблеми інтерпретації творчої та науково-організаційної спадщини М. Грушевського в сучасній українській соціогуманітаристиці.

1. 3. Методологія дослідження.

Подібно до того, як це було з класифікацією джерел у попередньому

випадку, в сучасному грушевськознавстві склалася певна традиція при визначенні концептуальної рамки для дослідження рецептивної проблематики. Мовиться про запропонований В. Тельваком і згодом апробований у багатьох історіографічних працях інструментарій нової культурно-інтелектуальної історії. Доводячи його чималі евристичні переваги, дрогобицький дослідник наголосив, що «на відміну від традиційної історії історіографії, цей напрямок тяжіє до методологічного плюралізму, міждисциплінарності, орієнтує дослідника передусім на вивчення інтелектуальної діяльності і процесів у сфері гуманітарного, соціального та природничо-наукового знання в їх конкретно-історичному соціокультурному контексті» [229].

Як свідчить наведене спостереження, культурно-інтелектуальна теоретична модель акцентує особливу вагомість врахування історіографами якомога ширшого історико-культурного контексту при вивченні грушевськознавчої практики сучасників. Передусім мовиться про вплив динамічно еволюціонуючих методологічних парадигм на українську історіографічну практику. Приміром, такий популярний в нашій сучасній науці антропологічно орієнтований напрям історіографії як мікроісторія підштовхнув дослідників до глибокого занурення у світ міжособистісних взаємин М. Грушевського з його сучасниками – від ретельного з'ясування родинних і сімейних зв'язків до осмислення непростої комунікації з тогочасними знаними інтелектуалами Центрально-Східної Європи. Протягом досліджуваного тридцятиліття з'явилися десятки таких праць, які дозволили подивитися на особистість і діяльність Великого Українця з різних персональних перспектив.

Поряд із цим, методологія культурно-інтелектуальної історії підштовхує дослідника до постійної професійної саморефлексії, яка, серед іншого, вказує на важливість відрефлектовувати вплив на його творчість численних позанаукових факторів. Першочергово мовиться про певну концептуальну залежність грушевськознавців 1990-х рр. від діаспорної історіографічної спадщини, в якій були виразно артикульовані інтерпретації діяльності автора «Історії України-Руси» в руслі радикально-націоналістичних, гетьманських та республіканських

традицій. Відтак і в материковій історіографії, як про це йшлося у попередній частині, нерідко виникали дискусії про «народництво» і «державництво» визначного історика, як данина колишній історіографічній моді. Втім, внаслідок глибокої методологічної саморефлексії більшість грушевськознавців на початку нашого тисячоліття відмовилися від такої спрощеної історіографічної картини на користь більш софістикованих інтерпретаційних моделей, в яких це питання відтворене в широкому контексті змагальності інтелектуальних парадигм в Україні та світі.

Поряд з урахуванням численних інтерналістських впливів на сучасний грушевськознавчий дискурс, нова інтелектуальна історія пропонує відрефлектувати й екстерналістські чинники історіографічного процесу. В нашому випадку йдеться, приміром, про вплив подій сучасної російсько-української війни на наукову творчість дослідників спадщини автора «Історії України-Руси». Так, чималої актуальності набуло питання еволюції історіографічних поглядів М. Грушевського на природу наших взаємин зі східним сусідом. Також сьогоденна героїчна боротьба з рашизмом актуалізувала переосмислення нерівного протистояння очолюваної істориком молодшої української держави з російськими більшовиками. У підсумку з'явилося чимало оригінальних за постановкою проблеми публікацій [331].

Зрештою, як й інші сучасні теоретико-методологічні парадигми, культурно-інтелектуальна історія тяжіє до методологічного плюралізму, що передбачає міждисциплінарний підхід. Мається на увазі залучення вченим до своєї творчої лабораторії пізнавальних теоретичних здобутків всіх соціогуманітарних дисциплін для максимально повного осмислення предмету дослідження. Серед іншого, йдеться про залучення всього спектру історіографічних джерел. З огляду на це, в своїй роботі ми поряд із опрацюванням суто академічних текстів (статті, монографії, критичні матеріали, археографічні публікації тощо), використовували й історіографічну публіцистику, а також такі матеріали особового походження, як листування, щоденники та мемуари. Остання група джерел, як уже йшлося вище, уможливила з'ясування генези творчих планів й особливостей їхнього втілення.

Охарактеризована щойно концептуальна рамка нашої студії визначила специфіку підбраного для реалізації її завдань інструментарію, а саме принципів і методів дослідження. В основі нашої роботи лежать евристичні можливості загальнонаукових принципів об'єктивності, історизму та системності. Перший із названих принципів орієнтує дослідника на максимально комплексний аналіз тієї чи іншої грушевськознавчої інтерпретативної моделі, порівняння широкого спектру поглядів на її зародження й еволюцію. Сучасні теоретики наголошують, що принцип об'єктивності орієнтує вченого спиратися на цілість історіографічних фактів, тримати в полі зору всю повноту джерел, застосовувати міждисциплінарний інструментарій. З огляду на це, принцип об'єктивності, приміром, ліг в основу нашої селекції історіографічних джерел для реалізації завдань дослідження.

В свою чергу, принцип історизму в історії науки орієнтує дослідника на осмислення причин і обставин постановки того чи іншого історіографічного концепту чи моделі, а також їхньої еволюції під впливом наукових і позаакадемічних факторів. Цей принцип, приміром, уможливив з'ясувати дисциплінарну логіку материкового грушевськознавства від його перших кроків до актуального стану, а також концептуальну трансформацію численних історіографічних моделей у тісній взаємопов'язаності з провідними тенденціями української соціогуманітаристики сучасного періоду.

Важливим для нашого дослідження був і принцип системності. Він орієнтує історика історіографії на врахування поліфакторності процесу розвитку наукового знання й комплексне осмислення отриманих знань. В нашому випадку це вимагало тримання в полі зору як інтерналістських, так і широкого спектру екстерналістських чинників при з'ясуванні генези грушевськознавчих моделей і гіпотез. Методологічному посиленню евристичних можливостей принципів об'єктивності й системності сприяє дотримання вимог принципу всебічності, який орієнтує як на скрупульозний аналіз сукупності історіографічних джерел, так і на врахування численних впливів на процес прирощення наукових знань.

Щойно проаналізовані принципи органічно пов'язані з конкретними дослідницькими техніками, набір яких зумовив характер визначених у роботі предмету і завдань дослідження. В дисертації ми використовували широкий спектр загальнонаукових (аналізу і синтезу, історичний, логічний та ін.) та спеціально-історичних методів. Так, метод аналізу уможливив з'ясувати витoki тих чи інших грушевськознавчих концептів, відтворити внесок у цей процес вчених різних поколінь або дослідницьких центрів. Цей метод передбачає реалізацію комплексу багатьох наукових процедур, спрямованих, приміром, на з'ясування достовірності історіографічних джерел, з'ясування їхнього авторства, мотивів і контексту створення тієї чи іншої праці. Як відомо, метод аналізу існує в діалектичній єдності з методом синтезу. Властиві йому операції здійснювалися на стадії інтеграції отриманої з джерел інформації, а також реконструкції на цій основі історіографічного процесу осмислення наукового феномену М. Грушевського протягом кінця ХХ – перших десятиліть ХХІ ст.

Серед групи спеціально-історичних методів ми надали перевагу історико-порівняльному методу, спрямованому на виявлення загального й особливого на підставі співставлення історіографічних об'єктів чи явищ. Цей метод спрямований на характеристику причинно-наслідкових зв'язків та розуміння тих механізмів, які визначають історіографічні процеси. Завдяки його можливостям було визначено просторово-часові параметри сучасної материкової грушевськіани, а також з'ясовано відмінності грушевськознавчого пошуку в пострадянський період та протягом двох останніх десятиліть. В цьому випадку мовиться про встановлення ключових подібностей та відмінностей у дослідницьких практиках й інтерпретативних підходах сучасних науковців.

З огляду на специфіку нашого дослідження, важливими були евристичні можливості просопографічного методу, який передбачає вивчення колективних біографій та уможливорює якісний аналіз ролі «особистісного» чинника в історії науки та функціонуванні наукового співтовариства. Сучасні соціогуманітарії схиляються до визнання провідної ролі інтелектуала в процесі розвитку наукового знання. Завдяки пізнавальним можливостям просопографії ми з'ясовували,

приміром, різнопланову інформацію про сучасних грушевськознавців, чії тексти потрапили у фокус дослідницької уваги. З просопографічним методом безпосередньо пов'язаний біографічний, спрямований на опис, реконструкцію й аналіз обставин життя, результатів діяльності, психологічного портрету особистості-інтелектуала, а також вивчення історіографічних текстів крізь призму творчої біографії їхніх творців.

Корисними для нас були й методи реконструкції та моделювання, а також методика критичного аналізу джерельної бази. Вагоме значення в дисертаційній роботі відведено контекстуальній реконструкції історіографічних моделей, адже багато з них чітко не проговорювалися, а разом з історичними, літературними й суспільно-політичними ідеями впливали із загальної авторської оповіді. Також в нашій дослідницькій лабораторії присутні методи періодизації, класифікації та типологізації. Загалом же, ми творчо інтерпретували існуючий на сьогодні чималий історіографічний досвід дослідження грушевськознавчої тематики.

Поважне методологічне навантаження в дисертації має понятійно-термінологічний апарат. В нашій праці ми використовуємо пізнавальні можливості низки як загально-історіографічних («сучасна українська історіографія», «історіографічний процес», «історіографічна ситуація», «історіографічна дискусія», «історіографічна традиція», «історіографічна модель» та ін.), так і конкретно-тематичних (насамперед, «грушевськознавство» й «грушевськіана») наукознавчих понять. При наповненні згаданих понять змістом ми спиралися на сучасний досвід термінотворення.

Сьогоднішній сенс ключового для нашої роботи терміну «сучасна українська історіографія» найбільш містко висловив згадуваний вище класик нашої соціогуманітаристики Я. Калакура. В праці «Категорія "українська історіографія" у системі понять історичної науки» вчений переконливо довів, що зміст згаданого поняття зводиться до розуміння української історіографії як спеціального напрямку вітчизняної й світової науки. Ця історична дисципліна зосереджена на осмисленні умов існування, закономірностей функціонування й критеріальних підходах до періодизації процесу розвитку української історичної думки. Поряд із

цим, у предметне поле української історіографії органічно потрапляє вивчення досвіду функціонування інституцій історичного профілю й осередків історичної науки, з'ясування логіки їх локалізації, вивчення внеску дослідників українського минулого у розбудову соціогуманітарного знання, переосмислення теорії та практики науково-пошукової праці, підготовку фахівців, а також формування історичної свідомості українського суспільства [107].

Наступне за вагомістю для нас поняття – «історіографічний процес». Оскільки на сьогодні є чимало спроб його окреслення, ми надаємо перевагу інтерпретації цього терміну Іриною Колесник. Київська історикиня в книзі «Українська історіографія: концептуальна історія» наголошує, що історіографічний процес становить об'єктивну цілісну генезу процесу накопичення та вдосконалення історичних знань. На його перебіг чималою мірою впливають як інтерналістські, так і екстерналістські чинники (передусім, суспільно-політичні та соціокультурні). Історіографічний процес охоплює як властиву історію ідей, концепцій і методологічних практик, так й історію дослідницьких інституцій і осередків. «Отже, - висновує І. Колесник, - український історіографічний процес розгортався у відповідності з творенням національної свідомості й політичної ідеології українців на тлі здобутків східнослов'янської та європейської історичної науки і філософії» [123, с. 63].

Ще одним ключовим поняттям для нас стала «історіографічна ситуація». Мовиться про становище історичної науки в той чи інший період її розвитку, що проявляється в рівні історичних досліджень, пріоритезації тієї чи іншої проблематики досліджень тощо. Історіографічна ситуація є безпосереднім наслідком історичної ситуації, але визначається також рівнем розвитку, поряд із національною наукою (насамперед, організація архівної справи, наявність кадрів істориків, доступність історичних джерел), світової соціогуманітаристики. Наприклад, масове відкриття материкових архівів протягом 1990-х рр. спричинило справжній бум грушевськознавчих публікацій, створених на підставі нововідкритого матеріалу. При цьому грушевськознавчі сюжети конструювалися відповідно до західних теоретико-методологічних віянь.

При спробах дефініції термінів «грушевськіана» та «грушевськознавство» звернемо увагу на еволюцію їхнього змістового наповнення від моменту запровадження Л. Винарем в наукознавство у діаспорному українознавстві. Так, з нагоди відзначення століття автора «Історії України-Руси» засновник нового українознавчого напрямку бачив грушевськознавство «науковою ділянкою українознавства, яка займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості М. Грушевського». З часом, коли відбулося дисциплінарне становлення цієї галузі, Л. Винар запропонував більш об'ємне визначення, відповідно до якого грушевськознавство є «окремою міждисциплінарною наукою, яка займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського, а також вивчає дослідження, присвячені Грушевському і його добі» [12, с. 19]. Авторитетний діаспорний дослідник вповні аргументовано пояснив таке розширення потребою врахувати дедалі тіснішу кооперацію представників різних галузей соціогуманітаристики, які осмислюють феноменальність національного служіння М. Грушевського. Тож грушевськознавці дедалі частіше використовують міждисциплінарний інструментарій із домінуванням методології історіографічної роботи [121]. В понятійній парі «грушевськіана» та «грушевськознавство» перша складова охоплює джерела публіцистичного, літературного, візуального й подібного творчого характеру, що в них так чи інакше осмислюється спадщина визначного історика. Натомість грушевськознавство як академічна дисципліна фокусується на наративах суто академічного плану.

Таким чином, обґрунтована концептуальна рамка дослідження та обрані відповідно до специфіки дослідження принципи та методологічний інструментарій уможливають вирішення сформульованої у роботі мети та поставлених завдань.

Висновки до першого розділу.

Таким чином, зібраний і опрацьований комплекс історіографічних джерел переконливо доводить, що незважаючи на поодинокі спроби дослідження

протягом 1990-х – 2020-х рр. творчої та науково-організаційної спадщини М. Грушевського, актуалізована нами проблема наразі не отримала належного її наукознавчої вагомості цілісного осмислення в сучасній соціогуманітаристиці. Опрацьовані відповідно до методики структурно-системного аналізу різнопланові джерельні комплекси дають підставу для всебічного дослідження створеного за часи незалежності компендіуму знань про наукову й організаційну працю М. Грушевського. Також і обґрунтована в роботі теоретична модель разом із сконструйованим міждисциплінарним за своїм характером методологічним інструментарієм уможливають послідовну реалізацію сформульованої мети та визначених завдань дисертації. Це дозволить не тільки дослідити актуалізовані історіографічні сюжети, але й сприятиме цілісному осмисленню грушевськознавства як органічної складової сучасної української соціогуманітаристики.

Розділ 2.

Грушевський-історіограф в оцінках українських істориків 1990-х – 2020-х рр.

Злам 1980-х – 1990-х років був позначений в Україні стрімким поверненням національної історіографічної спадщини. Таку ситуацію зумовив суспільний запит на пізнання рідного минулого, не спотвореного комуністичною пропагандою. Відтак почалося масове перевидання знакових текстів класиків української соціогуманітаристики, серед яких особливо популярними виявилися різножанрові праці Михайла Грушевського. В перші роки незалежності вони виходили зазвичай репринтним способом, нерідко без жодних супроводжуючих текстів, де б містилася хоча б підставова інформація про автора, а також мотиви і практики його історіописання. Втім згодом, завдяки солідному доробку діаспорної грушевськіани й дедалі інтенсивнішим архівним студіям материкових дослідників, такі передруки супроводжувалися все більш розлогими впровадженнями, що завдяки актуалізованому першоджерельному матеріалу містили чимало незнаних раніше сюжетів історіографічної творчості Великого Українця. Згаданий процес «повернення» М. Грушевського інтенсифікувала реалізація академічного проєкту видання його творів у 50-ти томах. У передмовах до кожного з цих томів їхні автори фактично підсумовували стан історіографічного знання з того чи іншого аспекту інтелектуального доробку автора «Історії України-Руси», водночас окреслюючи перспективні напрямки пошуку. Наслідком такого постійно зростаючого дослідницького інтересу до феномену Грушевського-історіографа стала поява чималої кількості різнопланових аналітичних і синтетичних опрацювань. Кількісна значущість, стилістична багатожанровість і дискурсивна своєрідність цих текстів актуалізують проблему їхнього підсумування для визначення консенсусних, дискусійних та перспективних аспектів грушевськознавства. Спробу такого аналізу ми представимо нижче відповідно до жанрового критерію творчості М. Грушевського.

2. 1. Гранд-наративи.

Повернення М. Грушевського в простір української материкової інтелектуальної культури розпочався саме з передруку його головних історіографічних праць – «Історії України-Руси» (далі – «ІУР») та «Історії української літератури» (далі – «ІУЛ») [213]. Це було не випадково, адже саме цими метанаративами визначний учений долав інерційність мислення своїх колег-істориків та громадсько-політичних діячів з інших національних середовищ стосовно існування другого за чисельністю слов'янського народу. Завдяки цим же багатотомникам М. Грушевський здобув авторитет найвизначнішого літописця свого народу (що знайшло відображення у метафорі «батько української історії») та найкрупнішої постаті української соціогуманітаристики. З огляду на це, протягом останнього тридцятиліття осмислення історіографічного феномену згаданих гранд-наративів було надзвичайно інтенсивним та призвело до появи широкого кола різножанрових студій. Їхнє підсумування сприятиме підведенню історіографічного балансу між опрацьованими і перспективними сюжетами грушевськознавчого пошуку. При цьому в ієрархії історіографічних здобутків ученого головною сучасні дослідники вважають «ІУР», а «ІУЛ» найчастіше атестується її «працею-супутником». Тож першочергово сфокусуємося на сьогоденній рецепції десятитомника визначного історика.

2. 1. 1. «Історія України-Руси».

Поштовхом до всебічного дослідження «ІУР» М. Грушевського стало її фототипне репринтне перевидання чималим накладом, що уможливило задовольнити масове зацікавлення широких кіл громадськості та фахівців цим чи не найважливішим для українців історичним наративом. Перший том праці, що вийшов на початку 1990-х рр., супроводжувала ґрунтовна передмова авторства знаних історіографів Валерія Смолія та Павла Соханя. В ній вони, спираючись на практично сторічну традицію осмислення творчої спадщини автора «ІУР»,

запропонували чимало влучних інтерпретативних спостережень, що стали рамковими для подальших грушевськознавчих пошуків.

Процес створення «ІУР» київські історіографи вповні виправдано розглянули у широкому контексті українознавчих студій другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., а також на тлі інтелектуальної біографії самого автора. Вони довели, що ідея написання праці була сформульована вченим ще на зорі наукової кар'єри і відтоді постійно перебувала у фокусі його творчих зацікавлень, структуруючи не лише дослідницький пошук, але й нерідко суспільну активність. Сучасні дослідники наголосили: «Наукові та громадсько-політичні погляди М. С. Грушевського найбільш повно відбито у багатотомній «ІУР» [...] – першому фундаментальному викладі історії українського народу з найдавніших часів і до середини ХVІІ ст.» [215, с. ХІХ]. Ця студія, аргументовано вказують В. Смолій та П. Сохань, була здійснена на підставі власної історіософської схеми та широкої джерельної бази з урахуванням висновків попередників, а також з використанням матеріалів «молодих» у той час галузей наук – археології, лінгвістики, соціології, фольклору. У підсумку це уможливило історику створити багатогранну, далеко не однозначну, але водночас цільну наукову концепцію нашого народу.

Важливе значення, вперше помітили автори передмови, мала «ІУР» для інтенсифікації українознавчого пошуку у той час, адже висловлені М. Грушевським історіографічні ідеї отримали широкий розголос і нікого не залишили байдужими. Мовиться про те, що односторонні розвивали окреслені у праці сюжети в руслі історичної ідеології автора, тоді як опоненти були змушені шукати нові джерела та пояснювальні моделі для дискусії з авторитетним українознавцем. З огляду на це, вказують сучасні вчені, «ІУР» стала визначним надбанням української історіографії та своєрідним синтезом історичних знань кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст.

Аналізуючи дискурсивні практики М. Грушевського, сучасні вчені довели, що він вважав за потрібне у своїх вступних замітках зупинитися на таких принципових питаннях, як з'ясування вживаної ним термінології, підходів до

проблемно-тематичного поділу матеріалу і розміщення його в окремих томах видання тощо. Поряд із цим, вказують київські історіографи, визначний дослідник не міг оминати факторів географічного середовища і природних умов українських земель, колонізаційних процесів, які розгорталися впродовж віків, методики обрахунків чисельності населення й ін. «З'ясування цих питань, – висновують В. Смолій та П. Сохань, – дало автору можливість підвести читача до кращого розуміння загального процесу історичного минулого українського народу» [215, с. XXII].

Далі сучасні дослідники вперше всебічно проаналізували архітектуру «Історії України-Руси», особливу увагу звернувши на розлогість і вагомість її наукового апарату й історіографічних додатків, що були свідченням небуденної ерудиції автора. Торкаючись змістового наповнення книги, київські дослідники послідовно – від тому до тому – відтворили її проблемно-тематичне багатство, акцентуючи на новаторському характері багатьох спостережень і висновків ученого. При цьому, що не менш важливо, В. Смолій та П. Сохань віднотували і ті тези М. Грушевського, які скоригувала чи заперечила наука XX ст., залишивши за ними лише історіографічну вартість. Підсумовуючи свій історіографічний аналіз, сучасні дослідники відзначили: «Фундаментальні праці М. С. Грушевського з історії України були на рівні світової історіографії. Незважаючи на дискусійність або застарілість окремих оцінок історичних подій, наукова спадщина М. С. Грушевського (насамперед «Історія України-Руси») має непересічне значення. До неї звертались і звертатимуться численні вітчизняні та зарубіжні дослідники. Праці історика спонукають до справжньої роботи і нових наукових пошуків» [215, с. XXXVIII].

Подальші студії над «ІУР» фактично поглиблювали щойно згадані спостереження. Водночас, сучасні дослідники пропонували власне бачення пов'язаних із цією пам'яткою численних історіографічних сюжетів, помітно збагачуючи палітру інтерпретативних моделей. Так, щільну пов'язаність історіографічних ідей «ІУР» з суспільно-політичною практикою М. Грушевського найбільш повно на сьогодні відтворив Сергій Плохій у виданій у Торонто в 2005

р. (перевиданій в Україні в 2011 р.) книзі «Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History». В цій інтелектуальній біографії М. Грушевського ключове місце відведено саме «ІУР» як потужному інструменту для руйнування російського імперського наративу про минуле Східної Європи. На противагу останньому, пояснює гарвардський дослідник, М. Грушевський узасаднював автохтонність українського етносу на теренах «від Сяну до Дону», акцентував його роль у становленні й розбудові політичних інститутів Давньої Русі, аргументовано заперечив норманську теорію походження державної влади, спростував імперську теорію про «запустіння» Київщини після монгольської навали й ін. Всі ці історіографічні конструкції, підкреслює С. Плохій, мали визначальний вплив на трансформацію ідеології українського національного руху по обидва боки Збруча й заклали концептуальні та фактологічні підстави під автономічні, а відтак і незалежницькі гасла.

Також уперше сучасний учений відтворив концептуальну стратегію і наративну логіку відповідей автора «ІУР» на такі ключові питання української історії, як роль еліт і роль мас, статус Богдана Хмельницького як українського героя, зміст поняття «нація», ідея держави та ін. Надзвичайно важливо, що ці питання С. Плохій розглядає в двох контекстах – життєпису героя свого дослідження й видозмін теоретико-методологічного ландшафту соціогуманітаристики ХХ ст. Все це надає чималої переконливості висновкам гарвардського вченого: «Демонтаж Грушевським російського імперського наративу [...] став наслідком конструювання українського історичного наративу. Новий наратив, ґрунтований на верховенстві нації і території, яку вона займає, виростав із досягнень лінгвістики, антропології (етнології) й археології, які не лише допомогли національним історикам забезпечити тяглість їхніх наративів, а й полегшили справу відокремлення історії їхніх націй від історії сильніших сусідів» [187, с. 408].

Щойно з'ясовану історіографічну логіку С. Плохія про безпосередню пов'язаність наукознавчої та суспільно-політичної місії «ІУР» поділяють також інші сучасні грушевськознавці. Так, один із піонерів материкового

грушевськознавства Ігор Гирич в багатьох працях наголошував на необхідності враховувати потужний суспільно-політичний вплив «ІУР» на українство ХХ ст., адже ця праця дала концептуальні орієнтири та доказову фактологічну базу під незалежницькі змагання нашого народу [47]. Про це також пишуть автори найбільш масштабного на сьогодні життєпису М. Грушевського Р. Пиріг та В. Тельвак. На багатьох прикладах вони довели, що з історіографічним значенням багатотомника М. Грушевського тісно пов'язана його політична вагомість, позаяк учений вважав громадським обов'язком і головним життєвим завданням не тільки відтворити минуле України, але й історично обґрунтувати право нашого народу на самостійний культурний і політичний розвиток. Відтак дослідники підсумовують: «Праця М. Грушевського давала поважні теоретичні підстави для подальшого розвитку українського національного руху та легітимізації його домагань» [185, с. 172].

Новий імпульс осмисленню «ІУР» як історіографічного феномену надала реалізація проєкту англomовного видання багатотомника, що був здійснений Центром досліджень історії України імені Петра Яцика при Канадському інституті українських студій Університету Альберти протягом 1997-2021 рр. У цьому масштабному проєкті взяли участь 150 науковців з усього світу, найбільше – з материкової України. Відповідно до обраної редакторами проєкту концепції, кожен з томів супроводжували передмови, в яких сучасному читачеві було запропоновано реконструкцію процесу створення кожного тому, а також відтворено представлену на їх сторінках історичну проблематику в контексті поступу наукового знання протягом ХХ – початку ХХІ ст. Так, перший том супроводжували передмови редактора цілого проєкту Френка Сисина та Анджея Поппе [316], другий – Пола Холлінгсворта [317], третій – Світлани Панькової і Роберта Романьчука [318], четвертий – Роберта Фроста і Світлани Панькової [319], п'ятий і шостий – Мирона Капраля [320, 321], сьомий – Сергія Плохія і Френка Сисина [322], восьмий – Френка Сисина і Мирослава Юркевича [323], дев'ятий у двох книгах трьох частинах – Френка Сисина, Сергія Плохія,

Мирослава Юркевича і Ярослава Федорука [324, 325]; десятий – Ендрю Перналя та Ярослава Федорука [326].

На жаль, томи англomовного видання доволі епізодично потрапили до українських бібліотек, навіть академічних, тож більшість передмов згаданих авторів так і не стали об'єктом широкої історіографічної рефлексії в Україні. З огляду на це, доцільно звернутися до новаційних ідей цих впроваджень. Так, виразне концептуальне значення має передмова згадуваного Ф. Сисина до першого тому «ІУР». В ній він представив головну працю М. Грушевського як ключовий чинник творення національної історіографії. Вже сама назва його роботи, влучно відзначив торонтський професор, була програмною заявою, позаяк наголошувала на тяглоті між середньовічною Руссю та модерною Україною. Піонерним у головній студії М. Грушевського, на переконання сучасного історіографа, було й те, що автор, на протигагу тогочасній залюбленості його колег у політичних структурах, обрав предметом історії український народ та його еволюцію – як в період політичної суб'єктності, так і в часи розділеності між сусідами. Це дозволило йому вперше створити масштабну цілісну картину нашого минулого від ранньоісторичної доби до початку ХХ ст. ««Історія України-Руси» Грушевського, – підсумував Ф. Сисин, – є найбільшим звершенням геніального історика. За широтою підходу та глибиною викладу вона не має рівних в українській історіографії, а обстеження багатьох історичних питань залишилось неперевершеним» [212, с. 28].

Чималою кількістю оригінальних історіографічних спостережень наповнена і передмова Світлани Панькової до третього тому «ІУР». У своєму тексті київська дослідниця сфокусувалася на раніше незнаній проблемі створення та видання визначним істориком цієї частини гранд-нарративу. Ретельно вивчивши рукописні нотатки до тому та відповідні сюжети щоденника й епістолярію М. Грушевського, сучасний історіограф привідкрила перед читачем його творчу майстерню, сповнену пошуків нових джерел і полемічного осмислення здобутків колег, роздумів над багатьма нез'ясованими проблемами, конструювання нових сюжетів тощо. У підсумку, аргументовано вказала С. Панькова, постала третя частина

«ІУР» – «надзвичайно важливого в утвердженні концепції монументального проекту загалом, презентації ідеї осібної цілості й неперервної тяглості українського історичного процесу» [171, с. 46].

Подібним контекстуальним підходом позначена і реконструкція С. Паньковою творчої лабораторії М. Грушевського при написанні ним четвертого тому «ІУР» [172]. Його особливістю, вказує дослідниця, була поява у столиці Наддніпрянщини, що знаменувало успішність соборницьких зусиль львівського професора з культурного об'єднання поділених збручанським кордоном земляків. Ретельно вивчивши рукопис тому та опрацювавши широке коло різнопланових джерел (щоденник, епістолярій, мемуари та ін.), сучасний історіограф найповніше на сьогодні відтворила процес створення тексту, з'ясувала мотивацію вченого взятися за підготовку його другого видання, відзначила низку новаційних висновків історика концептуального та проблемно-тематичного характеру, виявила особливості обговорення книги в українській, російській та польській науці й ін. Що важливо, ці й інші питання С. Панькова розглядає на широкому тлі інтелектуальної та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського початку ХХ ст., що збагачує її спостереження багатьма незнаними раніше нюансами й надає їм чималої переконливості.

В свою чергу, М. Капраль при аналізі п'ятого і шостого томів «ІУР» зосередився на джерелознавчих та історіографічних сюжетах цих частин гранд-наративу. На багатьох прикладах львівський дослідник показав, що у згаданих томах читач отримав найбільш виразне для його синтетичних праць поєднання оригінальних історичних концепцій з ретельним опрацюванням широкого джерельного комплексу й критичним осмисленням розлогої історіографії [111]. Це мало наслідком те, вказує сучасний історіограф, що в українській історіографії п'ятий і шостий томи «ІУР» надалі вважаються неперевершеними при комплексному осмисленні історико-правових й історико-церковних процесів на українських землях литовсько-польської доби. У підсумку М. Капраль відзначив: «[...] Праця М. Грушевського залишається для істориків не тільки прикладом подиву гідної ерудиції та фаховості, підставової критики джерел і літератури, але

й джерелом цікавих інтелектуальних аспірацій, конструкцій, гіпотез, а також міфологем зі соціальної, культурної, національної та релігійної історій. Без «Історії України-Руси» М. Грушевського важко уявити інтелектуальний багаж сучасного історика, який досліджує пізнє Середньовіччя та ранньомодерний період України, Білоруси, Литви, Польщі. Рецепція, а також критика його концепцій позитивно вплинула на подальший, глибший аналіз переломного для української історії литовсько-польського періоду» [112, с. 64].

Зрештою, Я. Федорук опрацював проблематику, пов'язану з підготовкою та публікацією томів козацького циклу «ІУР». При цьому київський дослідник обрав контекстуальний підхід, зосередившись на ретельному з'ясуванні обставин наукової творчості М. Грушевського років заслання. Опрацювавши розлогий корпус епістолярних, мемуарних і діловодних документів, сучасний історіограф реконструював переконливу картину героїчного протистояння опального академіка міцніючому сталінізму єдиною йому доступною зброєю – історичної науки. Завдяки незламності характеру та фантастичній працездатності вченого, а також жертвній допомозі його доньки Катерини, українська історіографія збагатилася фундаментальним опрацюванням доби Хмельниччини, виконаним з позиції національного історичного інтересу. Томи козацького циклу, аргументовано підсумував Я. Федорук, завдяки феноменальній джерельній базі, й по сьогодні є класичною працею для дослідників українського минулого другої половини XVII ст. [273]

Спеціальна увага до поодиноких томів «ІУР» була спричинена не тільки реалізацією англomовного проєкту, але й дослідницькими зацікавленнями грушевськoзнавців. При цьому найбільше уваги дісталoся першoму тому гpанд-нaрaтиву, в якому сконцeнтpовaно aвторські pоздуми концептуaльного, методoлoгічного та термінолoгічного плaну, вaжливі для розуміння всієї його творчої спадщини. Сучасні історіографи єдині в переконанні, що «ІУР» стала своєрідним дзеркалом дисциплінарної еволюції східноєвропейських студій кінця XIX – перших десятиліть XX ст., оригінально поєднуючи в собі пізнавальні можливості як класичних (насамперед, позитивізму і ранкеанства), так і модерних

(веберіанства, дюркгейміанства, неокантіанства й ін.) парадигм. Таку дослідницьку оптику віднотовуємо у грушевськознавчих працях Л. Зашкільняка [97], В. Тельвака [243], О. Яся [309, с. 427-495] та багатьох інших українських дослідників.

Перший том «ІУР» також цікавить дослідників з огляду на унікальну можливість простеження еволюції його творчості. Мовиться про те, що три видання цієї частини праці (1898 р., 1904 р., 1913 р.) дають нагоду зрозуміти вектор творчих пошуків автора у дореволюційні часи. Вперше на цю обставину звернув увагу В. Тельвак. У спеціальній розвідці дрогобицький дослідник з'ясував особливості теоретико-методологічного дискурсу визначного історика у кожному з видань першого тому гранд-наративу. Сучасний історіограф дійшов аргументованого висновку, що М. Грушевський модернізовував свою творчу лабораторію відповідно до парадигмальних змін у європейській соціогуманітаристиці та викликів, що стояли перед українознавством [237].

Поряд із першим томом «ІУР», чимало на сьогодні написано й стосовно наступних частин метанаративу. Такі розвідки зазвичай поставали як спроби проаналізувати особливості інтерпретації М. Грушевським того чи іншого періоду, події чи постаті українського минулого. Подібних проблемно-тематичних студій за матеріалами головної праці визначного історика на сьогодні створено чимало. Наприклад, специфіку дослідження істориком давньоруської доби з'ясовували О. Купчинський [140] і М. Брайчевський [8]. До презентації вченим литовсько-польського періоду зверталися, серед інших, Н. Яковенко [303], М. Капраль [112; 114] та Д. Гордієнко [55]. Зрештою, дискурсивні практики М. Грушевського при реконструкції подій української козаччини вивчали М. Камінський [109], В. Цибульський [279], П. Коріненко [130], В. Смолій та В. Степанков [216] й ін.

Крім цього, низка сучасних історіографічних студій сфокусовані на опрацюванні наскрізних проблем «ІУР». Так, о. Ісидор Патрило [176] і Олександр Домбровський [80] всебічно дослідили історико-церковну проблематику на сторінках «ІУР». Вивчення М. Грушевським впливовості економічного чинника

на історичну еволюцію нашого народу з'ясували Степан Злупко [99] і Степан Заброварний [85]. Мистецтвознавчий дискурс «ІУР» реконструювали Олег Сидор [211] та Григорій Логвин [144]. Складну проблему ставлення вченого до визначних постатей української історії опрацювала Наталя Яковенко [304]. Зрештою, до краєзнавчих сюжетів «ІУР» зверталися В. Ягнищак (Лемківщина) [301], М. Гонтар (Барщина) [54], Т. Демченко (Чернігово-Сіверщина) [76], В. Тельвак (Дрогобиччина) [225] та інші дослідники. Таких прикладів проблемно-тематичного осмислення «ІУР» можемо навести чимало.

Фокусуючись на опублікованих томах «ІУР», сучасні історіографи вперше артикулювали проблему пошуку рукопису одинадцятого тому метанаративу, яку вочевидь актуалізувала плідна архівна евристика 1990-х – початку 2000-х рр. Найповніше на сьогодні до вирішення згаданої проблеми підійшов С. Плохій. Зібравши всі відомі на сьогодні свідчення про історіографічну працю М. Грушевського протягом останніх років його життя, гарвардський професор загалом скептично поставився до реальності існування неопублікованої частини метанаративу, адже виданий Катериною десятий том по смерті батька навіть у доопрацьованому нею варіанті мав вигляд радше впорядкованих джерельних нотаток і перших спроб їхнього опрацювання. Разом із тим, сучасний дослідник у підсумку вказав на евристичні перспективи досліджуваної проблеми: «Ми не маємо відповіді на питання, що трапилося з неопублікованими частинами «Історії» Грушевського, ані з суто підготовчими матеріалами. Сьогодні, на жаль, більшість матеріалів, підготовлених Михайлом і Катериною Грушевськими під час заслання у Москві, науковцям недоступні. Нам лишається лише сподіватися, що хоч якісь московські рукописи вціліли після арешту Катерини і колись знайдуться» [188].

Насамкінець згадаємо, що чимало протягом останнього тридцятиліття було написано й стосовно питання рецепції «ІУР» в українській історіографії кінця XIX – XX ст. Протягом 1990-х рр. це зазвичай були спроби реконструкції персональних візій метанаративу сучасниками автора. Тут найбільше уваги дісталось всебічному аналізу Франкових рефлексій над головною працею його

молодшого приятеля. Сучасні історіографи аргументовано відкинули заідеологізовані тези радянської франкіани та переконливо показали уважне і доброзичливе ставлення Каменяра до «ІУР» як найбільш ґрунтовного опрацювання українського минулого [39; 214]. Зауваження ж визначного письменника, йдеться у сьогоденних студіях цієї проблеми, мають головно уточнюючий і доповнюючий характер, що сприяло модернізації нашої соціогуманітаристики.

Вперше за незалежної України спробу підсумувати рецепцію «ІУР» в українській інтелектуальній думці перших десятиліть ХХ ст. здійснив Віктор Гоцуляк. У написаних на початку 1990-х рр. статтях та монографії [59] він фактично підсумував стан історіографічного знання над цією проблемою. Оперуючи здобутками міжвоєнної та діаспорної української науки, черкаський дослідник на багатьох прикладах довів тезу про розуміння сучасниками М. Грушевського фундаментальності та національної вагомості його твору. Також В. Гоцуляк виявив провідні концептуальні ідеї «ІУР» і показав їхнє поширення у середовищі українських інтелектуалів того часу.

Від початку 2000-х рр. системно проблему рецепції історіографічної творчості М. Грушевського почав вивчати В. Тельвак. Дрогобицький дослідник ввів до наукового обігу чималу кількість пам'яток рецептивної грушевськiани (рецензії, бібліографічні огляди, полемічні статті, некрологічні замітки тощо), які уможливили вперше масштабно реконструювати процес становлення й поглиблення професійного і громадського інтересу до творчості М. Грушевського, а втім і до його «ІУР». В низці статей [237] і монографій [238; 242] сучасний історіограф показав перетворення «ІУР» на важливу, а відтак і культову для української інтелектуальної культури працю, співмірну за впливом на громадськість лише з Шевченковим «Кобзарем». В. Тельвак також аргументовано довів, що полеміка, яка розгорілася довкола як поодиноких томів метанаративу, так і всієї праці в українській, слов'янській та західній історіографії стимулювала дисциплінарне оформлення східноєвропейських студій та привертала увагу до культурних і політичних вимог українського руху.

Найактуальніша спроба дослідження рецепції «ІУР» в українській історіографії кінця XIX – першої третини XX ст. належить Наталії Романцовій. У низці статей і підсумковій монографії мариупольська дослідниця, оперуючи впровадженням у науковий обіг комплексом джерел, загалом дійшла до подібних з її попередниками висновків про шанобливе ставлення сучасників М. Грушевського до його найголовнішого твору. Випадки ж незгоди з автором «ІУР», аргументовано доводить вона, зазвичай мали компенсаторний і полемічний характер. Вони стосувалися не стільки концептуальних чи термінологічних засад праці, скільки інтерпретації поодиноких подій і фактів українського минулого [199, с. 126-145].

У підсумку відзначимо, що дослідження головної праці М. Грушевського набуло протягом останнього тридцятиліття небаченої раніше інтенсивності. Цьому сприяла поважна публікаторська праця – масове перевидання оригінального й англomовного варіантів «ІУР» зробило її доступною широким колам читачів і дослідників. Відтак постали численні різноформатні опрацювання як поодиноких проблем і сюжетів гранд-наративу (історіософських, методологічних, проблемно-тематичних та ін.), так і спроби його цілісного осмислення в контексті поступу українознавчих студій кінця XIX – початку XXI ст. Ці дослідження переконливо показали «ІУР» як найбільш значущий для української історіографії історичний твір, за яким метафорично закріпився титул «історичного паспорту українського народу».

Разом із тим, згадана інтенсивність дослідницької рефлексії уможливорює окреслити подальші пізнавальні перспективи. Так, далеко незавершеною є праця над контекстуальним опрацюванням наскрізних історіографічних ідей і проблем багатотомника. Приміром, плідним видається спеціальне з'ясування особливостей утвердження на його сторінках соборницької ідеології. Та найважливішою виглядає потреба синтезування сьогоденних студій над поодинокими частинами «ІУР» і підготовка узагальнюючої праці над цією пам'яткою, що має постати як колективний міждисциплінарний проєкт.

2. 1. 2. «Історія української літератури».

Подібно до того, як це було у випадку з «ІУР», систематичне звернення дослідників до історико-літературного гранд-нарративу М. Грушевського також розпочалося з його перевидання масовим накладом. У 1993 р. було видано одразу перших три томи, а в наступні три роки виходило по дві книги річно. Цей видавничий процес супроводжувала активна евристична праця, в результаті якої було актуалізовано чимало джерел (насамперед, епістолярію, щоденників та мемуарів), що дозволило відтворити широке коло дослідницьких сюжетів – від задуму ідеї книги і процесу її написання до особливостей видання, поширення та рецепції. Очікувано, що більшість присвячених «ІУЛ» студій були підготовлені мово- та літературознавцями [134; 288]. Тож нижче ми проаналізуємо лише пов'язані з літературним гранд-нарративом М. Грушевського історіографічні розвідки.

На відміну від «ІУР», діаспорне українознавство не багато могло сказати про історико-літературний гранд-нарратив М. Грушевського, оскільки дотичні до проблеми джерела здебільшого відклалися в архівосховищах на підрадянських землях. З огляду на це, материкові грушевськознавці насамперед сфокусувалися на проблемі генези ідеї «ІУЛ» та обставинах її творення. Першим до цих питань звернувся знаний мовознавець Петро Кононенко. У передмові до першого тому «ІУЛ» він обґрунтував низку тез, які стали своєрідним концептуальним і проблемно-тематичним орієнтиром для подальших дослідників історико-літературної спадщини М. Грушевського. Передусім, київський учений утвердив в історіографії важливу тезу про «паралелізм» історичних та літературно-мистецьких інтересів і студій визначного історика, який починається ще на студентській лаві [127, с. 13]. Відтоді, аргументовано доводить П. Кононенко, він завжди тримав у полі уваги виявлену у слові духовність свого народу. Свідченням цього були численні історико-літературні нариси М. Грушевського, опубліковані на сторінках наддніпрянської та галицької періодики протягом кінця XIX – перших десятиліть XX ст.

Властиво як синтез багатоаспектних і багаторічних дослідів, твердить П. Кононенко, в 1914 р. й почав М. Грушевський роботу над «ІУЛ». При цьому, аргументовано наголошує сучасний історіограф, учений спирався на свій доробок в «ІУР». Київський мовознавець слушно вказує на різні аспекти спорідненості двох багатотомних студій – не тільки при інтерпретації численних спільних фактів і подій, а насамперед у використанні однакової концептуально-понятійної рамки і теоретико-методологічного інструментарію. «Для М. Грушевського історія рідної словесності, – пояснює свої висновки П. Кононенко, – це, по-перше, історія розвитку оригінальної, еволюціонуючої, але цілісної естетичної системи, генетично спорідненої з буттям, долею, світосприйняттям, філософією, духовністю нації; по-друге, і голос пам'яті – і гарант грядущого народу: його відродження, державної мудрості й волі, нового культурно-естетичного поступу; а по-третє, і образ народу, його візитна картка при взаємодії з іншими – і форма пізнання інших народів та збагачення рідної культури [...]» [127, с. 17].

Далі П. Кононенко ретельно – том за томом – аналізує змістове наповнення «ІУЛ». Дослідник аргументовано акцентує на численних новаційних висновках М. Грушевського, які збагатили українське літературознавство ХХ ст. Водночас, сучасний філолог не замовчує і ті спостереження вченого, які заперечила подальша україністика, залишивши за ними лише історіографічний інтерес. Незважаючи на це, доводить київський дослідник, «ІУЛ» надалі залишається неперевершеним опрацюванням українського літературного руху – і за чіткістю концептуальних орієнтирів, і за масштабністю актуалізованої проблематики, і за проникливістю її опрацювання. «[...] У праці М. Грушевського, – висновує П. Кононенко, – злилися об'єктивно існуючий матеріал і суб'єктивний погляд на нього, історія народу і діалектика його духовно-естетичної творчості, національні реалії й загальнолюдські критерії, багатуший досвід попередників і власний концепційно-новаторський підхід до величезної маси різноманітного матеріалу» [127, с. 33].

П. Кононенко цілком слушно відзначив, що М. Грушевський приступив до роботи над «ІУЛ» в роки Першої світової війни, адже не мав можливості

продовжувати розпочаті історіографічні праці через брак необхідних джерел, а історико-літературна студія не вимагала архівних пошуків. Натомість, київський мовознавець не пояснив читачеві той факт, чому перший том історико-літературного гранд-нарративу вийшов майже з десятилітнім запізненням лише в 1923 р. На цих обставинах зосередилися біографи визначного історика. Так, Р. Пиріг та В. Тельвак уперше вказали, що початки роботи над «ІУЛ» сягають часів арешту та симбірського заслання, коли в'язень сумління був об'єктивно обмежений у використанні джерел для продовження «ІУР». Саме того часу, вказують сучасні дослідники на підставі вивчення широкого кола мемуарних та епістолярних джерел, сягає розробка концепції нового гранд-нарративу і перші підготовчі студії [185, с. 259]. На жаль, відзначають грушевськознавці, всі ці безцінні для історії науки матеріали згоріли внаслідок знищення родинного будинку визначного вченого військами Муравйова на початку 1918 р.

Наступного разу про «ІУЛ» сучасні біографи згадують у контексті реконструкції еміграційного періоду життя та діяльності М. Грушевського. Говорячи про поступовий відхід колишнього голови Центральної Ради від політики і дедалі більше занурення в науку, Р. Пиріг та В. Тельвак вказують на підготовку і видання ним перших трьох томів «ІУЛ», позаяк відновлення історіографічної праці унеможлилював брак джерел. Сучасні дослідники відтворили особливості підготовки історико-літературної студії, стисло охарактеризували її провідні ідеї, показали особливості рецепції в українському патріотичному та радянському інтелектуальних середовищах [185, с. 397-399].

Зрештою, пов'язана з «ІУЛ» історіографічна проблематика згадується Р. Пирогом та В. Тельваком і в контексті обговорення особливостей наукової праці М. Грушевського в останнє десятиліття його життя та творчості. Сучасні історіографи наголошують, що поряд із продовженням «ІУР», праця київського академіка над наступними томами «ІУЛ» була одним із його творчих пріоритетів. Свідченням цього є те, що за складних ідеологічних, побутових та психологічних обставин М. Грушевський підготував четвертий, п'ятий і шостий томи історико-літературного гранд-нарративу [185, с. 486]. Ці праці, як і інші видання вченого

протягом 1924-1935 рр., підкреслюють сучасні дослідники, стали поважною складовою інтелектуальної спадщини Розстріляного Відродження. Відзначимо, що подібні спостереження стосовно обставин підготовки історико-літературних студій М. Грушевського в останнє десятиліття його життя та діяльності виклав і Олекса Мишанич у післямові до видання шостого тому «ІУЛ» [162].

Поряд зі згаданими узагальнюючими спробами осмислення «ІУЛ» як історіографічного феномену, сучасні дослідники звертаються до наскрізних проблем літературного гранд-наративу. При цьому чи не найбільше праць присвячено теоретико-методологічній проблематиці. Уперше комплексно до цієї проблеми підійшов Іван Фізер у розвідці «До історіософії «Історії української літератури» М. Грушевського» [275]. У ній українсько-американський дослідник спробував з'ясувати понятійно-концептуальний апарат визначного вченого, за допомогою якого він сприймав і розумів літературний процес на українських землях. Серед іншого, сучасний дослідник всебічно з'ясовує феномен літературного факту в розумінні автора «ІУЛ», а також його бачення предмету історико-літературного дослідження. Ці теоретичні конструкти, переконливо довів І. Фізер, були застосовані М. Грушевським для опрацювання джерельного матеріалу на рівні найкращих досягнень історико-літературних студій першої половини ХХ ст. Завдяки цьому, підсумував історіограф, «ІУЛ» надалі зберігає свою наукову актуальність для дослідників української духовності.

До проблем методології і концептуальності в «ІУЛ» звернувся також Мирослав Трофимук. З'ясовуючи мотивацію М. Грушевського при створенні «ІУЛ», сучасний дослідник відзначив, що метою визначного вченого було вивчити і викласти минуле українського народу, і, маючи власну візію розвитку історії, він не міг зупинитись лише на ній одній, не описавши еволюції суспільної свідомості української нації. М. Грушевському йшлося про те, що історія нашого народу не була історією держави, а здебільшого лише спробами саморятунку, головним чином у культурі, в першу чергу – слові.

З'ясовуючи особливості теоретико-методологічного дискурсу «ІУЛ», М. Трофимук аргументовано називає її автора «ученим-еклектиком, який

використовував методи різноманітних шкіл, адекватні предмету дослідження і поставленій меті» [266, с. 245]. Доводячи цю тезу, львівський літературознавець вказує, що М. Грушевський дотримується здебільшого позитивістських позицій, використовуючи праці соціологічної, а також психологічної шкіл, зокрема висновки Олександра Потебні. Такі спостереження цілком поділяють інші дослідники теоретико-методологічної спадщини Грушевського-літературознавця, приміром, Юлія Кириченко [118] та Тетяна Лугова [145].

Зрештою, дещо на сьогодні написано й стосовно проблеми рецепції «ІУЛ» в українському інтелектуальному просторі першої третини ХХ ст. Початок осмислення цієї проблеми дав авторитетний грушевськознавець Сергій Білокінь. Впроваджуючи до наукового обігу рецензію знаного літературознавця академіка Олександра Білецького на рукопис шостого тому «ІУЛ» [4], київський дослідник зупинився на обставинах підготовки М. Грушевським останньої частини історико-літературного гранд-нарративу й особливостях його рецепції в умовах «загострення боротьби на ідейному фронті». Також С. Білокінь найповніше як на той час окреслив стан справ із пошуком рукописів невиданих праць визначного історика останніх років його життя, втім, і можливого продовження «ІУЛ», про що містяться згадки у кількох мемуарних текстах [5].

Найбільш масштабно на сьогодні до проблеми рецепції історико-літературного гранд-нарративу підійшов В. Тельвак. У низці статей [224; 232; 233] та підсумковій монографії [242, с. 261-263, 265-267, 305-307] грушевськознавець вперше ретельно змалював контексти звернення сучасників до «ІУЛ». Впроваджуючи до активного наукового обігу бібліографічні, рецензійні та полемічні тексти, дрогобицький історіограф довів, що початки академічної рецепції над «ІУЛ» сягають середини 1920-х рр. Вже у той час, вперше довів В. Тельвак, окреслилися дві інтерпретативні оптики історико-літературного гранд-нарративу – з позиції української національної історіографії та вульгаризованої версії марксизму, що торував собі шлях на окупованих більшовиками теренах. Відтоді ця традиція окремого існування академічної й ідеологізованої рецепцій лише утверджувалася. При цьому остання, що її

виразниками були радянські суспільствознавці, ставала дедалі більш агресивною: будь-які ознаки наукової полеміки вихолощувалися, а їй на зміну приходила практика фальшувань, перекручувань та інвектив.

Спеціальна спроба узагальнення прижиттєвої рецепції «ІУЛ» належить творчому тандему Вікторії Тельвак та Василя Педича. Знані грушевськознавці узагальнили широке коло рецензійних матеріалів, а також епістолярні і мемуарні джерела і дійшли висновку про чимале зацікавлення сучасників історико-літературною студією М. Грушевського. Як аргументовано доводять сучасні дослідники, «ІУЛ» стала помітним явищем української соціогуманітаристики доби Розстріляного Відродження. Поряд із історичним гранд-нарративом, «ІУЛ» була атестована найбільшим творчим здобутком київського академіка, який поставив національну науку на один щабель із західноєвропейською славістикою. Висловлені в процесі критичного обговорення поодиноких томів «ІУЛ» пропозиції та зауваження теоретико-методологічного та проблемно-тематичного плану, наголошують В. Тельвак і В. Педич, сприяли виходу вітчизняного літературознавства на нові дисциплінарні обрії. «Полемічні спостереження довкола висловлених в «Історії української літератури» ідей, котрі прозвучали у міжвоєнний час, – підсумували сучасні історіографи, – заклали традиції історико-літературної грушевськіани не лише у повоєнні роки. Як вихідні для подальших інтерпретацій літературознавчої спадщини М. Грушевського вони визнаються й дослідниками нашого часу» [334].

Як бачимо, на сьогодні історіографічне осмислення «ІУЛ» вочевидь відстає від вивчення історичного гранд-нарративу. Грушевськознавці нашого часу фактично тільки окреслюють проблематику, яка могла б бути важливою для історика історичної науки. Тож на сьогодні ми фактично лише поінформовані про обставини написання історико-літературного гранд-нарративу, представлені на його сторінках основні концептуальні ідеї та рецепцію поодиноких частин в українознавстві 1920-х рр. Відтак значно ширше коло проблем надалі чекає на свого дослідника. Приміром, чималу цікавість має порівняння дискурсивних практик М. Грушевського при реконструкції одних і тих же історичних періодів в

«ІУР» та «ІУЛ». Не менш продуктивним є з'ясування джерельної й археографічної сторінок шеститомника. Чималу важливість мають і пошуки невідомих історико-літературних студій вченого років московського заслання, про які часто згадується у мемуарній традиції.

2. 2. Монографічні студії.

І у випадку монографічних студій М. Грушевського їхнє перевидання в незалежній Україні стало поштовхом для ретельного дослідницького осмислення та широкого громадського зацікавлення. Першою монографічною працею історика був «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя», що, як відомо, був нагороджений золотою медаллю Київського університету і створив авторові авторитет у середовищі дослідників давньоруської проблематики. Ця праця була перевидана на зорі незалежності в 1991 р. і супроводжувалася ґрунтовною післямовою авторитетного знавця давньоруської проблематики Петра Толочка. Він переконливо відтворив традиційне та новаційне в історіографічному дискурсі студента Університету святого Володимира, наголосивши на помітному впливі на його фахове становлення вчителя В. Антоновича та інших представників київського українознавчого осередку. Сучасний дослідник спеціально зосередився на тих висновках М. Грушевського, які надалі зберігають свою наукову вартість, а також віднотував низку спостережень, що їх заперечили його колеги протягом XX ст. У підсумку П. Толочко влучно визначив місце обговорюваної книги в інтелектуальній біографії її автора: ««Очерк истории Киевской земли» був першим синтетичним твором вченого, окремі частини якого ввійшли пізніше до монументальної багатотомної «Історії України-Руси». Характерно, що більшості положень, сформульованих у цій ранній праці, М. С. Грушевський залишився вірним впродовж своєї наступної наукової діяльності» [265, с. 528-529].

Грушевськознавці 1990-х – початку 2000-х рр., актуалізуючи нові поклади джерел, відкривали незауважені раніше сюжети створення та функціонування в інтелектуальному просторі кінця XIX ст. книги М. Грушевського, тим самим

збагачуючи розуміння її значущості в його професійному життєписі. Так, впроваджуючи до наукового обігу віднайдений студентський щоденник М. Грушевського, Леонід Зашкільняк торкнувся декількох раніше невідомих фактів, пов'язаних із написанням молодим істориком медальної праці. Наприклад, ми дізнаємося, що він не одразу пристав на вчителеву пропозицію готувати медальний твір і В. Антоновичу довелося віднаходити аргументи, щоб переконати незговірливого учня [92, с. 231]. Також львівський історіограф відтворив процес підготовки молодим істориком першої монографічної праці, довів визначальність факту її нагородження золотою медаллю для потрапляння автора до магістратури, реконструював процес обговорення книги у науковому середовищі.

Студентський щоденник М. Грушевського в основу своєї реконструкції процесу його фахового становлення поклали й автори першого біографічного нарису Ю. Шаповал та І. Верба. Серед іншого, вони показали, що книга про Київщину постала у руслі реалізації програми обласного опрацювання історії України В. Антоновича та становила центральний її сюжет. Сучасні дослідники слушно відзначили педагогічний хист київського професора, який для такої складної теми тривалий час підбирав вихованця з відповідним рівнем підготовки та мотивації. А коли до його дослідницького осередку потрапив М. Грушевський, він одразу зрозумів, що отримав для цієї відповідальної роботи потрібну кандидатуру. Також Ю. Шаповал та І. Верба на підставі епістолярних і щоденникових джерел відтворили процес підготовки і видання «Нарису», уперше зануливши читача у творчу майстерню початкуючого історика [282, с. 30, 34-35].

Інший біограф Великого Українця С. Плохій зосередився на історіографічних контекстах його першої монографічної праці. Він аргументовано вказав, що написаний у руслі наукової програми В. Антоновича «Нарис» виконував важливу місію опонування теорії М. Погодіна про уявне запусіння Київщини після татарського нашествя, яка лягла в основу російської великодержавної історіографічної традиції [187, с. 145-148]. Розуміючи цю ідейну важливість своїх конструкцій, М. Грушевський надалі лише удосконалював аргументацію на користь теорії про українське походження давньоруських племен

і невдовзі став найбільш авторитетним представником цього історіографічного напрямку. У підсумку С. Плохій, подібно до щойно згаданих колег, підкреслив вагомість «Нарису» для професійної самореалізації автора: «Праця Грушевського здобула золоту медаль у Київському університеті, здобула йому бажане визнання наукової спільноти, сприяла вступу на магістерські студії. Згодом вона також допомогла йому отримати викладацьку посаду у Львівському університеті» [187, с. 51].

Чимало про першу монографію М. Грушевського йдеться і в найновішій спробі його інтелектуальної біографії авторства Р. Пирога та В. Тельвака. Вони розглядають згадану проблему в широкому контексті творчої біографії вихованця київського українознавчого осередку і подібно до вищезгаданих дослідників наголошують на вагомості книги для подальшого кар'єрного злету молодого чоловіка. Натомість, уперше сучасні історіографи реконструювали творчу лабораторію М. Грушевського, відзначивши, що тези їх попередників про цілковите наслідування ним теоретико-методологічних настанов учителя не відповідають дійсності. Насправді, аргументовано твердять Р. Пиріг та В. Тельвак, початкуючий історик модернізував теоретичні постулати київської школи документалістів відповідно до методологічних віянь того часу. «З нашого аналізу випливає, – підсумовують дослідники, – що у своїй першій синтетичній праці М. Грушевський орієнтувався загалом на історичні засади школи В. Антоновича, висловлюючи при цьому і власний погляд на те чи інше явище. Останнє особливо помітно при з'ясуванні його бачення рушійних сил історичного процесу, а також розуміння сутності устрою Русі в удільно-вічовий період» [185, с. 69].

На теоретичній сторінці «Нарису» у своїй монографії про історіософсько-методологічні погляди М. Грушевського спеціально зосередився В. Тельвак. На широкому тлі видозміни дискурсивних практик в європейській соціогуманітаристиці другої половини XIX – початку XX ст. дрогобицький дослідник відтворив складну палітру концептуальних моделей, дослідницьких принципів, методів і методичних прийомів, що їх застосовував вихованець

Київського університету для реалізації поставлених пошукових завдань. І хоча ця теоретична модель була створена значною мірою інтуїтивно й мала еклектичний характер, доводить сучасний історіограф, вона уможливила вибудувати переконливу концепцію становлення й еволюції політичних структур у давньокиївський період. У підсумку В. Тельвак відзначив: «[...] У своїй першій синтетичній праці М. Грушевський, орієнтувався, в цілому, на історичні засади В. Антоновича, висловлюючи при цьому і власну точку зору на те чи інше явище. Це помітно при аналізі його поглядів на рушійні сили історичного процесу, розуміння ним сутності устрою Русі в удільно-вічовий період. [...] Водночас слід зазначити той факт, що ранні праці М. Грушевського перебували в межах позитивістської парадигми» [243, с. 74].

Найбільш актуальна спроба осмислення історіографічного феномену «Нарису» належить співробітнику київського музею М. Грушевського Миколі Федяю [274]. Підсумувавши тривалу традицію звернення до першої книги визначного історика, сучасний історіограф ретельно відтворив формування задуму написання книги та мозольну працю М. Грушевського над збиранням джерельних матеріалів і написанням тексту. Цілком виправдано сучасний дослідник вказав, що саме підготовка першої книги показала витривалість і проникливість Грушевського-дослідника. Далі М. Федяй всебічно за главами аналізує змістове наповнення «Нарису», відновлюючи оригінальні спостереження автора («запустіння» Київщини, норманська теорія, відсутність князів після навали монгольської орди, перехід Київщини під владу литовських князів тощо), що збагатили українську історіографію. Разом із тим, київський грушевськознавець вказує і на вади «Нарису», в якому, серед іншого, автор некритично поставився до багатьох літописних свідчень (наприклад, характеристики князів). Влучним є також спостереження М. Федяя про особливості архітекτονіки «Нарису», що радше є збіркою опрацьованих проблемно-тематичних сюжетів, ніж монографією у властивому розумінні цього слова, адже книга не містить прикінцевих висновків.

Насамкінець згадаємо, що значною мірою на сьогодні з'ясована рецепція першої книги М. Грушевського в тогочасній історіографії. Найбільш повну картину відтворив В. Тельвак, який віднайшов сім критичних оглядів [239; 242, с. 20-25]. Узагальнюючи їх, дрогобицький дослідник вказав на загалом компліментарне сприйняття «Нарису», адже рецензенти першочергово віднотували масштабність авторської реконструкції та професійне поводження з джерельним матеріалом. Разом із тим, як довів сучасний дослідник, у середовищі російських учених полеміку викликали твердження М. Грушевського, які подавали давньоруську добу з погляду українського історичного інтересу. Загалом же, аргументовано підсумував В. Тельвак, саме «Нарис» зробив ім'я його автора знаним у середовищі дослідників Центрально-Східної Європи.

Підсумовуючи сьогоденну рецепцію «Нарису», відзначимо чималу зацікавленість цією першою монографічною студією М. Грушевського. Сучасні дослідники відтворили генезу цієї книги й особливості її створення, проаналізували дискурсивні практики автора, відзначили його внесок у розробку давньоруської проблематики, реконструювали критичне обговорення праці у тогочасному історіографічному середовищі. Разом із тим, вочевидь бракує підсумкової студії, в якій були б систематизовані, синтезовані та верифіковані існуючі історіографічні спостереження. Це б дозволило аргументовано визначити місце «Нарису» в українській науці ХХ – початку ХХІ ст.

Наступна монографічна праця М. Грушевського також пов'язана з його студіями у Київському університеті. Мовиться про магістерську дисертацію молодого історика, присвячену минулому Барського староства. Перевидання цієї книги за незалежної України в 1996 р. дало поштовх її всебічному осмисленню. Перший досвід такої історіографічної рефлексії містився у ґрунтовній післямові до книги авторства знаного дослідника історії Поділля Миколи Крикуна. Львівський учений, актуалізуючи значні поклади незнаного перед тим джерельного матеріалу (щоденник, мемуари, епістолярій, діловодну документацію та ін.), здійснив і по сьогодні неперевершену реконструкцію низки

історіографічних сюжетів, пов'язаних із підготовкою, друком і обговоренням цієї книги [132].

Вперше реконструювавши непрості обставини потрапляння молодого історика на магістерські студії, М. Крикун сфокусувався на особливостях пошуку й опрацювання вихованцем В. Антоновича джерельного матеріалу для книги. Останні, як пише сучасний дослідник слідом за щоденником самого М. Грушевського, полягали у значній розпорошеності архівосховищами Російської імперії, про що даючи тему учневі не знав науковий керівник В. Антонович. Ця обставина змушувала молодого дослідника здійснити тривалі подорожі до Кам'янця-Подільського, Москви, Одеси, Вільнюса, Варшави й інших міст. Це стало причиною нарікань М. Грушевського, які просочилися навіть на сторінки його першої автобіографії, опублікованої через багато років тоді вже професором Львівського університету. Втім, ця робота дала свої результати і в підсумку постало не лише наукове дослідження, але й два томи зібраного по темі архівного матеріалу, які й по сьогодні мають чималу наукову цінність.

Не меншою докладністю було позначено й реконструкцію М. Крикуном процесу видання монографії і джерельних додатків, а також підготовки М. Грушевського до захисту. Вперше в історіографії львівський історик відтворив і сам захист, наголосивши на однастайності підтримки київською професурою творчих зусиль свого талановитого вихованця. З передмови сучасного історіографа дізнається читач і про голосні урочистості, влаштовані новоіменованим магістром. Вони, аргументовано показує М. Крикун, стали справжнім святом української культури, що об'єднало як підросійських, так і підавстрійських українців.

Зрештою, львівський учений зупинився на аналізі «Барського староства» як історичного дослідження. Аналізуючи концептуальні засади праці, її джерельне й історіографічне підґрунтя, М. Крикун з висоти здобутків поділлезнавства початку ХХ ст. на багатьох прикладах довів, що її вирізняє новизна проблематики й майстерність її інтерпретації. Саму ж книгу сучасний історіограф атестував як історико-географічне і суспільно-політичне дослідження. Підсумовуючи

здійснений магістерською дисертацією внесок у науку, М. Крикун відзначив: «Час, що минув після появи праці Грушевського, переконливо довів, що вона залишається унікальним дослідженням: нічого близького до неї в жанрі локально-регіональної історії (у якому вона написана) дотеперішня українська історіографія не має, а вивчення питань, охоплених тут Грушевським, мало зрушилося з місця відтоді, як працю було видано. Без перебільшення можна твердити, що й нині вона прикрашає національну історичну науку» [132, с. 606]. На підсилення аргументованості цієї тези М. Крикун уперше наводить загалом схвальні оцінки «Барського староства» в українській та польській історіографії кінця XIX – першої третини XX ст.

Подальші звернення до «Барського староства» загалом наслідували спостереження М. Крикуна, вносячи небагато нового до осмислення історіографічного феномену книги. Доказом цьому є сучасні спроби інтелектуальних біографій М. Грушевського, де магістерські часи цілком базуються на реконструкціях львівського вченого. Особливо популярною післямова М. Крикуна є у середовищі подільських краєзнавців. Про запитаність у їхньому середовищі книги М. Грушевського й історіографічних інтерпретацій львівського вченого говорить укладена вінницькими колегами бібліографія краєзнавчої грушевськіани [160].

Нові сюжети стосовно особливостей творчої майстерні Грушевського-магістранта містяться в присвяченій теоретико-методологічним поглядам визначного вченого монографії В. Тельвака. Він вказує, що методологічна сторінка «Барського староства» багато в чому є подібною до «Нарису». Втім, специфіка поставлених автором завдань локально-історичного плану змусила його адаптовувати еклектичний за своєю суттю методологічний інструментарій до вимог досліджуваних процесів. Відтак, вперше зауважив дрогобицький дослідник, у творчій роботі М. Грушевського з'явився метод зміни масштабів, коли дослідницька увага спочатку фокусується на мікроісторичному, а потім фокус зменшується, вводячи тим самим індивідуальне в систему макроісторичних процесів. «Така «зміна фокусів» дозволила М. Грушевському позбутися

позитивістської соціологізації та схематизації, зберегти відчуття індивідуального в історії, – висновує В. Тельвак. – Історик і надалі широко використовує діалектику індивідуалізуючого та генералізуючого підходів до вивчення минушини, намагається створити її багатогранний образ» [243, с. 76].

Зрештою, чимало нового після появи студії М. Крикуна на сьогодні написано стосовно рецепції «Барського староства» в історіографії кінця XIX – першої третини XX ст. В. Тельвак віднайшов і впровадив до наукового обігу низку рецензій на магістерську дисертацію М. Грушевського. Аналізуючи їх, сучасний історіограф довів, що в українській історіографії нову книгу вихованця київської школи сприйняли доволі схвально як ще одну цеглину до провадженої В. Антоновичем будови обласної історії України. Натомість, твердить дрогобицький грушевськознавець, більш критичними виявилися польські вчені, адже проблеми польської колонізації Поділля та польщення руської шляхти автор монографії інтерпретував, виходячи з українського історичного інтересу. Втім, і в цих полемічних відгуках, наголошує В. Тельвак, віддавалося належне працьовитості й талановитості вихованця київської школи. Загалом, підсумовує сучасний історіограф, «Барське староство» утвердило авторитет М. Грушевського в українознавчих колах і поряд із «Нарисом» стало підставою для його запрошення на посаду професора Львівського університету [242, с. 25-34].

У підсумку вкажемо на чималий інтерес, що його магістерська дисертація М. Грушевського має в сучасному українському історіографічному середовищі. Найбільше, і це зрозуміло з огляду на її проблемно-тематичну специфіку, «Барським староством» цікавляться подільські краєзнавці. Тож загалом опрацювання студії як історіографічного феномену можна вважати задовільним. Це, у свою чергу, актуалізує завдання вписання «Барського староства» в контекст тогочасної української історіографії й інтелектуальної біографії самого автора. Останнє уможливить верифікувати низку усталених у нашій соціогуманітаристиці оцінок.

Третє монографічне дослідження у творчому доробку М. Грушевського з'явилося в роки його еміграційних поневірянь і було спричинене неможливістю

для вченого продовжувати історіографічні проєкти, передусім «ІУР». Мовиться про першу в українській інтелектуальній культурі історико-соціологічну студію «Початки громадянства (Генетична соціологія)», що вийшла під видавничою фірмою Українського соціологічного інституту в 1921 р. На відміну від проаналізованих вище монографій, ця праця з огляду на вузькоспеціальний предмет дослідження не була перевидана протягом 1990-х рр. і тому відносно пізно стала об'єктом всебічного наукового зацікавлення. Втім, і цей інтерес виявився інтенсивнішим з боку українських соціологів [177; 290] та філософів [9], аніж історіографів. Цю ситуацію дещо змінив передрук книги – спочатку на сторінках часопису «Вісник Львівського університету. Серія соціологічна» [67], а потім і окремим виданням [68].

Уперше цілісний історіографічний аналіз викладених у «Початках громадянства» ідей здійснив Віталій Масненко. Реконструюючи інтелектуальну біографію М. Грушевського еміграційної доби, він зупинився на мотивах і умовах написання книги й окреслив її проблемно-тематичне наповнення. Вчений слушно відзначив, що в «Початках громадянства» синтезовано теоретичні погляди вченого пореволюційної доби його творчості. З'ясовуючи їх, черкаський дослідник першочергово пояснює розуміння М. Грушевським базового у книзі поняття «генетична соціологія» і доходить висновку про його змістову близькість із філософією історії. Далі сучасний історіограф показує особливість ставлення вченого до можливості формулювання законів соціального розвитку, що полягала у принциповому відкиданні будь-якого детермінізму.

Наступною проблемою, важливою для розуміння сутності історичної концепції М. Грушевського, В. Масненко вважає його оцінку одиничності чи множинності історичного процесу. І в цьому аспекті, аргументовано доводить сучасний дослідник, автор монографії йде шляхом теоретичного компромісу. Зрештою, сучасний історик розглядає бачення визначним істориком феномену влади і держави. Тут також історіограф віднотовує його небажання робити категоричні висновки. Черкаський грушевськознавець наголошує, що відмова від крайнощів у теоретизуванні взагалі є характерною особливістю пізньої творчості

М. Грушевського. Підсумовуючи його загальнотеоретичні побудови, В. Масненко відзначив: «[...] Слід визнати, що вони дозволяли історикау обґрунтувати конкретні виміри його історичної концепції, яка все чіткіше набувала етнічно-соціального характеру» [155, с. 194]. До подібних висновків при аналізі методологічних засад «Початків громадянства» дійшов і А. Шатохін [283].

Відштовхуючись від спостережень В. Масненка, про місце «Початків громадянства» в інтелектуальній біографії М. Грушевського пишуть і сучасні біографи вченого. Так, Ю. Шаповал та І. Верба доводять, що значення книги полягало в її піонерному характері для української соціогуманітаристики, адже праця подавала в систематизованому вигляді теоретичні й історичні проблеми соціології з включенням західноєвропейських соціологічних концепцій, тим самим визначаючи початки заснування української соціології [282, с. 220]. В свою чергу, Р. Пиріг та В. Тельвак обґрунтували, що «Початки громадянства» автор бачив як перший крок до осмислення важливої історико-соціологічної проблематики в контексті становлення українознавчих студій. Мовиться про те, що оцінюючи сучасну собі історичну ситуацію як етапну в історії людства та порівнюючи її з іншими зламними періодами, М. Грушевський намагався віднайти, а відтак й обґрунтувати керівні принципи соціального поступу [185, с. 395-396].

Найбільш актуальне на сьогодні звернення до «Початків громадянства» належить О. Ясю. У фундаментальній монографії київський історіограф зосередився на дискурсивних, понятійно-термінологічних і стильових особливостях книги М. Грушевського. Сучасний дослідник доводить, що соціологічна пропозиція справила помітний вплив на історичне письмо автора «ІУР» ще до Першої світової війни, але набула повноти барв у його дискурсі в міжвоєнний час. Саме тогочасні обставини розпаду європейських імперій і поразки українських Визвольних змагань стимулювали осмислення вченим логіки та тенденцій суспільного життя. Тож спираючись на здобутки світової й української соціологічної думки, М. Грушевський дав свої оригінальні відповіді на питання про витоки соціальної еволюції та ті колективні форми й уявлення,

котрі її презентували. За великим рахунком, аргументовано доводить О. Ясь, учений намагався охопити всю культурну та соціальну сфери, адже надавав головне значення соціологічному підґрунтя у конструюванні української минувшини з перспективи майбуття національної науки. «Отже, – висновує київський історіограф, – протягом 1920-х років М. Грушевський дедалі більше перетворюється з «критичного» позитивіста з іншими стильовими включеннями на своєрідний тип соціологізуючого історика-емпірика. Більше того, соціологічні «експерименти» підштовхують ученого до суттєвого розширення предметної області історичних студій із національної та соціальної царини до культурознавчої й етнологічної сфер української минувшини» [310, с. 33].

Зрештою, на сьогодні доволі повно з'ясовано особливості рецепції «Початків громадянства» в історіографії 1920-30-х рр. В низці статей [224] та узагальнюючій монографії В. Тельвак зібрав чималу кількість критичних відгуків на цю книгу авторства українських інтелектуалів. Дрогобицький історіограф показав, що саме соціологічна студія М. Грушевського стала чинником поділу національної науки на об'єктивну та марксистську течії. Представники першої (М. Сумцов і В. Липинський) одностайно вказували на новаторський характер монографії для української історіографії з огляду на підняту й осмислену в ній різнопланову проблематику. Натомість адепти молодого марксистського суспільствознавства на окупованих більшовиками українських теренах (у першу чергу М. Яворський та А. Річицький) болісно сприйняли компаративне осмислення М. Грушевським Марксової спадщини. Згодом, вказує В. Тельвак, науковий аналіз визначним істориком марксистської парадигми став приводом до галопуючого шельмування його інтелектуальної спадщини на підрадянських землях [242, с. 209-212].

Підсумовуючи сучасну рецепцію «Початків громадянства», відзначимо значною мірою принагідність історіографічного інтересу, зумовленого зверненням до еміграційної сторінки інтелектуальної біографії автора книги. Тож на сьогодні ми дещо поінформовані про обставини появи монографії, її провідні концептуальні ідеї та методологічні засади, рецепцію в тогочасному науковому

дискурсі. Відтак, залишається ще чимало надалі неопрацьованих сюжетів як теоретичного, так і проблемно-тематичного плану. Насамперед, ретельного з'ясування вимагає специфіка інтерпретації у «Початках громадянства» суто історичної проблематики, яку автор наводив на підтвердження своїх теоретичних конструкцій. Це уможливить аргументоване з'ясування місця книги в творчому життєписі вченого й українській соціогуманітаристиці ХХ ст.

2. 3. Наукові статті.

Наукові статті – кількісно найбільша складова історіографічної спадщини М. Грушевського після рецензійних текстів. Саме в них були вперше апробовані концептуальні, теоретико-методологічні та проблемно-тематичні ідеї вченого, що згодом у переосмисленому варіанті потрапляли на сторінки його синтетичних і науково-популярних студій. В українській історіографії протягом ХХ ст. формувалися різні традиції звернення до цих текстів. Так, більша увага очікувано відводилася концептуальним і методологічним студіям, які визначали теоретичну рамку всієї творчості М. Грушевського. Натомість до проблемно-тематичних розвідок сформувалося здебільшого утилітарне ставлення як до вихідного пункту при зверненні до того чи іншого дослідницького сюжету чи інструмента історіографічної полеміки. Подібну ситуацію спостерігаємо і в грушевськознавстві досліджуваного тридцятиліття з тією відмінністю, що суттєве розширення джерельної бази уможливило повніше відтворити популярні сюжети і виявити раніше не зауважені питання.

Серед концептуальних статей М. Грушевського традиційно найбільшу популярність має його знана стаття «Звичайна схема "русскої" історії й справа раціонального укладу історії східнього слов'янства», що з'явилася в 1904 р. у петербурзькому «Сборнике по славяноведению». Представники різних галузей нашої соціогуманітаристики неодноразово зверталися до цього тексту протягом ХХ ст. Від часу проголошення української незалежності ця невелика за розміром, але насичена новаційними (для початку минулого століття) історіографічними

ідеями стаття, декілька разів перевидавалася, тож стала надбанням широких читацьких кіл.

Першу в досліджуваний період спробу інтерпретації викладених в «Звичайній схемі» ідей з огляду на виклики відродженої за незалежності української соціогуманітаристики здійснив авторитетний медієвіст Ярослав Ісаєвич [101]. Львівський учений сфокусувався на поясненні діалектики історіографічного та політичного впливів цієї статті на українську й східноєвропейську інтелектуальну думку. Вперше в сучасній науці історіограф довів, що політичне й історіографічне значення схеми М. Грушевського взаємозумовлені, позаяк для національного самоусвідомлення і консолідації націй величезне значення має формування прийнятих у цій спільноті уявлень про спільне минуле. Тож концептуально від'єднавши український історичний процес від схем минулого народів-домінантів (передусім, росіян і поляків), твердить Я. Ісаєвич, автор «ІУР» дав потрібні аргументи для незалежницьких змагань нашого народу. Сучасний історіограф відтворив інтелектуальну генезу історіософської моделі М. Грушевського, довів її революційний вплив на сучасні йому східноєвропейські студії й обґрунтував цілковиту придатність для української історіографії зламу ХХ-ХХІ ст. Разом із тим, говорячи про інтелектуальні впливи «Звичайної схеми», львівський академік некритично пішов за діаспорною історіографією, вказавши на беззастережне прийняття ідей М. Грушевського російськими істориками О. Пресняковим, М. Любавським та М. Покровським. Пізніші дослідження Наталії Юсової довели поспішність такої оцінки [298, с. 86-105; 299].

Подальше осмислення історіографічного феномену «Звичайної схеми» поглиблювало та розширювало щойно проаналізовані спостереження Я. Ісаєвича. Так, С. Плохій атестує статтю підсумком тривалої наукової праці та роздумів львівського дослідника і його теоретичним заповітом нащадкам. Саме цей текст, вказує гарвардський професор, став підставою для вибудування і популяризації колегами автора «ІУР» україноцентричного наративу про наше минуле, що сприяло свідомісним змінам серед широких кіл української громадськості. У свою

чергу, це уможливило постання і плідний поступ української соціогуманітаристики, а відтак і модерної нації. Погоджуючись із діаспорними історіографами, що «Звичайна схема» революціонізувала погляди на українську історію в середовищі європейських інтелектуалів, сучасний учений вказав, що цю працю доцільніше розглядати не як початок, а радше підсумок тривалого руйнування М. Грушевським імперського гранд-нарративу. Втім, підсумовує він, «стаття 1903 року – найчіткіший, найпромовистіший і найпровокативніший виклад його аргументів» [187, с. 109].

Чимало про «Звичайну схему» написали й інші біографи визначного вченого Ю. Шаповал та І. Верба [282, с. 96-102]. Вони уперше зауважили й узасаднили той факт, що історіософську статтю М. Грушевського доцільно розглядати контекстуально – як підсумування всієї національної історичної думки ХІХ ст., в якій чимало аргументів автора було артикульовано та фактологічно узасаднено. Тож М. Грушевський, наголошують київські історіографи, фактично лише концептуалізував ідеї своїх визначних попередників М. Максимовича, М. Костомарова і В. Антоновича. Ретельно проаналізувавши ключові історіософські посили «Звичайної схеми», сучасні біографи подібно до решти історіографів вказали на її потужний історіографічний, освідомлюючий і суспільно-політичний впливи на українство початку ХХ ст.

Подібно до щойно згаданих авторів, на «Звичайній схемі» сфокусувалися біографи її автора Р. Пиріг та В. Тельвак [185, с. 171-173]. Вони окреслили історіографічний і суспільно-політичний контекст появи цього концептуального тексту, вказавши на вдале поєднання об'єктивних (насамперед, певна лібералізація національної політики царату) і суб'єктивних (передусім, налагодження М. Грушевським приятельських взаємин з визначними російськими інтелектуалами) факторів, що спонукали до написання і сприяли поширенню цього важливого історіософського маніфесту. З історіографічним значенням «Звичайної схеми», твердять сучасні вчені, тісно пов'язана її суспільно-політична вагомість, оскільки автор вважав своїм обов'язком і головним життєвим завданням не тільки написати історію рідної землі, але й історично узасаднити

право українців на самостійне культурне і політичне життя. Тож «Звичайна схема» давала потрібні теоретичні аргументи для динамічного розвитку українського суспільно-політичного руху та легітимізації його гасел. Також уперше Р. Пиріг та В. Тельвак відтворили строкату картину оцінок статті М. Грушевського в українському та російському інтелектуальному просторі.

Найбільш актуальне історіографічне звернення до «Звичайної схеми» належить О. Ясю. Київський історіограф у передмові до перевидання студії на сторінках «Українського історичного журналу» докладно зупинився на характеристиці теоретико-методологічного підґрунтя статті М. Грушевського. Змальовуючи парадигмальні зміни у європейській соціогуманітаристичній зламів XIX–XX ст., сучасний учений аргументовано доводить, що концептуальну пропозицію автора «ІУР» було послідовно витримано в дусі позитивістського вчення (еволюціонізм, органічність, генетичність, факторний підхід, стадіальність) з наголосом на логічній і доказовій підоснові авторських тез М. Грушевського. З огляду на те, підсумовує О. Ясь, що «Звичайна схема» призначалася першочергово для російських гуманітаріїв, у середовищі яких домінували натуралістично-позитивістські традиції, «логічно-раціональний лейтмотив та аналітична тональність тексту М. Грушевського мали доволі виразну адресну спрямованість» [71, с. 201]. Подібні спостереження стосовно специфіки віддзеркаленого в «Звичайній схемі» теоретико-методологічного інструментарію прозвучали і в працях В. Тельвака [243, с. 112] та В. Ващенка [10].

Зрештою, на сьогодні з'ясована проблема рецепції «Звичайної схеми» в східноєвропейському інтелектуальному просторі початку XX ст. Дослідник цього питання В. Тельвак зібрав та опрацював численні критичні відгуки на статтю М. Грушевського. Він дійшов аргументованого висновку про одностайне схвалення тексту представниками національної науки, які оцінили виступ колеги як концептуалізацію української історіософської спадщини XIX ст. Натомість, доводить дрогобицький грушевськознавець, більш розмаїтою була оціночна палітра в російській інтелектуальній культурі. Якщо представники академічної

науки (приміром, Л. Ляцкий) намагалися полемізувати з українським колегою з позицій тогочасних історіософських пошуків, то прихильники правомонархічної ідеології (Т. Флоринський і К. Радченко) відмовляли його тексту у будь-якій наукознавчій вартості та протиставляли йому застарілі імперські тези М. Погодіна. Втім, підсумовує В. Тельвак, «Звичайна схема» мала важливий вплив на усвідомлення представниками широких кіл європейських інтелектуалів потреби переосмислення історичної схеми минулого східного слов'янства [242, с. 61-62].

Наступним за історіографічною популярністю статейним текстом М. Грушевського був його «Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.». Подібно до «Звичайної схеми» він також мав чималий досвід осмислення протягом ХХ ст., тож сучасне українознавство отримало від попередників певні напрацьовані інтерпретативні моделі. Сьогоднішній зацікавленості «Вступним викладом» сприяло його кількаразове перевидання у збірках текстів та 50-ти томному зібранні творів М. Грушевського.

Найчастіше до «Вступного викладу» звертаються дослідники інтелектуальної біографії М. Грушевського. Так, С. Плохій звернув увагу на інтелектуальний дискомфорт старшого покоління галицької громади від озвучених молодим професором тез у дусі народницької історіософії київської школи. Мовиться про те, в лекції історія України-Руси трактувалася як минуле народних мас, а не політичних інституцій держав-домінантів. Ці тези, вперше вказує гарвардський учений, М. Грушевський творчо запозичив з інавгураційних лекцій своїх визначних попередників М. Костомарова у столичному університеті в 1859 р. і В. Антоновича в Університеті святого Володимира в 1870 р. Власне змалювання новоіменованим професором української історії як безкінечної боротьби народу зі своєю елітою шокувало українську публіку півдавстрійської України. Натомість, аргументовано вказує С. Плохій, ці тези посмакували радикально налаштованій галицькій молоді, яка масово записувалася на університетські виклади М. Грушевського [187, с. 54].

На провідних ідеях «Вступного викладу» також зосередилися Ю. Шаповал та І. Верба [282, с. 48-49]. Вони відзначили той факт, що лекція М. Грушевського стала своєрідним підсумуванням його теоретико-методологічних пошуків київської доби. З огляду на це, текст був сповнений народницьких тез, які лягли в основу історіографічної праці молодого професора наприкінці ХІХ ст. Також київські біографи вказали на важливість того, що в лекції М. Грушевський спеціально звернувся до своїх майбутніх вихованців. Його приятельське звернення «товариші», слушно вказали Ю. Шаповал та І. Верба, сприяло скороченню психоемоційної дистанції між професором та молодими колегами і зумовило успішність функціонування львівської школи українознавців.

Зрештою, дещо уваги «Вступному викладу» у своїй найактуальнішій на сьогодні спробі інтелектуальної біографії М. Грушевського відвели Р. Пиріг та В. Тельвак. Вони вперше вказали на той факт, що інавгураційна лекція вихованця київського українознавчого осередку була очікуваним інтелектуальним явищем у Львові, що засвідчило чимале гроно знаменитостей і молоді, які прийшли послухати його виклад. Сама лекція стала до певної міри новим досвідом для українських і польських істориків Галичини, адже впроваджувала модерні соціогуманітарні тренди, пов'язані з акцентом на історії широких народних мас, а не етнічно чужих політичних інституцій. Також сучасні грушевськознавці вказали на культурологічне значення тексту молодого професора, яке полягало у привнесенні до академічної культури краю минулого українського народу. «Для української громадськості інавгураційна лекція молодого професора була видатною подією, – висновують Р. Пиріг та В. Тельвак, – адже в колі університетських дисциплін з'явився новий предмет – історія України» [185, с. 104].

Дещо на сьогодні написано й стосовно теоретико-методологічних засад «Вступного викладу». Дослідник цієї проблеми В. Тельвак, поглиблюючи спостереження своїх колег від В. Герасимчука до О. Пріцака, показав згадану проблему на тлі еволюції дослідницького інструментарію М. Грушевського. На його аргументоване переконання, в своїй лекції молодий професор не стільки

підсумував засвоєне на студентській лаві, скільки окреслив нові перспективи свого історіописання, які з легкої руки Любомира Винара отримали назву «неонародницьких». Їх львівський професор реалізував у перших томах «ІУР» і працях старшого покоління своєї школи [243, с. 87-89].

Зрештою, на сьогодні реконструйована рецепція «Вступного викладу» в науці кінця XIX – початку XX ст. Оглядова студія з цього питання належить Н. Романцовій. Узагальнивши оцінки О. Барвінського, В. Герасимчука, І. Крип'якевича, Б. Крупницького, Л. Винара, О. Прицака та сучасних історіографів, мариупольська дослідниця дійшла аргументованого висновку про запитаність викладених у цій статті історіософських ідей українськими істориками різних поколінь [198].

В свою чергу, В. Тельвак найповніше на сьогодні реконструював рецепцію «Вступного викладу» в середовищі сучасників його автора. Віднайшовши й впровадивши до наукового обігу малознані джерела (академічні рецензії, медійні відгуки, мемуарні рефлексії), дрогобицький історіограф довів винятковість цієї статті М. Грушевського. Вона полягала в тому, що «Вступний виклад» – це чи не єдина концептуальна студія львівського професора, яка отримала винятково схвальне сприйняття не тільки у середовищі українських інтелектуалів з різних партійних таборів, але й серед польських колег. Першочергово, це було зумовлено тогочасною суспільно-політичною ситуацією, адже М. Грушевський приїхав до Галичини як амбасадор наддніпрянців і прихильник «нової ери». Тож всі оглядачі віддали належне оригінальності й узasadненості історіографічного мислення вихованця школи В. Антоновича [242, с. 41-43].

Деяка увага в сьогоденному грушевськознавстві відведена й першому історіософському тексту тоді ще магістра Київського університету – «Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці», що як відомо був опублікований у першому томі «Записок НТШ» під псевдонімом М. Сергієнко. Подібно до згаданих вище концептуальних статей, він також мав досвід осмислення в історіографії XX ст., який став у нагоді сучасним грушевськознавцям.

Уперше серед сучасних історіографів до аналізу цього тексту звернувся Л. Зашкільняк, реконструюючи інтелектуальну біографію М. Грушевського часів студій у Київському університеті. Львівський учений слушно вказав, що в цій статті початкуючий історик продовжував розвивати концепцію минулого Київської Русі, накреслену у його першій монографії. В тексті М. Грушевський сфокусувався на боротьбі двох чинників у давній Русі – земельної громади і князівсько-дружинного устрою. Як приклад такого протистояння він аналізує дії т. зв. «болохівців» у середині XIII ст., які виступили проти влади Данила Романовича, вважаючи за комфортніше для себе залишитися під монгольським підданством, адже татари не втручалися у справи громади, вимагаючи лише сплати данини. Авторські симпатії до дій «болохівців», як відомо, були емоційно сприйняті українськими інтелектуалами протягом кінця XIX – XX ст. і стали підставою для звинувачень автора тексту у «патологічному народництві». «Майбутні дослідження показали, – підсумовує свій аналіз Л. Зашкільняк, – що трактування «болохівців» як громадського руху не вичерпувало проблеми, оскільки йшлося про політику осадництва і підтримки татарського населення в українських землях» [92, с. 243].

Перший теоретичний виступ М. Грушевського став неодмінним сюжетом сучасних інтелектуальних біографій історика. Так, Ю. Шаповал й І. Верба сфокусувалися на значенні цього тексту для інтеграції київського магістра у галицьке інтелектуальне середовище, адже стаття відкривала перший том «Записок НТШ», які проєктувалися як флагман української модерної соціогуманітаристики [282, с. 38]. У свою чергу, в біографії авторства Р. Пирога та В. Тельвака «Громадський рух» розглянуто в контексті фахового становлення її автора. Аналізуючи концептуальні підвалини статті та викликану нею дискусію в східноєвропейській науці, сучасні дослідники аргументовано відзначили, що М. Грушевський у роки київських студій не лише проходив професійне становлення, але й перетворився на діяльного члена місцевого історіографічного осередку – «не лише «споживав» готові історіографічні концепції та «перетравлював» відомі історичні конструкції, але й творив нові підходи до

осягнення минувшини українського народу» [185, с. 84]. Саме «Громадський рух», підсумовують сучасні грушевськознавці, став своєрідним лакмусовим папірцем, який визначив позиціонування інтелектуалів в українській соціогуманітаристиці кінця XIX – перших десятиліть XX ст., адже підштовхував їх до інтенсивної теоретичної саморефлексії.

На теоретико-методологічних аспектах «Громадського руху» у монографії про Грушевського-теоретика зосередився В. Тельвак. Важливість цієї праці, вказує дослідник, полягає у першій концентрованій демонстрації М. Грушевським своїх концептуальних переконань. Сучасний вчений аргументовано довів, що у цій статті молодий історик показав цілковиту залежність від спадщини українських інтелектуалів-народників, адже він послідовно обстоював право широких мас на повстання проти своєї держави, якщо вона в чомусь утискає громадянина. З історіософського ж погляду, вказує В. Тельвак, «Громадський рух» цікавий як ілюстрація концепції «прогрес-регрес», що її розробляли позитивісти. Пропонуючи на прикладі дій болохівців своє бачення цієї концепції, вихованець школи В. Антоновича відкинув позитивістське розуміння держави як гаранта суспільної стабільності. Також В. Тельвак уперше звернувся до проблеми стильових практик «Громадського руху». На його аргументовану думку, «стиль, методика і джерельно-теоретичний рівень статті молодого історика відрізнялись від праць тогочасних українських істориків, відображаючи нові явища в європейській історіографії, пов'язані з посиленням уваги до теоретично-пізнавальних аспектів історичної науки» [243, с. 78].

Зрештою, на сьогодні опрацьовано й питання рецепції «Громадського руху» в історіографії кінця XIX ст. Найбільш повно його у статтях [239] і монографії з'ясував В. Тельвак. Опрацювавши різнопланові джерела – від критичних оглядів до мемуарів – грушевськознавець довів чималу резонансність першого теоретичного виступу молодого історика. Стаття М. Грушевського, твердить дрогобицький учений, змусила його старших колег дати відповіді на важливі питання української історії з огляду на власні світоглядні переконання. Це пояснює те, чому викладені в ній спостереження підтримав народник

В. Антонович і гостро розкритикував прибічник загальноцивілізаційного шляху розвитку українців М. Драгоманов. Поряд із цим, з'ясував В. Тельвак, «Громадський рух» був помічений і в російському та польському історіографічних середовищах, представники яких одностайно вказали на оригінальність історіографічного мислення М. Грушевського та його певну схильність до апіорних тверджень, недостатньо узasadнених джерельним матеріалом [242, с. 27-33].

Жодні інші наукові статті М. Грушевського – як концептуального, так і проблемно-тематичного плану – не отримали в сучасній історіографії самостійного історіографічного осмислення. Натомість, дослідники нерідко вивчали втілену в малих формах його дослідницьку працю за різними критеріями – чи то періодами творчості автора, чи то (найчастіше) обраними питаннями й сюжетами українського минулого, чи то дисциплінарною ознакою, чи то за науковими майданчиками, на яких вони оприлюднювалися.

Прикладом реалізації першого критеріального підходу може бути вступний нарис Петра Кулаковського «Історичні праці Михайла Грушевського кінця 1880 – 1890 рр.» до п'ятого тому академічного зібрання творів визначного історика. Всебічно узагальнивши напрямки творчих зацікавлень Грушевського-студента, острозький історіограф вказав на їхню різноплановість. Також уперше сучасний вчений окреслив такі притаманні раннім текстам початкуючого історика риси, як ретельний джерельний аналіз, намагання встановити закономірності соціально-економічного життя, спеціальна увага до ролі вибраних соціальних прошарків і груп поряд з урахуванням ролі особи як дієвця минулого та ін. Вказуючи на влучність цих історіографічних спостережень П. Кулаковського, відзначимо певну ідеалізацію ним історіографічної творчості Грушевського-студента, адже, на його переконання, «навіть у дрібних замітках і малозначущих, на перший погляд, рефератах чи передмовах він постає як один із найбільших інтелектуалів свого часу» [136, с. 25]. Звісно, ніщо у студентських статтях М. Грушевського не заповідало майбутньої авторитетності, яку вчений заслужено здобув вже після появи перших томів «ІУР». Принагідно відзначимо, що за подібним підходом

аналіз статейних праць визначного вченого за періодами його життєпису здійснено у більшості присвячених йому інтелектуальних біографій, що їх ми неодноразово згадували вище.

Значно більше історіографічних опрацювань узагальнюють статейну спадщину М. Грушевського відповідно до проблемно-тематичного критерію. При цьому сучасні історіографи зазвичай не відокремлюють саме статті від інших праць дослідника, насамперед, його монографій і гранд-наративів. Для прикладу згадаємо, що давньоруські сюжети історіографічної спадщини М. Грушевського узагальнені в згаданих вище студіях О. Купчинського та О. Домбровського. Статті вченого про литовсько-польський період аналізують досліджені у першому підрозділі Н. Яковенко, М. Капраль та Д. Гордієнко. Зрештою, найбільше текстів відведені осмисленню ключового сюжету історіографічної творчості автора «ІУР» – українській козаччині. Його статті з цього проблемно-тематичного циклу проаналізовані, поряд зі згаданими у першому підрозділі козакознавцями, І. Діптан [79], А. Жуковським [82], Л. Мельником [158], В. Масненком [153] та ін.

Ще один популярний на сьогодні сюжетний підхід до аналізу статей М. Грушевського – вивчення його персоналістики. Прикладом такої історіографічної логіки осмислення спадщини автора «ІУР» є статті Вікторії Тельвак про максимовичезнавство визначного історика [234], Віталія Тельвака про його костюмарознавство [256], І. Гирича [38] та В. Колесника [122] про внесок ученого в антоновичезнавство та багато под. Не менш насиченим протягом останнього тридцятиліття є з'ясування особливостей історичної портретистики М. Грушевського. Особливо багато на сьогодні маємо спроб інтерпретації поглядів історика на таких визначних діячів козацької доби як Б. Хмельницький та І. Мазепа.

У випадку реалізації дисциплінарного критерію аналізу статей М. Грушевського приклад сучасним історіографам показують українські археологи. На сьогодні нечисленні спеціальні тексти вченого з низки питань наддніпрянської та наддністрянської археології в цілому були всебічно

опрацьовані. Мовиться, насамперед, про праці М. Брайчевського [8] і В. Петегрича [179].

Зрештою, дещо на сьогодні про статті М. Грушевського написано в контексті його співпраці з науковими періодичними виданнями кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Так, характеристики дописів ученого на сторінках «Киевской старины» запропонували В. Крот [133] та Вікторія і Віталій Тельваки [257]. Наукові тексти історика на шпальтах редагованих ним тривалий час «Записок НТШ» узагальнив О. Бойчук [6]. Зрештою, до особливостей співпраці М. Грушевського зі створенням ним журналом «Україна» найбільш комплексно зверталася дослідниця цього пресодруку І. Савчук [208].

У підсумку відзначимо, що поряд зі зрозумілою запитаністю у середовищі дослідників минулого науковими статтями М. Грушевського, спеціальний історіографічний інтерес до того чи іншого тексту є радше рідкістю. Тут бачимо скільки-небудь стали увагу до його концептуальних виступів, та й то не до всіх. Так, такі знані розвідки автора «ІУР» як, приміром, «Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях східної Європи» та «Спірні питання староруської етнографії», і досі не знайшли самостійного осмислення попри насиченість новаційними, як для початку минулого століття, ідеями. З урахуванням цієї історіографічної тенденції стає зрозумілою специфіка інтерпретації проблемно-тематичних текстів визначного вченого за критеріями періоду творчості, досліджуваних питань, дисциплінарної специфіки, місця оприлюднення й ін. І тут можемо вказати на численні й досі незауважені сюжети. Так, цілком маргіналізованими в сучасній історіографії є численні статті М. Грушевського з проблематики спеціальних історичних дисциплін. Врахування цих та інших перспективних моментів сприятиме досягненню різноплановості творчої спадщини автора «ІУР» і її коректній інтеграції у сучасне українознавство.

2. 4. Археографічні публікації.

Археографічні публікації М. Грушевського перебували у полі активної уваги українських дослідників минулого протягом всього ХХ ст. Мовиться про те, що завдяки високому рівню опрацювання та публікації джерельного матеріалу, підготовлені вченим збірки документів вважалися надійним орієнтиром для вивчення багатьох подій східноєвропейського минулого. Ще більшим пієтет у ставленні до археографічної спадщини М. Грушевського спостерігається у середовищі сучасних дослідників, адже чимало віднайдених і опублікованих автором «ІУР» оригіналів документів були втрачені протягом бурхливих подій минулого століття і його видання подекуди мають першоджерельний характер. Все це зумовило чималу увагу до археографічних публікацій М. Грушевського протягом останнього тридцятиліття, а масова актуалізація архівної грушевськіани відкриває перед історіографами чимало нових дослідницьких сюжетів у цій популярній темі.

Так, уперше в сучасному грушевськознавстві досліджено особливості становлення Грушевського-археографа та джерелознавця. У працях В. Ульяновського [271], Л. Зашкільняка [92] та М. Крикуна [132] із залученням неznаного раніше джерельного матеріалу було аргументовано доведено, що перші археографічні публікації вихованець Київського університету підготував під керівництвом М. Владимирського-Буданова (запозичивши в нього методику аналізу правових документів) та В. Іконникова (опанувавши під його керівництвом техніку обробки актового матеріалу). Усталені ж у попередній історіографії уявлення про домінуючий вплив В. Антоновича загалом були слухними, але ці впливи були за часом значно пізнішими. Також згадані дослідники актуалізували ще один незнаний у попередній історіографії сюжет – плідну співпрацю початкуючого дослідника з Київською археографічною комісією, в серійних виданнях якої з'явилися перші підготовлені М. Грушевським томи документів.

Чималою докладністю позначені й сучасні студії про археографічну працю М. Грушевського протягом львівського двадцятиліття його творчості. Розпочали її осмислення І. Гирич [51] та М. Капраль [110], ввівши до наукового обігу

різнопланові джерела (дослідницькі матеріали, епістолярій, щоденник та ін.). Вони аргументовано довели, що головні археографічні публікації автор «ГУР» підготував у рамках діяльності створеної ним Археографічної комісії НТШ (далі – АК НТШ). У підсумку українська наука збагатилася фундаментальними корпусними виданнями джерел, що дозволило нашій історіографії вийти на якісно новий проблемно-тематичний рівень.

Деяку увагу на зламі ХХ-ХХІ ст. було відведено провідному археографічному проєкту М. Грушевського, реалізованому у львівське двадцятиліття. Так, «Жерелам до історії України-Руси» присвятили низку змістовних опрацювань П. Кулаковський [137; 138] та Р. Майборода [147]. Вони відтворили генезу археографічних зацікавлень львівського професора, дослідили особливості пошуку ним джерельних текстів та їх подальше копіювання, з'ясували його публікаторську практику. Все це дозволило сучасним історіографам аргументовано вказати на чималий вплив археографічних ініціатив голови НТШ на поступ української соціогуманітаристики. Також уперше в грушевськознавстві П. Кулаковський та Р. Майборода з'ясували методологію та методику публікаторської діяльності М. Грушевського, переконливо довівши відповідність його практик тогочасним європейським археографічним стандартам.

До з'ясування методичних засад видання «Жерел до історії України-Руси» звертався і М. Капраль. Суть методичного підходу голови НТШ, наголошує він, зводилася до максими: «Друкувати буква в букву, нічого не змінюючи, навіть блудів – без занотовання». За таким принципом, твердить львівський дослідник, очолювана М. Грушевським АК НТШ до початку Великої війни видала сім томів «Пам'яток» та дев'ять томів «Жерел». «Зважаючи на фінансову скруту НТШ, – підкреслив М. Капраль, – це був справді видатний науковий результат» [110, с. 171].

Наступний період розквіту археографічної праці М. Грушевського пов'язаний із його поверненням до Києва в 1924 р. Мовиться про те, що очоливши історичні інституції ВУАН, новообраний академік водночас став керівником Археографічної комісії. Виданням цієї комісії, втім і підготовленим самим

очільником, присвятили увагу С. Водотика [24] та С. Кіржаєв [119]. Актуалізувавши чималі поклади архівної грушевськіани, сучасні дослідники на багатьох прикладах довели, що М. Грушевський загалом залишився вірним виробленим у попередній період засадам публікації пам'яток минулого. Разом із тим, ще більшого ригоризму набуло його переконання про потребу фотографічної ретельності при відтворенні оригіналів. Підсумовуючи масштабність археографічної праці автора «ІУР» у другій половині 1920-х рр., С. Кіржаєв відзначив: «В період його головування в комісії започатковано і реалізовано друком більшість наукових видань головної академічної археографічної інституції. Публікації, насамперед, «Пам'яток українського письменства», «Українського архіву», а також ті, що мали вийти під цією маркою, виконані на високому науковому рівні і були одними із зразкових для української археографії того часу» [119, с. 218].

Вперше комплексно до аналізу археографічних публікацій М. Грушевського підійшла О. Владига. У кандидатській дисертації «Археографічна діяльність Михайла Грушевського (1894–1934 рр.)» дослідниця послідовно зупинилася на численних аспектах підготовки і видання вченим джерельних студій [22]. Так, вона уперше відзначила той факт, що характер археографічних видань молодого професора після переїзду до Львова був зумовлений специфікою накопійованого ним джерельного матеріалу в московських (архів Міністерства юстиції, Московський Головний архів Міністерства закордонних справ та Рукописний відділ Рум'янцевського музею) і варшавських (архів Коронного скарбу) колекціях ще у перший рік перебування у Львові. Саме тому М. Грушевський першочергово звернув увагу на галицькі люстрації XVI ст. як першорядне історичне джерело для історії Наддністрянщини. Так властиво і визріла ідея започаткування археографічної серії «Жерела до історії України-Руси». Характеризуючи методику перших після переїзду до Львова археографічних публікацій М. Грушевського, О. Владига на багатьох прикладах вказує, що їм були притаманні розкриті без зазначення скорочення у тексті, а також не було занотовано внесення в рядок надрядкових слів чи фраз і не обумовлювалися

перекреслені слова. За цією методикою, серед інших, було підготовлено перший том «Жерел», де були зібрані люстрації Руського воєводства 1565-1566 рр.

В перші роки перебування у Львові, з'ясувала О. Владига, М. Грушевський також дебютував як археограф української козаччини. На доказ цьому дослідниця характеризує дві джерельні статті на сторінках редагованих професором «Записок НТШ». Поряд із цим, сучасна історикиня вперше з'ясувала, що протягом 1894-1895 рр. М. Грушевський реалізував цікавий археографічний проект дидактичного плану – «Виїмки з джерел до історії Руси. До половини XI в.», в яких автор у власному перекладі запропонував широкій аудиторії уривки з підставових джерел до ранньої історії нашого народу. Характеризуючи змістове наповнення цієї книги, грушевськознавець відзначила її цілком піонерний характер, на чому зробила свій акцент тогочасна критика.

Нової якості археографічні публікації М. Грушевського отримали після утворення ним АК НТШ [22, с. 51-109]. Ілюструючи цю тезу, О. Владига вказує на плановість і системність його праці наприкінці XIX – на початку XX ст. Саме голова АК вніс пропозицію видання поряд призначеної для актового матеріалу серії «Жерела до історії України-Руси» також паралельної серії для літературних творів – «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури». У наповненні цих серій, аргументовано наголошує львівська історикиня, М. Грушевський проявив чималий талант наукового організатора. Також він розробив і методику видання джерел. О. Владига з'ясувала, що запропоновані ним у той час вимоги джерелознавчо-археографічної праці дедалі більше відбігали від засвоєних у Києві й акцентували необхідність можливо ретельнішої передачі оригінального тексту.

Як знаємо, чималою була публікаторська участь у серії «Жерела до історії України-Руси» і самого голови АК НТШ. О. Владига вперше всебічно охарактеризувала змістове наповнення та методичні засади кожного з підготовлених і виданих ним томів цього серійного видання. Вона довела, що у львівський період М. Грушевський підготував і оприлюднив чотири випуски «Жерел». У фокусі його археографічних зацікавлень перебували люстраційні

описи королівщин. Так, у другому томі «Жерел» упорядник помістив люстрації староств Перемишльського, Замківського, Лежайського разом із жупами, а також люстрації Сяноцької землі. У третьому томі опубліковано люстрації староств Холмського, Красноставського, Грубешівського, Городельського, Грабовецького, Тишовецького, Белзького, Кам'янського, Сокальського і Жидачівського. Цей том також містив описи Городоцького староства і Олешицької волості, що були скопійовані з інвентаря доходів 1564 р. Зрештою, до останнього, сьомого тому цієї серії голова АК НТШ включив описи королівщин руських земель 1570 р. У планах М. Грушевського, як з'ясувала О. Владига, було й видання інвентарів королівщин XVI ст. і для цього вже були скопійовані необхідні тексти, але справі завадив гострий конфлікт 1913 р. у НТШ, а потім і Велика війна.

Львівська історикиня також уперше звернулася до проблеми архітекτονіки археографічних видань М. Грушевського. Вона з'ясувала, що кожному тому «Жерел» передувала ґрунтовна розвідка укладача, що була першою спробою аналітичного осмислення опублікованого матеріалу. В своїх передмовах упорядник з'ясовував економічне становище селянських господарств і давав пояснення категоріям селян, їхньому економічному статусу, розмірам селянських наділів, формам землеволодіння, особливостям оподаткування й ін.

Докладністю позначено й аналіз О. Владигою методичних аспектів публікації М. Грушевським текстів у «Жерелах». Львівська дослідниця довела, що за наявності кількох варіантів джерела всі відмінності ретельно занотовувалися в посиланнях, чимала увага зверталася й на такі особливості тексту, як наявність закреслень, маргіналій, зміни правопису й ін. Занотовувалася інформація, поміщена на полях, вказувалося на форму наведення матеріалу (рядкова чи таблична). Поновлені за змістом пропущені слова або частини слів, твердить О. Владига, упорядник подавав у круглих дужках, а у випадку непевності з прочитанням тексту – ставив крапки. Насамкінець, львівська історикиня звертає увагу на культуру наукового апарату опублікованих М. Грушевським випусків «Жерел»: вони неодмінно містили іменні та географічні покажчики, які чималою мірою полегшували читачеві використовувати видання.

Відзначимо, що українська історіографія 1990-х рр. при аналізі археографічних публікацій М. Грушевського абсолютизувала його участь у «Жерелах». О. Владига переконливо довела, що співпрацею з цим серійним виданням археографічна праця вченого далеко не вичерпувалася. Сучасна дослідниця з'ясувала, що чималу кількість документів, які за видовими чи тематичними параметрами не підходили для серії «Жерела», голова АК НТШ переважно оприлюднював на шпальтах «Записок НТШ». Відтворюючи різноманіття археографічних зацікавлень М. Грушевського на зламі XIX-XX ст., О. Владига з'ясувала тематичні групи таких джерельних публікацій. Так, це були численні видання джерел з історії українського козацтва, гайдамацьких рухів, історії українського духовенства ранньомодерного часу, генеалогії, суспільно-політичної та економічної історії тощо. Найбільш цікаві та суспільно значущі з цих статейних археографічних публікацій, доводить сучасна історикиня, М. Грушевський практикував об'єднувати у тематичні джерельні збірки під загальним титулом «Розвідки й матеріали до історії України-Руси». Протягом львівського двадцятиліття діяльності М. Грушевського, вказує О. Владига, загалом їх вийшло п'ять випусків. За формою, вказує грушевськознавець, ці джерельні збірки були зшитими в один конволют друкарськими відбитками з оригінальною пагінацією. Для голови АК НТШ, твердить львівська дослідниця, це була спроба популяризації науково-пошукової діяльності Товариства.

О. Владига також реконструювала раніше маргіналізований сюжет археографічної праці М. Грушевського протягом львівського двадцятиліття. Мовиться про його джерельно-археографічні видання, здійснені у рамках реалізації наукової програми очоленого автором «ІУР» Українського наукового товариства [22, с. 110-124]. Сучасна історикиня довела активну публікаторську працю львівським професором документів на сторінках створених ним «Записок УНТ» та «України». Але найбільшу громадську запитаність, довела О. Владига, мало реалізоване головою УНТ археографічне опрацювання збірки документів «Кирило-Мефодіївське братство», що увійшли до книги «Пам'яті Тараса Шевченка (1814-1914)», виданої у Києві в 1915 р. Це підготовлене

М. Грушевським видання було найповнішою тоді публікацією документів про братчиків. Сучасна історикиня проаналізувала ґрунтовну передмову М. Грушевського до опублікованих ним документів, відзначивши особливості здійсненого видавцем джерелознавчого аналізу слідчих документів. Звернувшись до авторської методики подачі документів, львівська дослідниця відзначила, що їх видано мовою оригіналу без змін, наявні пропуски було позначено безпосередньо у тексті ремарками чи крапками, до кожного тексту упорядник подав власний заголовок українською, а наприкінці вмістив перелік документів.

З не меншою ретельністю О. Владига з'ясувала особливості археографічних публікацій М. Грушевського після повернення до Києва в березні 1924 р. і очолення ним АК ВУАН [22, с. 161-176]. Вона довела, що саме голова комісії опрацював концепцію і назву серійних видань АК ВУАН. Це були «Український Архів» (для цілотомових збірок джерельних матеріалів), «Український археографічний збірник» (для архівних текстів невеликого розміру) та «Пам'ятки українського письменства» (для текстів історико-літературного плану). Голова АК ВУАН, аргументовано твердить львівська дослідниця, був не лише ідейним натхненником, але й активним співробітником згаданих серійних видань. Також О. Владига окреслила внесок голови АК ВУАН в розробку теорії едиційної праці, вказавши, що розроблені під його керівництвом академічні методичні принципи видання джерел були першими в українській археографії настановами, які передбачали конкретні правила передачі україномовних середньовічних пам'яток.

Поряд із участю у титульних виданнях АК ВУАН, вказує львівський історіограф, М. Грушевський чимало незначних за розмірами джерельних текстів друкував на шпальтах академічної періодики. Так, на сторінках відновленого ним часопису «Україна» він опублікував низку матеріалів про культурне життя наддніпрянських інтелектуалів XIX ст. Подібні за тематикою документи, з'ясувала О. Владига, академік оприлюднив і в неперіодичному виданні «За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття». Методика цих археографічних публікацій, довела львівська дослідниця, абсолютизувала необхідність якомога точнішої передачі всіх особливостей

першоджерела.

Чималою аргументованістю позначені і висновки О. Владиги [22, с. 171-180]. Вона переконливо довела значущість для української соціогуманітаристики археографічної спадщини М. Грушевського. Ця вагомість, наголошує сучасна історикinja, визначається не лише набутим феноменальним досвідом організації археографічного пошуку та величезною кількістю віднайденого й актуалізованого архівного матеріалу, але й тими багатьма проєктами, що їх концепції автор «ІУР» опрацював, але внаслідок причин об'єктивного (передусім, складні умови розвитку нашої соціогуманітаристики наприкінці ХІХ – в першій третині ХХ ст.) та суб'єктивного (насамперед, занурення вченого в суспільно-політичну боротьбу) плану не втілив. Втім, підсумовує своє змістовне дослідження О. Владига, ці окреслені проєкти становили орієнтири для археографії ХХ ст. і надалі визначають напрямки поступу української археографії.

Подальша українська історіографія в аспекті рецепції археографічних публікацій М. Грушевського здебільшого розширювала і поглиблювала щойно проаналізовані тези О. Владиги. Так, Г. Папакін погоджується з нею, що період професійного розквіту М. Грушевського не тільки як історика, але й джерелознавця та археографа припав на початок ХХ ст. і характеризувався помітним розширенням часових рамок археографічних публікацій і джерельних досліджень. Занурюючись у майстерню Грушевського-джерелознавця, київський дослідник аргументовано довів, що основною рисою вченого, засвоєною ним від позитивістської за своїм характером історичної школи В. Антоновича, стала всебічна й ґрунтовна критика історичних джерел. Водночас, підсумував Г. Папакін, у творчій майстерні Грушевського-джерелознавця й археографа належно оцінено інформативний потенціал і вартість джерел для таких галузей соціогуманітаристики, як соціологія, літературознавство, етнологія тощо [175, с. 177-182].

Поряд із цим, Г. Папакін спеціально зосередився на теоретичних і практичних моментах публікаторської праці М. Грушевського. На багатьох прикладах він довів, що головні методологічні та методичні погляди автора «ІУР»

на археографію як публікацієзнавчу науку отримали становлення в роки перебування вченого у Львові, а саме під час керівництва АК НТШ. Вперше київський дослідник звернув увагу, що М. Грушевський запозичив з практики Київської Археографічної комісії практику написання ґрунтовних передмов у вигляді історико-джерелознавчих розвідок до актуалізованого в «Жерелах до історії України-Руси» архівного матеріалу. Цікавістю позначене й спостереження Г. Папакіна про те, що львівський професор творчо узяв до уваги досвід тогочасної польської археографії з підготовки серійних видань. Але, вказує сучасний історіограф, сам М. Грушевський пішов значно далі своїх попередників, адже вперше в східноєвропейській науці опрацював методику підготовки до публікації складних джерел, які дійшли до нашого часу у кількох примірниках з чималими різночитаннями. Тому археографічні видання автора «ІУР», підсумовує Г. Папакін, «є яскравими зразками справжнього наукового підходу до актуалізації джерельної спадщини українського народу від давнини до сучасності» [174, с. 28].

Зрештою, найбільш актуальну масштабну реконструкцію археографічної праці М. Грушевського у львівське двадцятиліття його життя та діяльності запропонували М. Капраль і А. Фелонюк [115]. Спираючись на історіографічний досвід щойно згаданих грушевськознавців, львівські дослідники дещо уваги відвели й археографічним виданням автора «ІУР» і його учнів, які працювали над проектом козацької археографії. Вони переконливо довели, що керівник АК НТШ разом з молодими колегами випрацювали ефективну методику публікації рукописних джерел, яка деякою мірою взувалася на стандарти наддніпрянської археографії. Документи таким чином видавалися окремими серіями, що мали оригінальні назви й нумерацію. Таким чином серійне археографічне видання містило джерельні матеріали з широкого кола проблем історії України. Томи супроводжували ґрунтовні вступні статті, а також іменні, географічні та тематичні покажчики. Матеріали у серіях, відповідно до практики німецьких джерельних видань, друкувалися кількома способами: суцільним текстом, в ексцерптах і регестах. Під час археографічного опрацювання джерельних матеріалів М. Грушевський, наголошують сучасні історіографи, виробив методику

передання тексту. Вона вимагала збереження правописів оригіналу, написання малих і великих літер відповідно до норм сучасного правопису, вставки упорядника в тексті чи скорочення позначалися дужками певної форми. Всі ці приклади, висновують М. Капраль і А. Фелонюк, говорять про вироблену М. Грушевським високу культуру видання джерел.

Зрештою, на сьогодні доволі повно опрацьовано проблему рецепції археографічних публікацій М. Грушевського в науці його часу. Практично всі зі згаданих у цьому підрозділі історіографів тією чи іншою мірою торкалися цього сюжету. Найбільш же масштабно до осмислення цієї проблеми підійшов неодноразово згадуваний В. Тельвак [242, с. 52, 129, 283, 324, 387-389]. Він зібрав та впровадив до сучасного наукового обігу численні критичні рефлексії (в рецензіях, полеміках, епістолярії, щоденниках та мемуарах) на археографічні публікації автора «ІУР». Запропонована ним багат шарова картина переконує, що археографічна спадщина М. Грушевського була чи не найбільш компліментарно сприйнята його сучасниками. Останні відзначали фантастичну наполегливість ученого у пошуку архівних документів, модерність запропонованих ним теоретичних і методичних прийомів археографічної праці, вагомість його публікаторської спадщини для поступу східноєвропейських студій. Разом із тим, як це уперше виявив дрогобицький грушевськознавець, у польській історіографії зустрічалися закиди стосовно інтерпретації опублікованих документів, що містилися у вступних розвідках до джерельних друків, з позиції українського історичного інтересу. Попри це, аргументовано підсумовує В. Тельвак, археографічний доробок М. Грушевського – інтегральна та вагома частина його історіографічної спадщини.

У підсумку відзначимо, що археографічні публікації М. Грушевського викликали чималу зацікавленість серед сучасних дослідників минулого. Про це свідчить як опрацювання поодиноких хронологічних і проблемно-тематичних сюжетів, так і вдалі спроби панорамного осмислення цієї вагової складової його історіографічної спадщини. Разом із тим, надалі перспективними виглядають подальші пошуки маловідомих археографічних публікацій автора «ІУР», а також

матеріалів діяльності очолюваних ним археографічних інституцій, що розпорошені багатьма архівними колекціями України. Нові сюжети в осмисленні археографічної діяльності М. Грушевського можуть з'явитися і при вивченні розлогого неопублікованого епістолярію історика та співробітників очолюваних ним львівської і київської комісій. Все це уможливить реалізацію назрілого грушевськознавчого завдання – коректного вписування археографічних сюжетів у загальну картину інтелектуального життєпису М. Грушевського.

2. 5. Рецензійна спадщина.

Як уже згадувалося вище, рецензії М. Грушевського – кількісно найбільша складова його наукової спадщини. Попри цей факт, в історіографії ХХ ст. це джерело до реконструкції інтелектуальної біографії вченого вочевидь недооцінювалося дослідниками, які сприймали його як другорядне за своїм евристичним потенціалом. І лише в сучасному грушевськознавстві рецензії автора «ІУР» дедалі частіше почали інтерпретуватися вагомою рецептивною складовою його наукового доробку, що має виразні стильові особливості, самостійні теоретико-методологічні функції, підкреслену концептуальну спрямованість, а відтак – й унікальну наукознавчу роль.

З урахуванням щойно згаданих особливостей критичних текстів для коректної реконструкції творчого життєпису М. Грушевського, до них дедалі частіше звертаються біографи вченого. Так, Л. Зашкільняк при реконструкції окресу фахового становлення молодого історика у Київському університеті самостійну увагу відвів його першим рецензіям [92]. Львівський історик відзначив широту піднятої в них проблематики та вказав на ерудицію початкуючого рецензента. Вперше в історіографії сучасний грушевськознавець наголосив на вагомості вивчення рецензій вихованця В. Антоновича для розуміння його тогочасних світоглядних поглядів та теоретико-методологічних орієнтирів. В подібному тоні про необхідність спеціальної уваги до рецензійної складової творчості М. Грушевського – у розрізі всієї біографії – писали у своїх реконструкціях його життєпису неодноразово згадувані С. Плохій, Ю. Шаповал й

І. Верба, Р. Пиріг та В. Тельвак.

Вперше спеціально до рецензій М. Грушевського як окремого жанру його історіописання звернувся В. Тельвак у статті «Теоретичні проблеми історії у творчій спадщині М. С. Грушевського-рецензента (1894-1914 pp.)» [245]. Дрогобицький дослідник, узasadнюючи вагомість критичної складової у творчому доробку автора «ІУР» львівської доби, підрахував, що за той час з-під його пера з'явилося 560 рецензій у таких авторитетних виданнях, як «Записки НТШ», «Літературно-науковий вістник», «Україна», «Зоря» та «Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук». Згадана кількість становила практично половину його тогочасного наукового доробку.

З'ясовуючи актуалізовану М. Грушевським у його критичних текстах теоретико-методологічну проблематику, дрогобицький грушевськознавець довів, що в історіософському плані центральне місце в його рецензіях посідають онтологічні проблеми (насамперед, характер рушійних сил історичного процесу, проблема «героя» в історії, питання періодизації українського минулого й узгодження цієї схеми з поширеними у той час спробами членування загальноєвропейської історії). Відповіді на ці проблеми, аргументовано довів В. Тельвак, М. Грушевський дав здебільшого з еkleктичних філософських позицій, де домінували позитивістські, неоромантичні й веберіанські максими.

Поряд із цим, стверджує сучасний історіограф, багато уваги у своїх рецензіях М. Грушевський приділяє конкретно-методологічним проблемам історичного дослідження. В цьому плані, як переконливо з'ясовує В. Тельвак, львівський професор постає послідовним прихильником позитивістського і ранкеанського стандартів наукового знання. Доказом цьому є акцентування автором «ІУР» вагомості джерелознавчої складової в творчій майстерні дослідника минулого, його наголошення на цінності об'єктивного підходу до опрацьовуваної проблематики, замилювання в міждисциплінарних зв'язках, нетерпимість до дилетантизму деяких колег-популяризаторів та ін. «Українська історіографія в особі М. Грушевського-рецензента, – висновує В. Тельвак, – придбала собі не лише талановитого популяризатора науки, оскільки рецензовані

дослідження були, переважно, малодоступні широкому колу українців, але й безкомпромісного критика, чиї зауваження вказували методологічні орієнтири для молодії ще тоді вітчизняної Кліо» [245, с. 219].

Продовжуючи осмислення особливостей теоретико-методологічного дискурсу М. Грушевського в його критичних оглядах, В. Тельвак з'ясував цю проблему на прикладі звернення автора «ІУР» до текстів європейських колег [244]. Сучасний історіограф довів, що вихідним теоретичним посилом львівського професора була історична суб'єктність українського народу. Властиво більшість його критичних зауважень російським, румунським, польським і німецьким колегам фокусувалася на їхній прихильності «звичайній» імперській схемі східноєвропейського минулого, в якій історія нашого народу розчинялася у наративах пануючих націй. Ця критика проєктувалася на актуалізовану М. Грушевським суто методологічну проблематику. Мовиться про те, що особливо багато закидів у його рецензіях стосувалося непрофесійності колег з інших національних шкіл, які не вважали за потрібне ознайомитися зі здобутками молодії динамічної української соціогуманітаристики. Відтак їхні реконструкції спиралися на застарілі історіографічні візії й нічого посутнього не додавали для осягнення культурного й історичного феномену українства. Тож у своїх рецензіях, підсумовує В. Тельвак, М. Грушевський наполягав на дотриманні професійних стандартів історіописання в їхній класичній інтерпретації.

Нове осмислення рецензійна спадщина М. Грушевського отримала у зв'язку з підготовкою академічного зібрання його творів у 50-ти томах. Редакційна колегія цього фундаментального історіографічного проєкту чудово усвідомлювала самостійну цінність критико-бібліографічної складової спадщини Великого Українця. Свідченням цьому стало відведення окремої серії томів саме під його рецензії. У вступних статтях до цих томів набуло повноти сьогоденне розуміння історіографічної унікальності рецензійного жанру в інтелектуальній біографії визначного вченого.

Про сказане промовисто свідчать передмови вже до першого тому цієї серії, що був 14-м відповідно до загальної нумерації. Так, відповідальний секретар

академічного видання І. Гирич у своїй статті задав загальну концептуальну рамку серії й запропонував характеристику рецензійного жанру в творчості М. Грушевського [46]. Першочергово київський дослідник окреслив значущість критико-бібліографічної складової у спадщині вченого, аргументовано заявивши, що вона за приблизними підрахунками сягає третини всіх праць. Далі сучасний історіограф уперше запропонував періодизацію творчості Грушевського-рецензента: 1) 1888-1894 рр. (період наукового становлення М. Грушевського як дослідника минулого), 2) 1894-1914 рр. (період, коли М. Грушевський стає головним редактором ключових українських часописів), 3) 1915-1923 рр. (в цей окрес М. Грушевський лише епізодично звертається до рецензійного жанру внаслідок інтенсивної громадсько-політичної праці), 4) 1924-1930 рр. (час останнього спалаху активної науково-організаційної праці в галузі рецензування), 5) 1931-1934 рр. (роки заслання, коли опальний академік лише епізодично звертався до критичного осмислення доробку колег).

Далі І. Гирич ретельно охарактеризував динаміку та проблемно-тематичну специфіку рецензійної творчості М. Грушевського у кожному з названих періодів, вказавши, що найбільше критичних дописів було опубліковано на шпальтах редагованих ним часописів. Залучаючи своїх співробітників (здебільшого вихованців львівської та київської шкіл) до процесу критичного осмислення українознавчих новинок, твердить сучасний дослідник, автор «ІУР» «започаткував українську рецензійну школу» [46, с. VIII]. Шкода, що далі в тексті відсутня спроба наукознавчого аналізу цього цікавого, але складного для чіткого окреслення поняття.

Також київський грушевськознавець визначив запропоновані визначним істориком типи критичних дописів: 1) рецензійна стаття, 2) проблемно-рецензійна стаття, 3) оглядова рецензія, 4) звичайна рецензія, 5) вибірково-оглядова рецензія, 6) замітка. Щоправда, в аналізованому тексті не завжди чітко розмежовано змістові особливості виокремлених типів критичних текстів. Вказуючи на ці новації М. Грушевського, І. Гирич наголошує, що той, звісно, не був першовідкривачем рецензійного жанру в нашій соціогуманістиці. Проте,

аргументовано наголошує сучасний історіограф, творчо використовуючи досвід європейських колег, саме автор «ІУР» підніс культуру рецензування в українському інтелектуальному просторі до рівня світових наукових стандартів.

І. Гирич уперше також спробував визначити завдання, що їх автор «ІУР» ставив перед своїми рецензіями. Київський учений на багатьох прикладах переконливо доводить, що М. Грушевський дивився на рецензійний жанр не стільки як на засіб банального ознайомлення українських колег з новими виданнями і дослідженнями, скільки як на майстерню власної історіографічної творчості. Тож саме в рецензіях він нерідко апробовував концептуальні моделі та відшліфовував дослідницький інструментарій, що згодом застосовувалися в суто дослідницьких практиках. З огляду на цю специфіку, висновує І. Гирич, подекуди складно однозначно класифікувати критичні тексти М. Грушевського.

Також, твердить київський історіограф, М. Грушевський переслідував своїм рецензуванням і низку загально-культурологічних і суспільно-політичних завдань. Передусім, він діагностував рецепцію української проблематики в текстах сусідських та західноєвропейських історіографій. Також автор «ІУР» просував у своїх критичних відгуках український історіографічний інтерес при інтерпретації ключових подій і фактів східноєвропейського минулого. Зрештою, вчений наголошував на потребі зміни усталеного, за своєю суттю імперського, понятійно-термінологічного апарату славістичних студій. Так, найбільш принципово і послідовно він обстоював історичну доречність послугування етнонімом «українці» у присвячених нашому регіону працях [46, с. X-XII]. Відтак, висновує І. Гирич, рецензійна спадщина М. Грушевського – вагома складова української інтелектуальної історії його доби.

До осмислення ранніх рецензій М. Грушевського у тому ж 14-му томі академічного зібрання творів у своїй передмові звернувся В. Маслійчук. Тут він уперше в українській науці вказав на факт впливу рецензійного стилю В. Антоновича на становлення критичного дискурсу свого найталановитішого вихованця, хоча ця проблема потребує докладнішого опрацювання. Також сучасний історіограф торкнувся питання про архітектуру рецензій

М. Грушевського. Він аргументовано доводить, що план побудови критичних текстів історика був доволі непростим. Так, подекуди текст огляду обтяжувався переказом критикованої праці, коли автору йшлося про ознайомлення з її змістом колег-україністів. Неодмінною складовою рецензій М. Грушевського, вказує сучасний дослідник, є висловлення власного, відмінного від критикованого автора, погляду на обговорювану проблему й її ретельне узasadнення. Однак більшість рецензій за 1888-1897 рр., наголошує В. Маслійчук, є суцільною дискусією.

Цікавим є спостереження харківського історіографа про відмінності у цілях Грушевського-рецензента київського та львівського періодів. У першому випадку молодому історику йшлося про популяризацію здобутків наддніпрянської історіографії у Галичині. А в другому, коли він очолив редакцію «Записок НТШ», популяризаційна мета змінюється академічною, у фокусі якої – ретельне віднотування всіх українознавчих новинок. Далі сучасний учений з'ясовує проблематику рецензійних текстів М. Грушевського, вказує на актуалізовані у критичних публікаціях теоретико-методологічні переконання вченого, демонструючи динаміку їхнього розуміння. При цьому історіограф хибно, як на нашу думку, віднаходить у ранніх рецензіях М. Грушевського зачатки державницької ідеології, адже тут зовсім не враховано визначальний для її появи суспільно-політичний контекст передодня Першої світової війни. У підсумку В. Маслійчук аргументовано наголосив, що «без вивчення рецензійного доробку відомого українського історика навряд чи можна повноцінно висвітлити як українську історіографію кінця XIX – початку XX ст., так і власне українську інтелектуальну історію того часу» [151, с. XX].

Щойно проаналізоване осмислення спадщини Грушевського-рецензента продовжив В. Тельвак у передмові до другого тому серії «Рецензії та огляди» академічного зібрання. У своїй передмові дрогобицький дослідник узагальнив критико-бібліографічний доробок автора «ІУР» за 1898-1904 рр. Традиційно для всіх дослідників цього жанру його історіописання, історіограф вказав на багатоаспектну вагомість звернення до рецензій М. Грушевського. Вона, на думку

В. Тельвака, полягає в можливості відстежити еволюцію творчих пріоритетів історика в різні періоди його творчої біографії; зрозуміти логіку еволюції історіографічних моделей та історіософсько-методологічних уподобань вченого задовго до виходу його «знакових» текстів; реконструювати широке коло проблематики, сфокусованої на методично-стилістичних аспектах творчої майстерні історика; врешті, з'ясувати особливості діагностики М. Грушевським українознавчих студій на зламі XIX-XX ст. [230, с. VI].

Далі В. Тельвак всебічно аналізує проблематику рецензійних текстів М. Грушевського протягом кінця XIX – початку XX ст. Він влучно зауважив, що досліджуваний період в інтелектуальній біографії львівського професора є знаковим, адже в 1898 р. вийшов друком перший том «ІУР», а в 1904 р. світ побачила його загальнознана «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», що виводила на історичну арену український народ. З огляду на це, твердить сучасний дослідник, рецензії кінця XIX – початку XX ст. цілковито відбили особливості творчих пошуків львівського професора у той час. Тому в них домінують концептуальні й історіософські проблеми, методологічні пошуки, питання давньої історії слов'ян, етнографії, археології, антропології та періоду українського середньовіччя. Їхній аналіз, як з'ясував В. Тельвак, М. Грушевський проводив маючи на оці потребу модернізації українських історичних студій.

Зрештою, В. Тельвак звернувся до проблеми критичного стилю автора «ІУР». На багатьох прикладах він довів, що рецензіям історика властива чітка композиційна побудова. Зазвичай вони починаються коротким вступом, де з'ясовано відомості про рецензованого автора й мотивацію звернення до його тексту, а подекуди наведено попередню характеристику праці. Архітектонічною особливістю рецензій М. Грушевського, демонструє сучасний історіограф, є стислий переказ твору, в якому міститься найбільше критичних спостережень, поєднаних з альтернативними поглядами оглядача на ту чи іншу значущу для нього проблему. Підсумовує рецензію загальний авторський висновок: М. Грушевський може погоджуватись з автором або заперечувати йому, висновок

може бути менш чи більш критичним, але тон опонування завжди спокійний та коректний і навіть у найслабшому тексті оглядач віднаходить позитивні моменти, нерідко дотепом пом'якшуючи суворість оцінки [230, с. XXI].

Насамкінець, В. Тельвак пропонує власне бачення професійного портрету М. Грушевського, який знайшов відображення в його рецензіях. Передусім, твердить грушевськознавець, приваблює фахова різноплановість і неабияка ерудиція автора «ІУР», доказом чого є проблематика його оглядів та неодмінні спроби висловити власне бачення кожного обговорюваного питання. Також дрогобицький грушевськознавець відзначає чіткість концептуальних орієнтирів, з позицій яких львівський професор підходив до оцінки біжучої історіографічної продукції. Саме рецензії видатного дослідника, наголошує В. Тельвак, переконують у тому, що свої «бої за історію» він розпочав задовго до появи його знакових статей початку XX ст. Стосовно ж методології та методики наукового пошуку, аргументовано вказує сучасний вчений, автор «ІУР» постає як безкомпромісний і принциповий критик, що послідовно впроваджує проголошений ще в 1894 р. в інавгураційній лекції принцип – *nemini credere*. «Завдяки цьому, – висновує В. Тельвак, – ми сприймаємо М. Грушевського як модернізатора нашої історіографії та ініціатора численних дискусій, покликаних оновити українську гуманітаристику в її концептуальному, тематичному та методологічному вимірах» [230, с. XXII].

Наступний окрес діяльності Грушевського-рецензента протягом 1905-1913 рр. у 16-му томі академічного зібрання творів дослідили М. Капраль та А. Фелонюк [117]. Вони, традиційно для передмов до рецензійних томів, першочергово окреслили місце та вагомість рецензування у науково-дослідній праці автора «ІУР». Узагальнивши кількісні параметри рецензентської діяльності вченого у зазначений період, львівські історики з'ясували інтенсивність його бібліографічно-критичної праці за роками та визначили найбільш облюбовані ним видавничі майданчики, серед яких відчутно домінували редаговані львівським професором «Записки НТШ». Сучасні історіографи піднесли чималу інтенсивність читання М. Грушевським українознавчих новинок, адже протягом

року він пересічно писав 20 рецензійних текстів.

Далі відповідно до класифікації Я. Дашкевича М. Капраль та А. Фелонюк визначили три головні світоглядні принципи, що ними керувався М. Грушевський у своїх рецензіях другої половини львівського періоду при оцінці українознавчої продукції: 1) розуміння авторами органічної тяглості й єдності усіх періодів української історії, починаючи від середньовічної доби; 2) відкидання імперської історіографічної тези про існування загальноруських етносу, мови й історичного процесу; 3) несприйняття історіософського конструкту, що Московське князівство є спадкоємцем і продовжувачем традицій Давньоруської держави. Тобто, аргументовано наголошують М. Капраль та А. Фелонюк, М. Грушевський завжди рецензував історіографічні новинки з погляду українського історичного інтересу.

Наступний опрацьований львівськими історіографами сюжет стосується простеження пов'язання проблематики рецензій з тематикою «великих» дослідницьких проєктів автора «ІУР». Вони аргументовано показали, що його звернення до наукових новинок корелювало з досліджуваними для «ІУР» проблемно-тематичними сюжетами. Тож, слушно наголошують М. Капраль та А. Фелонюк, рецензії М. Грушевського доречно розглядати в контексті тогочасних загальноісторичних зацікавлень історика, коли певні концептуальні ідеї перше проговорювалися у критичному ключі в рецензіях, а потім у дослідницьких наративах вже пропонувалися як історіографічні конструкти.

Зрештою, львівські історіографи звернулися і до питання з'ясування методично-стилістичних критеріїв історичного дослідження у рецензійному дискурсі автора «ІУР». Подібно до інших дослідників творчої майстерні М. Грушевського, М. Капраль та А. Фелонюк на багатьох прикладах довели спорідненість його постулатів позитивістсько-ранкеанським стандартам історіописання. Насамкінець сучасні історіографи відтворили проблемно-тематичну палітру тематики рецензованих М. Грушевським праць. Вони ретельно проаналізували особливості його критичного звернення до проблем археографії, преісторії та давньої епохи східноєвропейського регіону (культура, мовознавство,

археологія), давньокиївської держави (культура, політика, джерела), литовсько-польського та козацького періодів, Церкви і релігії в українській історії та ін. Все це, переконливо підсумовують львівські історіографи, дає підстави атестувати досліджувані рецензії М. Грушевського вагомою частиною соціогуманітаристики початку ХХ ст.

На жаль, з низки об'єктивних причин продовження видання академічного зібрання творів пригальмувало на екваторі реалізації проєкту і подальші томи рецензійної серії так і чекають на підготовку й оприлюднення. Разом із тим, друга книга виданого О. Юрковою десятого тому, де зібрані творчі матеріали років заслання київського академіка, має приналежність одночасно до двох серій і в ній, поряд із розвідками проблемно-тематичного плану, зібрано й рецензії вченого за 1924-1934 рр. Незважаючи на традицію написання історіографічних передмов до кожного з томів академічного видання, в яких осмислюються опубліковані творчі матеріали М. Грушевського, О. Юркова зрезигнувала з цієї традиції і в її невеликій передмові [292] відсутній аналіз особливостей критико-бібліографічної праці автора «ІУР».

Насамкінець згадаємо, що дещо на сьогодні написано й стосовно рецепції рецензійної діяльності М. Грушевського в інтелектуальному просторі кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Дослідник цієї проблеми В. Тельвак у низці досліджень [238; 242] з'ясував, що сучасники автора «ІУР» вже у публікаціях початку ХХ ст. відзначили жанрову самостійність та громадську спрямованість критико-бібліографічної праці автора «ІУР». Спочатку українські оглядачі виопуклювали захисну функцію його рецензій, сфокусовану на послідовному опонуванні спробам маргіналізації здобутків модерного українознавства з боку представників сусідських та західноєвропейських історіографічних середовищ. В грушевськознавчих же публікаціях 1920-х – 1930-х рр. дедалі більше мовилося про вагомість критичної діяльності М. Грушевського для самої української соціогуманітаристики, позаяк вчений утверджував у своїх рецензіях професійні стандарти історіописання, взоровані на позитивістсько-ранкеанські взірці. Подальше грушевськознавство, висновує В. Тельвак, фактично поглиблювало ці

спостереження сучасників Великого Українця.

У підсумку відзначимо, що в сучасному грушевськознавстві рецензійна спадщина автора «ІУР» стала об'єктом самостійного історіографічного аналізу. Цьому сприяла реалізація проєкту академічного видання творів у 50-ти томах, де для критико-бібліографічних публікацій було відведено окрему серію, що підштовхнуло дослідників до всебічного осмислення феномену Грушевського-рецензента. У підсумку постала низка ґрунтовних студій, виконаних здебільшого за хронологічним критерієм творчості вченого. Призупинення реалізації академічного видання визначає першочергові перспективи подальшого дослідження критико-бібліографічної спадщини автора «ІУР». Мовиться про з'ясування особливостей його рецензійної праці протягом 1915-1934 рр., пошук невідомих і неопублікованих текстів, виявлення мотивації звернення до тих чи інших праць у розрізі тогочасного епістолярію та мемуарів тощо. Все це має наблизити нас до підготовки монографічного дослідження про Грушевського-рецензента, щодо потреби якого неодноразово згадувалося в історіографії останніх десятиліть.

2. 6. Науково-популярні тексти.

«Повернення» М. Грушевського в простір української материкової інтелектуальної культури розпочалося саме з масового перевидання його науково-популярних студій. Така зацікавленість була зумовлена потребою оперативного національно-культурного освідомлення українського громадянства, яке тривалий час зомбувала комуністична пропаганда. Ці передруки супроводжували передмови, в яких від року до року зростала науково-дослідна складова, зумовлена актуалізацією чималих покладів архівної грушевськіани. Відтак постала поважна традиція осмислення науково-популярного дискурсу, що нерідко містила нові проблеми, сюжети та спостереження. Її підсумування уможливить віднайти нові аспекти досліджень науково-популярної грушевськіани.

Як уже йшлося, перша спроба історіографічного аналізу науково-популярних праць М. Грушевського належить авторам передмов до їхнього

перевидання протягом першої половини 1990-х рр. Так, уже в 1990 р. у серії «Пам'ятки історичної думки в Україні» було перевидане російськомовне видання «Нарису історії українського народу». Його упорядники – знамі історіографи Федір Шевченко та Валерій Смолій – познайомили широкі читацькі кола з ключовими фактами інтелектуальної біографії визначного вченого й особливостями його національно-освідомлюючої праці [285, с. 345-365]. При цьому на їхні тези природним чином вплинула компартійна риторика, адже книга вийшла в останній рік існування СРСР і лише за умов «поміркованої критики» Великого Українця можна було добитися від влади дозволу на появу його найважливішої популярної студії, а відтак і отримання її спраглим дійсного знання читачем. Незважаючи на ритуальні закиди на адресу низки висновків автора, дослідники уперше слушно пов'язали появу науково-популярних праць львівського професора з активізацією його громадської діяльності на початку ХХ ст.: «У сповненні по вінця політичною боротьбою й організаторською діяльністю роки М. С. Грушевський не забуває про популяризацію наукових знань» [285, с. 348].

Далі історіографи доволі ретельно відтворили особливості історичного дискурсу М. Грушевського. За періодами – від ранньоісторичних часів і до початку ХХ ст. – вони показали історіографічне новаторство історика, а в деяких випадках і його зрозумілу залежність від попередників. Коли не можна було оминати антиросійських тез книги вченого, Ф. Шевченко та В. Смолій пояснювали їх ситуацією того часу й об'єктивною обмеженістю джерельної бази, що нею володів автор «Нарису». Сучасні історіографи також уперше торкнулися особливостей дискурсивних практик визначного вченого, вказавши, що в «Нарисі» найповніше відображення отримала манера та стиль письма, концептуальний виклад матеріалу, а також своєрідна методика підготовки праць, адресованих широкій читацькій аудиторії. У підсумку, Ф. Шевченко та В. Смолій підкреслили: «[...] Незважаючи на прорахунки, окремі дискусійні питання та тематичні лакуни, М. С. Грушевський загалом створив масштабну та багатопланову історію українського народу, повну трагізму та героїзму, підйомів та спадів, етноспецифічних та загальнолюдських устремлінь» [285, с. 365].

Загалом, аналізована передмова сповнена щирої симпатії до наукового та громадського чину М. Грушевського й була первістком материкової грушевськіани, що задавав традицію висвітлення його творчої спадщини, виходячи з українського історіографічного інтересу.

Здійснені в першій половині 1990-х перевидання інших науково-популярних праць М. Грушевського також містили передмови (щоправда не такі ґрунтовні як проаналізована вище), в яких йшлося про їхню видавничу, змістову й концептуальну специфіку. Так, Валерій Шевчук у своїх редакторських вступних до праці «Як жив український народ» наголосив, що розуміючи те значення, яке для національного духовного розвитку має популяризація українського історичного знання, М. Грушевський наполегливо займається цією справою і створює низку популярних книг, що виходили значними накладом та мали винятковий вплив на просвіту рідного народу [286, с. с. 3-8].

Подібне бачення важливості науково-популярних студій М. Грушевського для національного самоусвідомлення українців висловив і Анатолій Трубайчук у передмові до книги «Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх» [268, с. 3-10]. Він слушно вказав на потребу привернення дослідницької уваги до феномену історико-популярної спадщини визначного історика, що тривалий час перебував на периферії історіографічного інтересу. Сучасний дослідник вповні виправдано пов'язав написання автором «ІУР» популярних студій з можливістю легальної видавничої праці в імперії Романових після революції 1905 р., оскільки саме наддніпрянські українці найбільше потребували несфальшованих імперською пропагандою знань про рідне минуле. А. Трубайчук уперше довів, що «Історія України, приладжена до програми ...» є авторським скороченням «Ілюстрованої історії України». Насамкінець, дослідник відтворив особливості історіографічного дискурсу М. Грушевського, відзначивши низку концептуальних моментів, що надалі залишаються актуальними, а також тези, які переосмислила наука протягом ХХ ст.

В свою чергу, Василь Ульяновський у післямові до перевидання студії М. Грушевського «З історії релігійної думки на Україні» уперше реконструював процес створення праці й особливості її рецепції. На підставі раніше незнаного листування визначного історика з американським приятелем пастором Василем Кузівим, яке відклалося у київських архівних колекціях, сучасний історіограф довів, що книга постала до певної міри спонтанно, адже попередньо знайдений замовник відмовився від роботи. Також В. Ульяновський довів, що попри гостру потребу у фінансах, М. Грушевський залишився вірним своїм дослідницьким принципам і умовою власного авторства поставив науковий підхід до написання книги та її друк у позаконфесійному видавництві. Втім, аргументовано показав сучасний історіограф, фахова критика неодмінно вказувала на той факт, що праця постала на замовлення та за фінансування американських євангелістів. «Та попри все це, – підсумував київський учений, – узагальнюючий нарис з історії церкви та релігійної думки в Україні, створений найвизначнішим українським істориком, користувався великою популярністю, й книжка розходилася добре» [269, с. 548]. Відзначимо, що до подібних висновків дійшли і львівські дослідники Валентина Кухар [141] та Ярослав Малик [148]. Від себе ж додамо, що тим самим «З історії релігійної думки на Україні» виконувала важливу освідмлюючу місію серед українського загалу, втім і тієї його частини, що перебувала під більшовицькою окупацією.

Здійснені протягом першої половини 1990-х рр. передруки науково-популярних студій М. Грушевського та перші спроби з'ясування обставин їхнього створення, поширення і сприйняття призвели до появи спеціальних розвідок про феномен культурно-освідмлюючої праці визначного історика. Приміром, Станіслав Кульчицький зосередився на осмисленні знаної студії М. Грушевського в шести частинах «Всесвітня історія» як історіографічного явища [139]. На підставі розлогого джерельного матеріалу сучасний історіограф довів, що у науковій спадщині М. Грушевського «Всесвітня історія» посідає особливе місце, адже вчений не планував завчасно опрацювання узагальнюючої картини історичного буття людства. Фактично, ідея з'явилася спонтанно і була пов'язана з

обставинами життя у засланні. Втім, слушно вказав С. Кульчицький, в нових обставинах революційного руху в Україні книга, запланована як спосіб з користю провести час за відсутності доступу до архівних матеріалів, набула особливого значення для українського загалу. Мовиться про те, що вона вперше пропонувала погляд на минуле нашого народу в широкому контексті процесів світової історії. Тим самим пересічний читач отримував уявлення про Україну як рівноправного дієвця всесвітньо-історичного процесу, а не складову котроїсь із європейських імперій, як це змальовувалося у попередній історіографічній традиції. Також вперше київський дослідник торкнувся питання стильових особливостей дискурсу М. Грушевського, як автора популярних творів. На прикладі «Всесвітньої історії» він вказав, що вони відзначаються «простою і ясною мовою, прозорістю думок, цілковитою доступністю викладу, а інколи – й незвичною для цього завжди серйозного дослідника дотепністю» [139, с. 14].

Особливо багато уваги сучасні історіографи присвятили «Нарису історії українського народу» М. Грушевського. Найбільш докладно про нього на сьогодні написав Валентин Кавунник [105, с. V–XLII]. Опрацювавши значне коло мемуарних, щоденникових та особливо епістолярних джерел, київський дослідник ретельно реконструював історію видання цієї чи не найбільш запитаної серед широких читацьких кіл книги. Він довів, що її ідея виникла після прочитання львівським професором лекцій у Парижі, що і лягли в основу праці. В. Кавунник відтворив непростий шлях «Нарису» до читача, адже європейські видавці вважали комерційно збитковим видання праці, заснованої на схемі, що була послідовним запереченням «звичайної» імперської моделі східноєвропейського минулого. Втім, демонструє В. Кавунник, з властивою собі витривалістю й енергійністю М. Грушевський переборов всі перепони. Тож книга в 1904 р. побачила світ, щоб стати, за словами київського грушевськознавця, «альтернативним джерелом» знання і робити свою потрібну справу з поінформування читачів про існування одного з найбільших слов'янських народів, який неприхильними обставинами історичної долі втратив єдність і політичну суб'єктність [103].

Попри побоювання видавців та деяких українських інтелектуалів, наголошує сучасний історіограф, книга виявилася на часі, адже вийшла багатотисячними накладами у чотирьох виданнях і чимало заважила на свідомісних зрушеннях у середовищі своїх читачів. «Задум Михайла Грушевського підготувати працю, – висновує В. Кавунник, – у якій було б обґрунтоване формування українського народу як окремої нації, беззаперечно виконаний успішно. Про це свідчать чотири перевидання книжки з теми, яку століттями цензурували в Російській імперії. Ба більше, концепція «Очерка истории украинского народа» вийшла за межі академічного дискурсу й стала предметом для дискусій у публіцистичному, літературному й навіть філософському наративі» [104, с. 30]. Відзначимо, що подібний освідомлюючий ефект «Нарис» мав і на українську читацьку спільноту початку 1990-х рр., адже висвітлював історичне минуле з погляду нашого історичного інтересу.

Найбільш докладний на сьогодні аналіз «Нарису» як історіографічного явища належить знаному грушевськознавцю Ігорю Гиричу. Вже на початку розгляду київський дослідник слушно вказав на винятковість цієї книги у творчому доробку Великого Українця, адже у ній читач уперше отримав цілісний і вповні академічний образ минулого свого народу як органічної складової європейської спільноти. Саме цією книгою, на слушне переконання сучасного історіографа, М. Грушевський мав намір покінчити з тими деструктивними міфами, які насаджувала російська суспільна думка в мізки наддніпрянської інтелігенції. З огляду на таке освідомлююче завдання, твердить І. Гирич, львівському професору при написанні «Нарису» не йшлося про широту палітри історичних фактів і нюансів, адже вони могли бути почерпнуті з маси інших студій. Важливішим був виховний момент для людності підросійської України, що полягав в інтерпретаційних акцентах, оцінному ставленні до подій минулого й історичних персонажів. «І такі моменти, – наголосив історіограф, – цьому читачеві Михайло Грушевський подав в «Очерку»» [33, с. 11].

Далі І. Гирич надзвичайно докладно – за історичними періодами – відтворив ті новаційні для початку ХХ ст. історіографічні пропозиції М. Грушевського, що

він їх поширював у своїй науково-популярній книзі. Цими знаннями визначний учений давав до рук освіченої публіки надійну зброю для культурного протистояння домінуючій на Наддніпрянщині російській версії історії простору східного слов'янства. І хоча М. Грушевського стереотипно атестують народником, вказує сучасний дослідник, саме у «Нарисі» він постає інтелектуалом-державником, який запропонував переконливу версію історичного поступу українців як самостійної – політично, ментально і культурно – нації. «Отже, – висновує І. Гирич, – не перебільшуючи, можемо сказати, що «Очерк истории украинского народа» був тією книжкою, яка закладала спільну стратегію й тактику українського руху щодо ставлення до російської держави. Це була не тільки наукова, а й суспільно-політична праця» [33, с. 15].

Дещо спеціальної уваги у досліджуваній період отримала інша вагома науково-популярна книга М. Грушевського – «Ілюстрована історія України». Знаний грушевськознавець Ганна Кандаурова всебічно з'ясувала історію прижиттєвих видань праці [126]. На підставі розлогого джерельного матеріалу вона переконливо відтворила генезу творчого задуму книги, особливості її написання автором, його зусилля з пошуку ілюстрацій та ілюстраторів, непрості обставини публікації та колпортажу, зрештою – широку палітру читацьких оцінок. Київський історіограф довела, що за життя М. Грушевського «Ілюстрована історія України» витримала дев'ять перевидань загальним накладом 74000 примірників. І ця цифра враховує лише авторські публікації. Адже поряд з ними треба також мати на оці два репринтних канадських видання, що вийшли без відома вченого. Даючи відповіді на питання про небачений для українських історичних праць читацький успіх «Історії», Г. Кандаурова вказує на цілий комплекс творчих пошуків і організаційних заходів. При цьому вона слушно згадує не тільки М. Грушевського як автора і видавця, але і його друзів та добрих знайомих, які професійною порадою, зображувальними матеріалами та конкретними вчинками уможливили появу і поширення цієї книги, що мала неоціненний вплив на культурне освідомлення та громадське дозрівання широких кіл українства.

Маємо на сьогодні й спробу цілісного осмислення науково-популярної історіографічної творчості М. Грушевського. Її появу стимулювало видання творів історика в 50-ти томах, де в окрему книгу було зібрано його національно-освідомлюючі студії. Їхній цілісний аналіз у передмові до 23-ї книги багатотомника запропонували Мирон Капраль та Андрій Фелонюк. Першочергово вони вповні виправдано пов'язали національно-освідомлюючу працю М. Грушевського з активізацією суспільно-політичних процесів на Наддніпрянщині на початку ХХ ст. Мовиться про те, що після революції в Росії 1905 р. і призупинення цензурних обмежень українських видань, склалися сприятливі обставини для навздогінної модернізації національної свідомості наддніпрянців.

Далі львівські дослідники ретельно проаналізували історію створення чотирьох опублікованих у 23-му томі праць вченого «Про старі часи на Україні. Коротка історія України», «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці», «Історія України» для шкіл і «З історії релігійної думки на Україні». Також М. Капраль та А. Фелонюк зібрали враження і відгуки сучасників на ці популярні роботи та простежили способи й шляхи поширення М. Грушевським своїх науково-популярних студій. У підсумку проведеного дослідження львівські історіографи дійшли аргументованого висновку: «Науковою популяризацією на прикладі «Короткої історії України» М. Грушевський прагнув досягнути кілька цілей: представити цілісний образ історії України (наукова мета); задовольнити зростаюче зацікавлення українців своїм минулим, особливо у період революційних змін у 1905–1907 рр. (суспільно-громадська мета); надати науково обґрунтовані знання про минуле (виховна мета)» [116, с. VI].

За подібною історіографічною логікою М. Капраль та А. Фелонюк проаналізували науково-популяризаторську діяльність М. Грушевського і в добу Визвольних змагань [113]. Вони з'ясували, що голова Центральної Ради розгорнув у революційний період неймовірну для того часу діяльність з видання науково-популярних робіт з історії України та всесвітньої історії. Як доказ, вони згадали про такі праці вченого, як «Всесвітня історія в короткім огляді» у VI

частинах, доведена до кінця XIX ст.; чотири видання «Ілюстрованої історії України», доповненої подіями Першої світової війни та часу революції; «Старинна історія. Античний світ»; «Середні віки Європи». Поряд із цим, вказують львівські дослідники, у лютому 1919 р. в Кам'янці-Подільському М. Грушевський почав працювати над шкільними підручниками і в короткому часі видав навчальну книгу «Історія України: Прилажена до програми вищих початкових шкіл і низших класів шкіл середніх», що доволі швидко набув популярності серед молоді та педагогів.

Тоді ж учений перевидає значними накладом низку популярних праць більш раннього періоду (приміром, три видання «Про старі часи на Україні. Коротка історія України», «Про українську мову й українську школу», «Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці» та ін.). Зрештою, чималий освідмлюючий ефект, слушно наголошують історіографи, мали такі збірки наукових і науково-популярних статей М. Грушевського, як, наприклад, «З політичного життя старої України: Розвідки, статті, промови» та «Студії з економічної історії України. Економічний і соціальний перелом XV-XVII вв.: Господарство польського магната на Задніпров'ю». Разом із тим, уперше в історіографії наголосили М. Капраль та А. Фелонюк, чимало з запланованих і навіть проанонсованих М. Грушевським на сторінках тогочасної періодики науково-популярних праць так і не було підготовлено з огляду на складні обставини революційної доби. Попри це, висновують львівські дослідники, науково-популярні видання голови Центральної Ради стали потужним чинником національно-культурного освідомлення українців, впливаючи на модернізацію їхньої громадської самосвідомості.

З огляду на важливість науково-популярної праці в інтелектуальному життєписі М. Грушевського, цьому сюжету чимало уваги присвятили і біографи вченого. Так, відомий дослідник Сергій Плохій влучно відзначив, що виданням «Очерка истории украинского народа» львівський професор завершив тривалу кампанію за вихід до наддніпрянського читача [187, с. 66]. Після появи цієї книги, твердить гарвардський професор, для М. Грушевського одним із головних завдань

на Наддніпрянщині між революцією 1905 р. і Першою світовою війною було зберегти й закріпити поступки, яких український рух добився від уряду під час революції. Прагнучи максимально скористатися цими поступками, автор «Історії України-Руси» з метою донесення української ідеї до максимально широкого кола українців і розвитку їхньої національної свідомості, активно видавав і перевидавав власні науково-популярні тексти з української історії.

Ще більш затребуваною, а тому й активною, твердить С. Плохій, науково-популяризаційна праця М. Грушевського стала у роки революції. Сучасний історіограф звертає увагу, що лише протягом першого революційного року вчений підготував рекордну кількість статей і популярних брошур з історії. Мовиться про те, що він писав нові історичні твори та перевидавав старі, які популяризували українську справу. «У той час багато його праць, – слушно вказує С. Плохій, – виходили багатотисячними накладками і допомагали величезній кількості «малоросіян» стати українцями, а також пояснити своїм сусідам, що таке українство» [187, с. 91]. Аргументуючи своє спостереження, сучасний історик нагадує, що протягом лише першого революційного року четвертим виданням вийшла «Ілюстрована історія України», а також була тричі перевидавана розрахована на селянську аудиторію праця «Про старі часи на Україні». Поряд з цими студіями, М. Грушевський двічі видав розвідки про Переяславську угоду 1654 року між Україною й Московією, а також передрукував деякі давні історичні статті, значущі, на його думку, в новий період, і кілька брошур, що пояснювали витоки українського руху та його завдання. Все це, висновує С. Плохій, мало чималий вплив на зростання національної самосвідомості широких мас революційного українства.

Чимало про науково-популярну працю М. Грушевського йдеться у найновішій спробі його інтелектуальної біографії авторства Р. Пирога та В. Тельвака. Авторитетні дослідники аргументовано відзначили, що розуміння львівським професором першочерговості культурно-освідомлюючого служіння змусило його на початку ХХ ст. переорієнтувати своє життя і, відклавши суто наукові проєкти, прийнятися за творення праць для широких громадських кіл.

Сучасні грушевськознавці твердять: «Не маючи можливості популяризувати українську історію та культуру на підросійських землях з університетської кафедри, вчений з цією метою в 1904–1914 рр. випустив друком призначені для російських читачів декілька науково-популярних видань» [185, с. 220]. Найбільшу зацікавленість, вказують Р. Пиріг і В. Тельвак, серед читачів здобув «Очерк истории украинского народа». Саме поява цієї книги, наголошують сучасні історіографи, започаткувала ознайомлення російського суспільства з національною моделлю українського минулого й ініціювала широке обговорення наукових ідей М. Грушевського у професійних колах імперії.

Поряд із питаннями мотивації, тематики, дискурсивних практик, ідейних засад й інших подібних аспектів науково-популяризаційної праці М. Грушевського, сучасні історіографи подекуди артикулюють проблеми методологічного рівня. Для прикладу згадаємо з'ясування І. Гиричем [48], В. Ульяновським [270], В. Тельваком [243, с. 162-163] та ін. особливостей розуміння автором «Історії України-Руси» завдань і стандартів наукової популяризації. Як відомо, поштовхом для львівського професора замислитися над цими проблемами став вихід знаної популярної книги Миколи Аркаса «Історія України-Русі» та розгорнута довкола неї дискусія, в якій активну участь взяв і сам М. Грушевський. Сучасні дослідники одностайно вказали на доволі модерне розуміння ним проблем і пріоритетів наукової популяризації, що виходили з потреби виховання свідомого своїх національних викликів українського громадянина. Власне така чітка позиція львівського професора, висновують грушевськознавці, сприяла професіоналізації науково-популярної складової нашої соціогуманітаристики.

Зрештою, чимало на сьогодні написано стосовно проблеми рецепції науково-популярної творчості М. Грушевського в інтелектуальній думці його доби. Найбільш комплексно це питання на сьогодні дослідив В. Тельвак. У низці статей [253, с. 773; 255] і неодноразово згадуваних монографій дрогобицький дослідник опрацював широке коло критичних відгуків, епістолярних, щоденникових і мемуарних джерел та довів, що саме адресовані широким колам

культурно-освідомлюючі студії визначного вченого отримали найбільше схвалення сучасників. При цьому не тільки академічна критика, але й пересічні читачі вказували на переваги дискурсивних практик Грушевського-популяризатора. Мовилося, насамперед, про доступність викладу, переконливість аргументації, чіткість запропонованих концептуальних тез тощо. З огляду на це, аргументовано підсумував В. Тельвак, науково-популярні студії автора «Історії України-Руси» успішно виконували покладену на них місію масового охоплення читацької аудиторії й її культурно-громадського виховання. «[...] Науково-популярні твори М. Грушевського, що з'явилися на початку ХХ ст., стали важливим фактором тогочасного наукового життя, – висновує дрогобицький дослідник. – Про це свідчать як значні наклади цих праць, так і розгорнута довкола них жвава полеміка. [...] Численні корективи та уточнення, що стосувалися різних аспектів фахового, концептуального та методичного характеру, сприяли швидкому становленню та збагаченню науково-популярного напрямку в тогочасній українській історіографії. А це, в свою чергу, послужило могутнім чинником національного відродження першої третини ХХ ст.» [235, с. 356].

Найбільш актуальний досвід рецептивної грушевськіани, втім і першої третини ХХ ст., належить маріупольській дослідниці Н. Романцовій. Особливістю її історіографічного аналізу є те, що вона окремо не розглядає процес осмислення сучасниками М. Грушевського його популярних праць, відносячи їх до більшої групи науково-публіцистичних текстів [199, с. 167-183, 217-229]. Стосовно них, сучасний історіограф віднотує чималу затребуваність в середовищі українського загалу національно-освідомлюючої творчості визначного інтелектуала, свідченням чого були неодноразові перевидання його студій чималими накладками. Н. Романцова на багатьох прикладах відтворює особливості сприйняття популярних текстів М. Грушевського у різних ідейних середовищах (патріотичному, імперському, мосвофільському, малоросійському та ін.), вказуючи, що оціночні спостереження залежали від ставлення того чи іншого оглядача до феномену модерного українства. У підсумку, історикиня влучно

підсумувала, що голосне обговорення сучасниками науково-популярних студій автора «Історії України-Руси» також мало важливий національно-мобілізуючий ефект.

Як засвідчив проведений аналіз, здійснювана М. Грушевським за допомогою різних форм і методів наукова популяризація отримала небуденну увагу в сучасній українській історіографії. Актуалізуючи чималі поклади різнопланового джерельного матеріалу (насамперед, епістолярій, щоденники і мемуари), дослідники протягом останнього тридцятиліття всебічно опрацювали численні аспекти національно-освідомлюючого дискурсу визначного історика. У підсумку, постали ґрунтовні студії над проблемами мотивації його популярної праці, її теоретико-методологічних засад, проблематики і дискурсивних практик, особливостей оприлюднення й поширення, рецепції та ін. Завдяки цьому, маємо доволі насичену фактами й оцінками картину національно-освідомлюючого служіння М. Грушевського, яка переконливо атестує його знаковим в українській культурі публічним інтелектуалом першої третини ХХ ст.

Разом із тим, відзначені вище чималі здобутки дозволяють виявити перспективні сюжети дослідження праці Грушевського-популяризатора. Насамперед, вкажемо на чималу вибіркковість історіографів, адже з відомих на сьогодні понад 120 науково-популярних праць історика, науковим аналізом охоплено не більше десятка. Також не всі періоди популяризаторської творчості вченого досліджені належним чином. У цьому сенсі практично відсутня інформація про останнє десятиліття його праці, незважаючи на те, що науково-популярні студії вченого протягом 1924-1934 рр. надалі виходили за межами більшовицької держави, виконуючи свою важливу «будительську» місію. Зрештою, слід поставити як самостійну проблему нереалізованих національно-освідомлюючих проєктів М. Грушевського, що стане також орієнтиром для пошуку наразі незнаних рукописів чи видань. У підсумку, реалізація цих та інших проблем дозволить підійти до створення самостійного панорамного дослідження про М. Грушевського як наукового популяризатора.

Висновки до другого розділу.

Як засвідчив проведений аналіз, історіографічна спадщина М. Грушевського отримала чималу популярність й інтенсивне обговорення протягом останнього тридцятиліття. Це було зумовлено громадською і науковою запитаністю різнопланового доробку вченого, зумовлених потребою якомога швидшого подолання тривалих впливів вульгаризованого марксизму на нашу соціогуманітаристику. Відтак розпочалося масове перевидання різножанрових студій історика – від науково-популярних брошур і концептуальних статей до багатотомних «ІУР» та «ІУЛ». У передмовах до цих перепублікацій містилися перші спроби аналітичного осмислення виданих текстів і їхнього вписання у складне полотно інтелектуальної біографії М. Грушевського. А інтенсивні архівні пошуки й актуалізація чималих покладів незнаної перед тим грушевськіани (творчі матеріали, щоденники, мемуари, епістолярій, діловодні документи й ін.) уможливлювали значною мірою нюансувати розроблені в діаспорному грушевськознавстві питання та, що більш важливо, віднаходити нові проблемно-тематичні сюжети. Нової якості й інтенсивності ця історіографічна праця набула в рамках реалізації проєкту 50-ти томного академічного видання творчої спадщини М. Грушевського, що на сьогодні досяг свого екватору. В передмовах до цих томів їхні упорядники запропонували читачеві найбільш актуальний образ тієї чи іншої складової наукової праці вченого.

У підсумку, протягом досліджуваного тридцятиліття ретельним історіографічним аналізом було охоплено метанаративи, монографічні студії, наукові статті, археографічні публікації, рецензійну спадщину та науково-популярні тексти Великого Українця. В численних опрацюваннях історіографи, спираючись на потужну грушевськознавчу традицію кінця XIX – XX ст., поряд із аналізом традиційних сюжетів (насамперед, спроб визначення внеску історика в розробку поодиноких питань історії України), звернулися до раніше малознаних проблем. Відтак, на сьогодні постали оригінальні опрацювання мотивації його творчої праці (Ф. Шевченко, В. Смолій, Ю. Шаповал, І. Верба, Р. Пиріг, В. Тельвак), її теоретико-методологічних засад (Л. Зашкільняк, Н. Яковенко,

В. Ващенко, В. Тельвак, І. Гирич), проблемно-тематичного розмаїття (В. Ульяновський, В. Кухар, Д. Гордієнко, Я. Малик), стилістичних підходів і дискурсивних практик (В. Шевчук, А. Трубайчук, С. Кульчицький, О. Ясь), особливостей оприлюднення й поширення (В. Кавунник, М. Капраль, А. Фелонюк), рецепції у тогочасному інтелектуальному просторі (В. Тельвак, С. Панькова, Н. Романцова) та ін.

Разом із тим, інтенсивний грушевськознавчий пошук уможливив виявити широке коло перспективних історіографічних питань. Серед найактуальніших згадаємо самостійне дослідження наукових праць М. Грушевського, які незаслужено і досі перебувають у «затінку» більш популярних текстів. Тут мовиться і про монографічні студії (насамперед, з'ясування історіографічного потенціалу «ІУЛ»), і про його концептуальні статті (першочергово, «Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях східної Європи» та «Спірні питання староруської етнографії»), і про проблемно-тематичні тексти (приміром з обсягу спеціально-історичних дисциплін), і про рецензії 1915-1934 рр. тощо. Також сьогоденне грушевськознавство сигналізує про потребу інтенсивних пошуків у закордонних бібліотечних і рукописних колекціях (Австрії, Чехії, Німеччини, Франції і ін.), позаяк можливості вітчизняного архівного сегменту практично вичерпано. Все повинно уможливити підготовку синтетичної праці про Грушевського-історіографа як колективний міждисциплінарний проєкт.

Розділ 3.

М. Грушевський як організатор науки: сучасна рецепція

Одним із важливих проявів наростання демократичних змін в українському суспільстві другої половини 1980-х рр. стало повернення на материкові терени авторитетних національних громадських і наукових інституцій, що були вигнані з наших земель внаслідок гвалтовної радянської після поразки Визвольних змагань (на Наддніпрянщині) та початку Другої світової війни (на Наддністрянщині). Таким чином, до прикладу, відроджувалися осередки товариств «Просвіта», Наукового товариства імені Шевченка (далі – НТШ), Пласту та багатьох інших організацій. Цей процес супроводжувала активна публікаторська діяльність, спрямована на ознайомлення широких кіл громадськості з новими явищами інституційного руху. Потужний суспільний інтерес інтенсифікував академічний пошук, що мало наслідком появу що разу більшої кількості наукових опрацювань про чолові українські культурно-наукові товариства. Далі це зацікавлення поширилося на весь інституційний рух доби модерного відродження, адже саме в цьому періоді на зорі нашої державної незалежності українські інтелектуали найчастіше шукали джерела інспірації для демократизації й модернізації пострадянського культурного простору. На зламі 1980-1990-х рр. такі опрацювання чималою мірою спиралися на здобутки діаспорного українознавства. Втім, з відкриттям материкових архівних колекцій дослідники ставали все більш змістовними й оригінальними у своїх судженнях, доповнюючи чи корегуючи закордонних колег.

Стосовно тих інституцій, що їх створив чи в історії яких визначальну роль зіграв Михайло Грушевський, сучасні дослідники неодмінно заглиблювалися в проблему феноменальності його науково-організаційного таланту. Завдяки відкриттю солідних пластів раніше невідомих джерел, такі спостереження поступово набували змістовної об'ємності, а відтак і проблемної самостійності. Тож станом на сьогодні маємо показне коло різнопланових публікацій (статті, розділи в монографіях, книжкові опрацювання, рецензії й ін.), що вимагають

всебічного осмислення для з'ясування ступеню опрацьованості тих чи інших сюжетів, виявлення дискусійних і маргіналізованих питань та окреслення перспективних напрямків історіографічного пошуку. На цих аспектах науково-організаційної грушевськіани ми й зосередимося нижче. При цьому наш аналіз буде структуровано за хронологічно-інституційним критерієм – відповідно до специфіки участі вченого в творенні й розбудові головних українських наукових інституцій кінця XIX – першої третини XX ст.

3. 1. Діяльність на форумі Наукового товариства імені Шевченка.

Як ми згадували вище, однією з перших національних інституцій, відновлених напередодні проголошення української незалежності в 1989 р., стало НТШ. Інституційне утвордження в українському культурно-громадському просторі цієї «некоронованої» національної Академії наук супроводжувалося правдивою зливою публікацій, інтенсивність появи яких мала виразний «ювілейний» характер. В усіх цих текстах чи не найбільше уваги відводилося «золотій» добі в історії НТШ, що її творцем був саме М. Грушевський. Для прикладу згадаємо науково-популярний нарис історії Товариства авторства знакового діаспорного дослідника Володимира Кубійовича, що з'явився в 1991 р. і фактично підсумовував плідну закордонну дослідницьку традицію в осмисленні феномену найповажнішої національної культурної установи. Опрацювавши широке коло джерел і літератури Автор аргументовано ствердив, що наукова праця в НТШ набрала особливого розмаху, коли в 1894 р. до Львова прибув М. Грушевський і відтоді поступово перебрав на себе керівництво різними напрямками діяльності інституції – очолив Історично-філософічну секцію, заснував Археографічну комісію, взяв на себе редагування «Записок НТШ», а відтак у 1897 р. очолив Товариство. Змальовуючи масштабність зусиль автора «Історії України-Руси» з послідовної академізації НТШ (зміцнення матеріально-технічно бази, розбудова комісій і секцій, заснування серійних видань, ініціативи статутного плану й багато ін.), авторитетний історіограф аргументовано атестував історика «найкращим його організатором» [135, с. 20]. Відзначимо, що в подальші

десятиліття дослідники віднаходили все нові аргументи для узasadнення цієї характеристики.

В подібному ключі про вагомість внеску М. Грушевського в процес динамічної академізації очолюваного ним Товариства писали і перші материкові дослідники. Тут для прикладу згадаємо один із перших за часів незалежності нарисів історії НТШ авторства Романа Кучера. Знаний вчений, цілком наслідуючи поважну діаспорну традицію вивчення цієї інституції, узвичаєно для історіографії питання зосередився на солідних здобутках М. Грушевського як голови Товариства. Він наголосив, що за неповне двадцятиліття, завдяки крупному науково-організаційному таланту автора «Історії України-Руси», очолюване ним НТШ з по суті партійної культурницької інституції перетворилося на флагман наукового українознавства, що отримав високий авторитет не тільки серед самих українців, але і широке визнання в європейському науковому світі. Наводячи численні факти заснування наукових видавництв, появи нових структурних одиниць (бібліотека, музей, секції та комісії й ін.), стрімке зростання кількості членів й інтенсифікацію дослідницької праці, Р. Кучер переконливо довів, що саме за головування М. Грушевського наша найповажніша культурна інституція досягла свого академічного апогею [142, с. 33-34].

Накопичений протягом першої половини 1990-х рр. солідний досвід академічного осмислення науково-організаційного феномену НТШ призвів до спеціалізації історіографічного пошуку. Відтак почали з'являтися перші окремі студії, зосереджені як на з'ясуванні численних аспектів діяльності М. Грушевського як очільника Товариства, так і її цілісному осмисленню. Відкриття для дослідників архівного фонду НТШ у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові дозволило вперше сформулювати і дослідити низку важливих проблем.

Чимало на сьогодні написано стосовно розбудови М. Грушевським структури очолюваного Товариства, що мало наблизити інституцію до тогочасних академічних взірців. Найбільше на сьогодні написано стосовно улюбленого інституційного дітища автора «Історії України-Руси» – Археографічної комісії

(далі – АК НТШ). Такий інтерес вочевидь зумовила вагомість доробку співробітників цієї структури, що уможливило вийти українській історіографії початку ХХ ст. на нові проблемно-тематичні обрії. Уперше за доби незалежності до проблем функціонування АК НТШ звернувся дослідник джерелознавчої спадщини львівського професора М. Капраль. Аналізуючи віднайдений ним проєкт М. Грушевського з організації археографічного напрямку в НТШ, львівський дослідник довів, що визначний історик звернув першочергову увагу на пошук і публікацію масових джерел (наприклад, люстрації, інвентарі та ревізії), правничі й актові матеріали, історичні та літературні пам'ятки українського письменства. Відтак, голова АК НТШ ініціював такі серії видань, як «Жерела до історії України-Руси» та «Пам'ятки українсько-руської мови та літератури». Також М. Капраль довів, що саме М. Грушевський розробив головні методологічні правила видання документів у згаданих джерельних серіях, які згодом були прийняті більшістю українських археографів. Зрештою, сучасний історіограф узагальнив масштабність власних археографічних проєктів голови АК НТШ, вказавши на їхню значущість для тогочасної української історіографії. У підсумку М. Капраль зазначив: «Досвід видатного історика України по організації археографічної діяльності та методиці видань повинен використовуватися істориками вже сьогодні» [110, с. 173].

Ще більше коло історіографічних сюжетів при осмисленні діяльності голови АК НТШ в контексті його наукових зацікавлень львівської доби підняв у низці статей І. Гирич [36; 51]. Опрацювавши розлогий епістолярій М. Грушевського з його родинного фонду, київський учений уперше в історіографії дослідив особливості організації очільником АК НТШ архівних експедицій, розробку ним теорії та практики копіювання джерел та мотивацію визначення пріоритетних напрямків археографічного пошуку. Також авторитетний грушевськознавець запропонував авторську періодизацію діяльності АК НТШ, з'ясував джерела фінансування архівних експедицій, довів ефективність запропонованої львівським професором «вахтової» моделі опрацювання фондів збірок, наголосив на узгодженні ним археографічних

зацікавлень молодих співробітників комісії з інтересами загально історіографічного плану. У підсумку І. Гирич аргументовано підніс лідерство очолюваної М. Грушевським АК НТШ у віднайденні й опрацюванні документальної спадщини нашого народу.

Найретельніше опрацювання діяльності творця АК НТШ належить Ользі Владизі. В кандидатській дисертації [22] і низці статей [21; 23] вона підсумувала тривалу історіографічну традицію проблеми й актуалізувала низку малознаних, а то й цілком невідомих сюжетів. Серед останніх львівська історикиня вперше з'ясувала організаційні принципи функціонування АК НТШ та комплексно опрацювала питання вагомості археографічної складової в діяльності львівської школи українознавців. Також сучасний історіограф довела, що за ініціативою та активної участі М. Грушевського АК НТШ вперше в національній науці вдало апробувала такі напрями діяльності, як джерельна евристика, відбір і опрацювання текстів для публікації з подальшим виданням відповідно до ретельно розробленої методики передачі тексту й належної культури археографічного супроводу публікацій, підготовка дослідницьких праць на підставі оприлюднених документів у вигляді передмов до їхнього видання. О. Владига з'ясувала, що організовуючи цю роботу автор «Історії України-Руси» визначав пріоритети археографічного пошуку, відбирав найбільш вагомі для видання тексти, розробляв методичні та методологічні принципи джерелознавчої й едичійної роботи. «Але що більш важливо, – підсумувала історіограф, – М. Грушевський, охоче ділячись знаннями та вміннями, власним прикладом надихав своїх учнів – молоде покоління галицьких істориків та археографів, спільні зусилля яких створили цілу епоху в збагаченні джерельним матеріалом української історичної науки» [19, с. 291].

Найбільш актуальна на сьогодні спроба аналізу проблеми «Грушевський і АК НТШ» належить тандему львівських історіографів М. Капралю та А. Фелонюку. Спираючись на щойно проаналізовані грушевськознавчі праці та матеріали самої АК НТШ з архівного фонду Товариства, вони запропонували цілісну реконструкцію багатопланової праці першого голови комісії. Історіографи

погодилися з твердженням своїх попередників про визначальний вплив М. Грушевського на визначення пріоритетів археографічних пошуків в НТШ і його профільній комісії. Додатковими аргументами сучасні вчені узасаднили тезу, що втілення археографічних задумів голови АК НТШ відбувалося шляхом послідовної реалізації евристичного (організація археографічних експедицій), камерального (всебічне дослідження виявлених текстів першоджерел) й едичійного (підготовка документів до публікації) етапів. Натомість, уперше в історіографії М. Капраль та А. Фелонюк довели, що чимало проєктів членів АК НТШ так і залишалися в планах через фінансові чи логістичні обставини. «Попри все, – підсумували львівські вчені, – протягом майже двадцяти років археографічної роботи у НТШ М. Грушевський вмів організовувати людей задля досягнення мети – публікації джерельних матеріалів з історії України за програмою, що враховувала вимоги національної науки, яка тоді стрімко розвивалася головним чином зусиллями членів НТШ на чолі з найвидатнішим істориком» [115, с. 38]. Важливою складовою аналізованої розвідки є змістовний джерельний додаток, що містить цікаву підбірку документів до досліджуваної проблеми.

В свою чергу, Василь Оприск уперше підняв проблему створення головною інституцією Археологічного відділу музею НТШ [169]. На підставі чималого кола архівних і опублікованих джерел львівський дослідник переконливо довів, що саме М. Грушевський був не тільки ініціатором ідеї відкриття Археологічного відділу музею в 1901 р., але й людиною, яка в найактивніший спосіб долучилася до поповнення його колекцій. Завдяки зусиллям голови НТШ, твердить сучасний дослідник, на початку ХХ ст. археологічні колекції Товариства були найбільш представницькими в плані інформування відвідувачів про передісторичну добу населення українських земель.

Спостереження В. Оприски новими фактами з львівських і київських архівних колекцій суттєво доповнили наступні дослідники цієї проблеми. Так, Володимир Петегірич актуалізував цікаву проблему внеску М. Грушевського у становлення археологічної науки в НТШ. Львівський учений на багатьох фактах

довів, що саме очільник Товариства став ініціатором проведення систематичних археологічних досліджень, а також опрацьовував викопні матеріали з їх подальшим включенням до музейної колекції [179]. На зусиллях М. Грушевського з поповнення експозицій Археологічного відділу музею НТШ у своєму дослідженні сфокусувалася Оксана Сурмач. Вона відтворила масштабність розгорнутих головою Товариства заходів з поповнення фондів збірок [220].

Чимала увага до музейницьких практик М. Грушевського як голови НТШ призвела до появи узагальнюючого дослідження цієї проблеми. Його авторкою стала Наталя Шелудякова – авторитетний знавець колекціонерських зацікавлень львівського професора. На підставі щоденника вченого, його розлогого епістолярію та інституційного документообігу, історикиня аргументовано показала М. Грушевського як автора моделі та фактичного керівника Музею НТШ. Сучасний історіограф довела, що визначний історик перетворив Музей Товариства на важливого амбасадора української культурної дипломатії й популярний просвітницький майданчик. «Отже, огляд діяльності М. Грушевського як організатора музейної справи у рамках НТШ засвідчує, що цій сфері історик надавав неабиякого значення у процесі розбудови Товариства, – висновує Н. Шелудякова. – [...] В організації та налагодженні музейної справи вчений послідовно відстоював соборницьку ідею. Об'єднання зусиль представників української наукової та творчої інтелігенції було максимом його діяльності на цьому полі. Вчений вважав за моральний обов'язок кожного українця підтримку музейних процесів в Україні» [289, с. 45-51].

Дещо на сьогодні написано і про внесок М. Грушевського у розбудову Бібліотеки НТШ. В умовах неможливості доступу до архівних джерел діаспорна історіографія небагато могла сказати про цей напрям діяльності голови Товариства. Тож згаданий сюжет цілком належить сучасному періоду грушевськознавства. Уперше до нього звернувся Ярослав Дашкевич, вказавши на масштабність зусиль Грушевського-бібліофіла з розбудови книгозбірні Шевченкового товариства [73]. Йдеться про асигнування головою значних коштів на закупівлю нових видань, взірцево поставлений книгообмін та перетворення

бібліотеки на науково-дослідну українознавчу установу. В результаті, аргументовано наголосив львівський учений, бібліотека НТШ стала найповнішим сховищем українських видань до початку Першої світової війни. На внеску М. Грушевського у бібліотечну спеціалізацію, а саме постанови Бібліографічного бюро в НТШ, зосередилася в спеціальній розвідці Лариса Ільницька [100].

Підсумковою працею з цього сюжету діяльності Грушевського-голови є солідна стаття Галини Сварник в «Енциклопедії НТШ». На підставі матеріалів архіву Шевченкового товариства та тогочасного епістолярію київська дослідниця довела, що львівський професор був автором концепції бібліотеки, ініціатором створення в ній структурних підрозділів та чи не найбільш щедрим меценатом, позаяк подарував НТШ батькову книгозбірню. «Для широких кіл української інтелігенції Бібліотека НТШ виконувала ті самі функції, що в інших країнах національні й публічні бібліотеки, які стали національним культурним здобутком, – підсумувала Г. Сварник. – Зібрані НТШ бібліотечні збірки рукописів, стародруків, часописів, книг, нотоdrukів, картографії, іконографії, фольклорної спадщини здебільшого хронологічно є першими національними зібраннями такого обсягу в Україні та становлять «золотий» фонд україніки» [210, с. 35].

На розбудові М. Грушевським в стінах НТШ етнологічних студій зосередився Михайло Глушко. Важливою рисою його розвідки є простеження динаміки зацікавлення автором «Історії України-Руси» фольклористичними й етнографічними проблемами. Авторитетний етнограф наголосив, що «уже до приїзду до Львова молодий історик був добре обізнаний із загальним станом тогочасної української етнографічної науки й усвідомлював її важливе місце в загальній системі гуманітарних знань» [53, с. 14]. Вивчивши інституційний документообіг, М. Глушко переконливо довів постійне зростання інтересу М. Грушевського до цього напряму наукової роботи. На доказ такого твердження сучасний учений наводить факти ініціювання ним ще в 1895 р. створення Етнографічної комісії для підготовки та випуску етнологічних видань. Саме голова Товариства, як з'ясував львівський учений, започаткував перші в історії нашої науки спеціалізовані видання – «Етнографічний збірник» та «Материяли до

українсько-руської етнології». Власне ці видання, підсумував М. Глушко, мали визначальний вплив на становлення модерної української етнології.

Дещо на сьогодні написано й стосовно проблеми розбудови М. Грушевським наукової періодики і серійних видань, що мислилося ним ключовим елементом академізації НТШ. Очікувано, що особливу увагу дослідники приділяють офіціозу Товариства «Запискам НТШ», які за вправного редагування львівського професора перетворилися зі щорічника на кварталник, а відтак і двомісячник. Тією чи іншою мірою згадана проблема присутня у більшості опрацювань минулого Шевченкового товариства. Натомість, спеціальних її опрацювань і по сьогодні небагато.

Вперше в українській історіографії доби незалежності комплексно до проблеми редагування М. Грушевським «Записок НТШ» в кандидатській дисертації [203] та низці публікацій [204] звернувся знаний дослідник історії Товариства імперської доби Віктор Савенко. Він простежив різні етапи співпраці історика з часописом – від перших публікацій магістерських часів до майже двадцятирічного редагування. Сучасний дослідник слушно відзначив, що саме голова Товариства став ідеологом трансформації «Записок НТШ» з полідисциплінарного видання на історико-філологічний часопис з регулярною періодичністю появи. Також, слушно вказав історіограф, головний редактор зробив зі свого видання соборницький фаховий майданчик, на якому об'єднувалися українознавці з різних куточків поділеної України. Завдяки продуманій редакційній політиці, висновує В. Савенко, за редакторства М. Грушевського «Записки НТШ» стали найавторитетнішою трибуною нашої соціогуманітаристики [1, с. 43-51].

Найбільш комплексно на сьогодні до проблеми перетворення М. Грушевським «Записок НТШ» на флагман модерного українознавства підійшла Зінаїда Зайцева. На підставі широкого кола джерел київська дослідниця відтворила масштабність зусиль львівського професора з забезпечення журналу належної періодичності, якісного наповнення редакційного портфелю, структурної модернізації змісту тощо. Ці зусилля редактора часопису в короткому

часі перетворили видання на своєрідне дзеркало української соціогуманістарики доби модерного відродження, в якому знайшли найбільш чітке відображення її здобутки та проблеми. «За обсягом, науковою та інформаційною насиченістю, тематичним розмаїттям, дослідницькими відкриттями, авторським складом «Записки» періоду «золотої доби» НТШ залишаються неперевершеним феноменом національного науково-видавничого руху, – аргументовано підсумувала З. Зайцева. – Важко назвати якесь інше українське наукове видання пізнішого часу, а то й сьогодення, яке можна було б, безперечно, поставити поряд з ним. На нашу думку, якість «Записок НТШ» періоду редакторства М. Грушевського залишилася неперевершеною» [90, с. 133].

Найбільш актуальне звернення до діяльності автора «Історії України-Руси» як редактора «Записок НТШ» належить співробітниці київського Історико-меморіального музею М. Грушевського Юлії Найдук [164]. Залучаючи широке коло літератури і джерел вона переконливо довела, що саме за редагування львівського професора «Записки» не тільки збільшили частоту свого виходу протягом року (з щорічника перетворилися на кварталник, а відтак і на двомісячник), але й помітно змінили свою архітекtonіку – крім класичних рубрик розвідок та матеріалів з'явилися такі частини, як «Miscellanea», «Наукова хроніка» та «Бібліографія». Аргументовано вказуючи на вагомість чинника «Записок НТШ» як ключового інструмента академізації М. Грушевським Товариства, сучасний історіограф наголосила на чималій національній значущості його роботи. Завдяки небуденному таланту наукового менеджера, вважає Ю. Найдук, професор зміг добитися регулярного наповнення редакційного портфелю, а відтак і частоти появи часопису. Цим самим він створив медійний майданчик для комунікації між українознавцями, потреба в якому гостро відчувалася в той час. «Двадцять два роки Михайла Грушевського у редакторському кріслі дали величезний поштовх академічній думці, – підсумувала київська історикиня. – І хоч успіх збірника в наступні роки не міг зрівнятися зі здобутками «золотої доби», «Записки НТШ» зуміли провадити свою діяльність аж до сьогодні».

На сьогодні маємо й перші спроби узагальненого погляду на видавничі ініціативи М. Грушевського як голови НТШ. Згадуваний вище В. Савенко в монографії «Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.)» переконливо довів, що саме львівський професор став ініціатором більшості періодичних і серійних видань з багатьох галузей знання очолюваної ним інституції [1]. Цю обставину Автор слушно пояснює баченням М. Грушевського логіки академізації Товариства. В підсумку широкої видавничої діяльності, твердить В. Савенко, співробітники НТШ опублікували показне коло праць з історії України, літературознавства, етнографії, фольклору, археології, археографії, медицини, біології, фізики, статистики й ін. Все це склало «золотий фонд» національної науки. Історіограф аргументовано вказав, що видавнича діяльність НТШ у той час мала важливе політичне і громадське значення, адже утверджувала суб'єктність українського народу в просторі світової культури.

Нової якості дослідження проблеми структурного ускладнення Товариства й розбудови в ньому наукового видавничого руху в часи головування М. Грушевського набуло з появою «Енциклопедії НТШ». Ця перша в нашому наукознавстві інституційна енциклопедія постала завдяки ініціативі авторитетного українського філолога, історика, археографа, голови НТШ в Україні (2005-2014 рр.) й редактора «Вісника НТШ» і «Записок НТШ» від часу їх перенесення до України Олега Купчинського. Протягом останнього десятиліття світ побачили п'ять томів цього фундаментального видання. В них, серед іншого, чимало уваги відведено й створеним за ініціативи М. Грушевського структурам і виданням очолюваного ним Товариства. Для прикладу згадаємо такі гасла, як «Археографічна комісія наукового товариства ім. Шевченка у Львові» (А. Фелонюк), «Дембицького Теофіла Науковий фонд Наукового товариства ім. Шевченка» (О. Купчинський), «Друкарняна комісія» (О. Купчинський), «Етнографічна експедиція 1904» (М. Глушко), «Етнографічна комісія НТШ» (М. Глушко), «Дезидерати Бібліотеки наукового товариства ім. Шевченка» (Г. Сварник), «Директор секції Наукового товариства ім. Шевченка»

(О. Купчинський), «Жерела до історії України-Руси» (О. Ясь) та ін. Відзначимо також, що енциклопедичні гасла супроводжує розлогий довідковий апарат, що складається з бібліографічного опису публікацій різних категорій (праці дослідників, література про них, джерела архівного збереження тощо). У більшості гасел такий апарат зазвичай сягає від третини до половини їх загального обсягу. Ця обставина помітно підвищує наукову цінність енциклопедичних статей для дослідницької евристики. Все це перетворило «Енциклопедію НТШ» на настільну книгу для дослідників науково-організаційної праці М. Грушевського в Товаристві, на чому одностайно наголосили рецензенти [27; 29; 154; 251; 311; 337].

Наступна проблема, що їй відведено доволі солідне коло наукової літератури, стосується комунікативної природи та психологічного клімату в стінах очолюваного М. Грушевським НТШ. Так, Андрій Франко вперше в сучасній науці сфокусувався на співпраці голови Товариства з Іваном Франком, що мало потужний модернізаційний ефект для всієї інституції. Історіограф аргументовано показав, що визначні українські інтелектуали відіграли помітну роль у переформатуванні організаційної структури Товариства, ефективній діяльності його наукових органів та видавничих здобутках НТШ [276]. Відзначимо, що наступні дослідники фактично працювали в руслі запропонованих А. Франком історіографічних спостережень, поглиблюючи їх новими сюжетами завдяки нововідкритому джерельному матеріалу [240].

Найпопулярнішим сюжетом комунікативного плану стало всебічне з'ясування перебігу і наслідків конфліктів в НТШ, чому сприяла актуалізація чималої кількості нового джерельного матеріалу, насамперед епістолярію чоловічих інтелектуалів доби модерного відродження. Уперше до цієї проблеми звернувся знаний грушевськознавець Василь Горинь. На підставі нововідкритих архівних документів він зосередився на дослідженні останнього конфлікту М. Грушевського з колегами по Товариству. З'ясовуючи його генезу, львівський учений вказав на низку соціально-психологічних і політичних моментів. Головною ж причиною кампанії проти голови НТШ В. Горинь аргументовано

називає публіцистику останнього, якою він намагався вирвати галичан із тісних меж партикуляризму та боронив наукове спрямування діяльності інституції. Цей конфлікт, слушно вказує сучасний історіограф, став завершенням цілої серії непорозумінь між очільником НТШ та опозицією, що тривали протягом першої половини 1910-х рр. Підсумком останнього конфлікту, аргументовано висновує дослідник, стало те, «що з вини наукових і громадських кіл, особливо політичних лідерів краю, НТШ мусила покинути людина, котра найбільше спричинилася до розвитку Товариства» [57].

Подальші дослідники конфліктів в НТШ Євген Пшеничний [193], Ярослав Грицак [62], Надія Бортняк [7] та ін., оперуючи постійно зростаючою джерельною базою, помітно поглибили щойно наведені спостереження львівського колеги, висвітлюючи проблему у широкому інтелектуальному й суспільно-політичному контекстах. Загалом, вони дійшли подібного до щойно згаданого висновку, що в основі конфліктів в НТШ були не суто наукова змагальність, а причини суспільно-політичного й особистісного плану. До перших відносилася зростаюча конфліктність голови НТШ з лідерами галицьких народовців, що вилилися у часом неприглядні публічні суперечки. У випадку другої групи причин найчастіше згадується непоступливість М. Грушевського у відстоюванні власного бачення перспектив і темпів діяльності очолюваної ним інституції. Щоправда, при цьому слід мати на оці, що і його опоненти не відзначалися делікатністю поведінки. Відтак конфлікти у Товаристві не принесли жодної позитивної розв'язки – ані наукового, ані організаційного плану. Єдиним їх результатом стало брутальне усунення з головування заслуженого співробітника, що спричинило тривалу кризу всієї інституції, на яку наклалися спричинені війною й польською окупацією проблеми.

Ще одним новим сюжетом проблеми «Грушевський і НТШ», актуалізованим сучасними дослідниками, стало з'ясування внеску автора «Історії України-Руси» в історіографічне осмислення феномену очолюваної ним інституції. Це питання уперше підняв Олег Пилипчук [181]. Він слушно зауважив, що розлогі щорічні наукові звіти голови Товариства, його оглядові розвідки

популяризаційного характеру для низки європейських часописів, присвячені визначним НТШ-івцям некрологічні замітки та інші публікації були первістками інституційної історіографії. Саме досвід М. Грушевського з вивчення історії Товариства, аргументовано підсумував львівський науковець, став відправним для подальших дослідників феномену цієї інституції.

Поряд із опрацюванням вищезгаданих сюжетів суто проблемного плану, сучасні дослідники звертаються і до концептуальних питань, пов'язаних із темою «Грушевський і НТШ». Так, згадувана вище З. Зайцева запропонувала цікаве бачення внеску львівського професора в процеси академізації Товариства [87]. Першочергово київська дослідниця ретельно проаналізувала ініціативи М. Грушевського з реформування статутів НТШ, ефектом чого стало зростання впливовості його членів-науковців на життя інституції. Далі історіограф вказує на цілеспрямовані дії М. Грушевського з формування з цієї групи людей науки своєрідного інституційного кістяка, на який він спирався при реалізації довготривалих академічних проєктів на кшталт видання томів «Жерел до історії України-Руси». Як знаємо, це вужче коло осіб серед його сучасників отримало назву «фамілія Грушевського». Зрештою, З. Зайцева вказує на важливість для зростання академічного рівня Товариства політики його голови з послідовного нівелювання впливів тогочасної політики. На щастя, в цій справі він знайшов авторитетних однодумців (насамперед, І. Франка та В. Гнатюка), за підтримки яких об'єднав спільноту тогочасних українських інтелектуалів ідеєю науки, а не партійної винятковості. Саме така політика голови, слушно відзначила З. Зайцева, піднесла НТШ на найвищий в його історії рівень, але й стала причиною хронічних криз, що їх наслідком стала резигнація автора «Історії України-Руси» в 1913 р. Підсумовуючи внесок ученого в розвиток української науки, З. Зайцева аргументовано наголосила, що «завдяки М. Грушевському український науковий рух одержав вагомий організаційний ресурс, галузево-дисциплінарну розмаїтість, вийшов за межі етнографічно трактованого українознавства» [86, с. 19].

В свою чергу, Ігор Гирич обґрунтував іншу важливу концептуальну проблему – перетворення М. Грушевським НТШ на ефективний інструмент

української культурної політики. Київський історіограф аргументовано пропонує нам подивитися на очолювану львівським професором інституцію як на його суспільно-політичний проєкт, який був покликаний замінити поділим кордонами і позбавленим державності українцям своєрідне міністерство освіти і культури. На доказ цієї тези сучасний дослідник наводить численні соборницькі акції голови НТШ, активну участь очолюваної ним інституції в утвердженні українського голосу в культурній поліфонії тогочасної Європи, єднання спільними проєктами інтелектуалів різних партійних орієнтацій, виховання молоді в дусі національної жертвовності й ін. «НТШ було не лише некоронованою Української академією наук [...], – висновує І. Гирич, – Воно брало на себе завдання займатися тими проблемами, які, як правило, виконують державні інституції в розвинених націй. Товариство, завдяки енергії і громадській активності М. Грушевського, стало лабораторією національно-політичної думки, представницею українського народу в контактах з політичними чинниками інших держав» [41, с. 269].

Зрештою, на сьогодні маємо декілька спроб цілісної характеристики феноменальності служіння М. Грушевського, як голови НТШ. Так, уперше в українській історіографії доби незалежності до цієї проблеми звернувся голова відродженого в Україні Товариства Олег Романів. Узагальнивши розлогий джерельний матеріал, дослідник аргументовано вказав, що саме в НТШ особливою мірою проявився блискучий таланти львівського професора як наукового організатора, який мав «глобальне значення для формування національної науки» [197, с. 82]. Свій висновок львівський учений узагальнив відомими з історіографії фактами розбудови істориком структури Товариства за академічними взірцями, налагодження наукових видавництв з багатьох галузей науки, виховання нових кадрів українських учених та ін. У підсумку, О. Романів переконливо довів, що під кермою М. Грушевського НТШ перетворилося на найбільш авторитетну академічну інституцію, членство в якій було честю для багатьох визначних інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст. «Велика заслуга Грушевського полягає в тому, – висновує сучасний історіограф, – що він

вичленив наукові дослідження з українознавства і чужинецьких імперських структур, створивши для них спільні організаційні форми в рамках Наукового товариства ім. Шевченка. Згадане товариство він, незважаючи на відсутність офіційного статусу, вивів на рівень національної академії наук» [197, с. 91].

В подібному концептуальному ключі про здобутки діяльності М. Грушевського як голови НТШ в перші роки української незалежності писав і згадуваний вище Я. Дашкевич. Він зосередився на кількох ключових, у його розумінні, моментах наукового менеджменту автора «Історії України-Руси». Першочерговим було опрацювання ним оригінальної концепції відродження української науки на базі західної гуманітарної культури. Наступною за важливістю львівський дослідник називає розбудову структури Товариства за тогочасними академічними взірцями. Цим діям товаришило вражаюче зростання видавничої активності, свідченням чого було понад 400 томів видань з різних галузей знання. Зрештою, підкреслює сучасний історіограф, М. Грушевський першим в українській науці комплексно підійшов до підготовки кадрів українознавців, створивши свою львівську наукову школу. Все це, аргументовано підсумовує Я. Дашкевич, дозволяє атестувати визначного історика найефективнішим керманичем Товариства, що за несприятливих політичних й економічних обставин перетворив його на національну Академію наук, хоча й не визнану формально.

Зі щойно наведеними концептуальними спостереженнями О. Романіва та Я. Дашкевича вповні погодилися наступні дослідники діяльності М. Грушевського в НТШ. Приміром, Олег Мальчевський, поряд із неодноразово відзначеними в історіографічній літературі видавничими та науковими здобутками, вказав на важливість потрапляння у фокус уваги історіографів проблем виховання молодих кадрів українознавців, ускладнення організаційної структури, поширення впливу Товариства на підросійські землі й ін. [150] Разом із тим, львівський дослідник помилково вказав, що в 1895 р. М. Грушевський заснував Археологічну комісію. Насправді, як знаємо, того року було засновано Археографічну комісію.

Найбільш масштабно на сьогодні до проблеми «Грушевський і НТШ» у монографічному форматі звернувся засновник науки грушевськознавства Любомир Винар. Мовиться про книгу визначного вченого «Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892-1934», що була авторським доопрацюванням більш ранньої його праці з подібною назвою, яка побачила світ у мюнхенському видавництві «Дніпрова хвиля» в далекому 1970 р. [13] Як свідчить назва книги, в ній аналізом охоплено всі періоди співпраці М. Грушевського з Шевченковою інституцією – від часів магістерських студій і до останніх років московського заслання. Втім, цілком виправдано лєвова частка монографії відведена з'ясуванню різноплановості служіння львівського професора нашій найповажнішій установі до 1914 рр. Передусім, Л. Винар всебічно дослідив співпрацю М. Грушевського в НТШ до моменту вибору його головою Товариства в 1897 р. [14, с. 19-44]. З урахуванням широкого історіографічного контексту проблеми, Автор ретельно аналізує початки співпраці вихованця київської школи документалістів із «Записками НТШ». Зовсім іншої інтенсивності, аргументовано зазначає Л. Винар, діяльність новообраного професора на форумі НТШ набула після його приїзду до столиці галицького краю в 1894 р. Молодий історик з чималою енергією бере провід в Історично-філософській секції Товариства, а на початку 1895 р. стає вже не тільки фактичним, а й офіційним редактором «Записок НТШ». Відтоді, академічний авторитет цього видання незмінно зростає у середовищі славістів, що на аргументоване переконання Л. Винара є об'єктивним свідченням небуденності науково-організаційного таланту М. Грушевського. Сукупність своїх зусиль у цей час, на думку Автора, молодий професор зосереджує на втіленні проекту академізації Товариства шляхом реформування його статуту, збільшення кількості й підвищення якості наукових видань.

Найбільш масштабно Л. Винар реконструює різноплановість ініціатив М. Грушевського як голови НТШ [14, с. 45-118]. Першочергово Автор реконструює обставини обрання професора головою Товариства в широкому контексті складної суспільно-політичної ситуації в тогочасній Наддністрянщині.

У розділі історіограф на підставі різнопланових джерел докладно й аргументовано відтворює читачеві вражаючу плідність редакторсько-видавничої, науково-організаційної й адміністративної праці автора «Історії України-Руси» в Товаристві. Л. Винар на багатьох прикладах демонструє, як під проводом визначного історика НТШ в короткому часі перетворилося на найавторитетнішу національну академічну інституцію, котра авторитетністю здобутків своїх членів ефективно обстоювала культурні й громадсько-політичні права українців. Відтак, дослідник слушно зазначає, що діяльність Грушевського-голови складає цілу епоху не тільки в розвитку в НТШ, але й цілого тогочасного українського наукового руху та є промовистим свідченням його визначного таланту як менеджера національної науки. Насамкінець, Л. Винар глибоко реконструює конфлікти в НТШ, спираючись на вищезгадані здобутки його материкових колег. У підсумку визначний історіограф підкреслив, що М. Грушевський «був творцем «золотого віку» українознавчих дослідів і випровадив українську культуру на міжнародний форум як культуру самостійної нації» [14, с. 118]. Принагідно згадаємо, що самостійну цінність мають «Додатки» до аналізованої монографії, які за обсягом дорівнюють авторському тексту. Вони містять малознані широким колам дослідників джерельні матеріали, які поглиблюють розуміння ключових сюжетів проблеми «Грушевський і НТШ» та дають можливість читачеві відчувати колорит цього ключового періоду модерного національного відродження. Для прикладу згадаємо надалі малодоступні виступи автора «Історії України-Руси», присвячені питанням модернізації структури НТШ; фрагменти важливих офіційних документів Товариства; оцінки сучасниками різноплановості праці видатного історика на форумі цієї установи. Загалом, книга Л. Винара й по сьогодні вважається найповнішим опрацюванням проблеми «Грушевський і НТШ», про що свідчать критичні відгуки на неї [77; 254].

Зрештою, дещо на сьогодні написано й стосовно проблеми рецепції науково-організаційної діяльності М. Грушевського як голови Шевченкового товариства. Вперше спеціально до цієї проблеми при з'ясуванні особливостей осмислення сучасниками багатоплановості національного служіння автора

«Історії України-Руси» протягом львівського двадцятиліття звернувся Віталій Тельвак. У низці різнопланових студій [238; 242, с. 40-157] він аргументовано довів, що цілеспрямовані зусилля львівського професора з професіоналізації науково-організаційного руху в Галичині були з чималим ентузіазмом сприйняті його українськими колегами, які слушно вказували на потужні модернізаційні наслідки енергійних зусиль довголітнього голови НТШ. Особливо ж їх приваблювала соборницька риторика М. Грушевського та його заходи з деполітизації праці в НТШ. Це перетворило Товариство на найбільш авторитетний українознавчий осередок – найвагоміший інституційний здобуток позбавлених державності українців, прояв їхньої культурної зрілості. Тому то й заходи галицьких політиків з витіснення свого ідейного опонента з головування в Шевченковому товаристві, вказав дрогобицький історіограф, були одностайно засуджені як прояв вузькопартійності й партикуляризму.

Сучасний історіограф також уперше з'ясував особливості сприйняття науково-організаційної праці М. Грушевського в позаукраїнських наукових колах. Віднайшовши численні свідчення польських [338], білоруських [335], чеських [336], румунських [332], французьких [248; 252] і німецьких [339; 341] інтелектуалів, він переконливо змалював їхнє одностайне захоплення небуденністю організаційного таланту діяльного голови НТШ. Таке захоплення знайшло відображення в численних схвальних оглядах діяльності Шевченкової інституції на сторінках європейської наукової періодики кінця XIX – початку XX ст., що популяризували культурні досягнення українського народу. Ефектом цієї популяризації стало стрімке зростання грона закордонних членів НТШ, серед яких знаходимо чимало знакових учених того часу.

Крізь інституційну призму рецепцію науково-організаційної діяльності М. Грушевського на форумі НТШ дослідила Інна Демуз. В ґрунтовній монографії вона послідовно реконструювала обговорення досягнень голови Товариства та проблем у реалізації його наукової програми в різні історіографічні періоди – від імперського до сучасного [75, с. 100-147]. Стосовно доби головування М. Грушевського в НТШ київська дослідниця вказує на домінування публікацій

звітнього та публіцистичного характеру, що мали на меті популяризацію здобутків цієї першої національної неофіційної Академії наук. Особливістю ж наступного історіографічного періоду (1917-1989) І. Демуз слушно називає замовчування або шельмування національного служіння Грушевського-голови в радянському суспільствознавстві та всебічну увагу до цієї проблеми з боку діаспорних українознавців. Слід погодитися з тезою Авторки, що саме в працях О. Оглоблина, О. Прицака, Л. Винара й ін. закордонних дослідників було закладено традицію академічного опрацювання проблеми «Грушевський і НТШ». Зрештою, сучасний період у вивченні цього історіографічного сюжету, на аргументовану думку Авторки, позначений суттєвим поглибленням спостережень діаспорних учених і артикуляцією багатьох нових дослідницьких аспектів, стимульованих відкриттям материкових архівних колекцій.

Найбільш актуальне звернення до рецепції проблеми «Грушевський і НТШ» належить Наталі Романцовій [199, с. 146-166]. Маріупольська дослідниця, подібно до щойно згаданої її київської колеги, опрацювала згаданий сюжет комплексно від кінця ХІХ ст. і до 2010-х рр. Вона слушно підмітила, що вже сучасники автора «Історії України-Руси» сприймали очолюване ним НТШ не лише як суто академічний, але й значною мірою суспільно-політичний проєкт. Цим власне й була зумовлена шалена критика культурної праці Грушевського-голови у правомонархічному російському середовищі, представники якого адекватно оцінили її загрозовість для цілісності «единой и неделимой». На академічний рівень вивчення зазначеної проблеми, аргументовано вказує сучасна дослідниця, вийшло в діаспорному українознавстві. Головно завдяки зусиллям Л. Винара та його колег з Українського історичного товариства постала міждисциплінарна галузь грушевськознавство, в якій науково-організаційним практикам Великого Українця було відведено чимало уваги. Власне здобутки закордонної історіографії стали вихідним пунктом для сучасних історіографічних пошуків, стимульованих відкриттям архівних і бібліотечних спецхранів. Сучасному періоду грушевськознавства, підсумовує Н. Романцова, властиві як глибокі джерельні опрацювання класичних сюжетів проблеми «Грушевський і НТШ» (насамперед,

розгорнута видавнича діяльність, міжособистісні взаємини, громадська місія інституції та ін.), так і постійна актуалізація нових її тематичних вимірів у широкому подієвому і наукознавчому контекстах.

Як засвідчив проведений історіографічний аналіз, науково-організаційна діяльність М. Грушевського на форумі НТШ отримала небуденну зацікавленість у середовищі українських учених доби незалежності. Спираючись на ґрунтовні здобутки діаспорного українознавства, сучасні науковці суттєво доопрацювали, а подекуди й помітно скоригували висновки своїх попередників, що з об'єктивних причин володіли незрівнянно вужчою джерельною базою. На підставі постійно зростаючого масиву матеріалів (епістолярних, мемуарних, діловодних та ін.) історіографи нашого часу актуалізували чимало нових наукознавчих сюжетів. Таким чином з'явилися ґрунтовні опрацювання посталих за ініціативи голови НТШ структур (Г. Сварник, О. Сурмач, М. Глушко, О. Владига), його видавничих проєктів (В. Савенко, З. Зайцева, Ю. Найдух), сформульованих ученим ідейних засад функціонування Товариства (О. Романів, Я. Дашкевич, І. Гирич), керівного стилю М. Грушевського і культури конфліктів (Л. Винар, Я. Грицак, Є. Пшеничний), рецепції національного служіння співробітників інституції (В. Тельвак, І. Демуз, Н. Романцова) та ін.

Разом із тим, така дослідницька зацікавленість спричинилася до з'ясування недостатньо опрацьованих тем і перспективних сюжетів. До першої групи віднесемо потребу самостійного комплексного аналізу структур і видань НТШ. Приміром, і по сьогодні відсутнє сучасне опрацювання діяльності очолюваної М. Грушевським протягом двадцяти років Історично-філософської секції; з цієї проблеми ми надалі оперуємо створеним століття тому дослідженням Івана Крип'якевича. Також самостійного ґрунтового аналізу потребує вивчення практик М. Грушевського як редактора «Записок НТШ». Ще ширшим виглядає коло перспективних наукознавчих сюжетів інституційного (приміром, цікава проблема нереалізованих ініціатив голови Товариства) й проблемно-тематичного (наприклад, з'ясування ролі НТШ як ефективного модератора культурної дипломатії модерного українства) плану. Всебічне опрацювання щойно згаданих

та низки інших проблем уможливить підійти до створення панорамної міждисциплінарної студії про М. Грушевського як творця «золотої» доби в історії НТШ.

3. 2. Науково-організаційна праця в Українському науковому товаристві.

Опрацювання проблеми «Грушевський і УНТ» цілком належить сучасному історіографічному періоду. Адже на відміну від діяльності вченого в НТШ, діаспорна історіографія в умовах об'єктивного браку джерел небагато могла сказати на цю тему. Приміром, у знаній біографії Великого Українця авторства Л. Винара цій проблемі відведено загалом декілька оглядових речень, що до того ж містили низку помилок фактологічного характеру (про М. Грушевського як ініціатора постанов Товариства та про 1908-й як рік його утворення).

З огляду на це, протягом 1990-х рр. науковці опрацьовували київські архіви у пошуках відповідних джерел і матеріалів, що лягли в основу перших наукових опрацювань. В них дедалі рельєфніше промальовувалася роль М. Грушевського як організатора роботи в очолюваній ним наддніпрянській інституції, а також містилися цікаві спостереження концептуального плану. Так, Я. Дашкевич вперше влучно відзначив, що очоливши УНТ, львівський професор на підставі «персональної унії» став ключовим менеджером української соціогуманітаристики доби модерного відродження [73, с. 98]. Це дозволило автору «Історії України-Руси» органічно розподіляти актуальні наукові завдання між галицькими і наддніпрянськими інтелектуалами, виходячи з можливостей і лімітів їхнього перебування в різних імперіях. Також львівський історіограф переконливо довів існування у голови УНТ планів з перетворення Товариства на національну Академію наук, коли для цього настануть відповідні суспільно-політичні умови. Для цього львівський професор цілком за взірцями НТШ розгорнув роботу відповідно до утворених класичних секцій і комісій, а також започаткував низку академічних видань для різних галузей науки.

До подібних висновків дійшов і згадуваний вище О. Романів [197, с. 86-87]. На його переконання, М. Грушевський як послідовний соборник постійно мав на

оці організацію українського наукового життя на наддніпрянських теренах і за першої ж нагоди спрямував свою енергію і здобутий у Львові науково-організаційний досвід для розбудови київського УНТ. Відтак, твердить дослідник, за взірцями галицької інституції було розбудовано секції та комісії, а також започатковано видання декількох україномовних наукових періодичних видань, які мали «відросійшити» імперський культурний простір. Іншим завданням для голови УНТ було виховання кадрів українських дослідників, що створило б передумови перетворення Товариства на національну Академію наук.

Ці концептуальні спостереження стали рамковими для подальших дослідників інституційного феномену УНТ. Так, на проблемі зусиль М. Грушевського з академізації діяльності Товариства окремо зупинилася згадувана вище З. Зайцева. Спершу вона зосередилася на ідеї створення та виробленні концепції функціонування УНТ. Незважаючи на те, що ініціатива появи Товариства у Києві не виходила від львівського професора, наголосила історіограф, саме його інституційний досвід ліг в основу визначення таких ідейних підвалин установи. Йшлося, насамперед, про плекання національної науки у всіх її дисциплінарних вимірах українською мовою. Розгортаючи діяльність УНТ, довела З. Зайцева, автор «Історії України-Руси» вміло використав можливості, які відкривала нова політична ситуація в Росії для впровадження мови місцевого населення до наукового обігу. Відтак нова для наддніпрянських інтелектуалів модель організації наукових досліджень в УНТ «дала змогу вести їх на засадах програмової комплексності та науково-галузевої структурованості» [88, с. 219].

Далі сучасний історіограф актуалізувала проблему внеску М. Грушевського в науково-галузеву диференціацію досліджень УНТ, що отримало відображення в діяльності секцій і комісій. Узагальнивши широке коло різнопланових джерел, З. Зайцева дійшла аргументованого висновку, що за задумом голови УНТ, за своїм складом, організаційною будовою та змістом діяльності Товариство виходило за межі традиційного зібрання інтелігентів, що надихалися патріотичними почуттями до рідної мови і культури. Секції, комісії та наукові

видання поклали початок новим науково-дисциплінарним напрямкам, які розвивалися у контексті тодішніх культурологічних та історіософських пошуків. Таким чином київська асоціація вчених, висновує сучасна історикиня, помітно розширила проблематику українознавчих досліджень. Поряд із низкою україномовних наукових видань це створило відповідний культурний контекст на наддніпрянських теренах, в якому була сформульована, а відтак і реалізована в роки революції ідея національної Академії наук. У підсумку З. Зайцева наголосила: «Академічні параметри УНТ викристалізувалися завдяки діяльності М. Грушевського й зокрема його блискучому організаторському таланту. Навряд чи ще комусь іншому з-поміж тогочасних українських інтелектуалів Києва вдалося б налагодити функціонування національної наукової інституції й утримувати її діяльність у науково-організаційних параметрах, увідповіднених національним цілям» [88, с. 254].

Найбільш комплексно історію УНТ в сучасній історіографії дослідила Тетяна Щербань та Валентин Онопрієнко. У присвяченій Товариству монографії вони послідовно розглянули потреби і передумови постання інституції, становлення напрямків її праці, роль УНТ у розвитку культурно-національного руху, розширення організаційної й дослідницької діяльності, зрештою – позиціонування установи в системі організації науки на українських землях. При з'ясуванні цих сюжетів автори неодмінно відзначали вагомість впливу керівника на еволюцію діяльності очолюваної ним інституції. Передусім, сучасні дослідники з'ясували генезу науково-організаційної праці львівського професора, виправдано сфокусувавшись на чималому досвіді, набутому ним біля керма НТШ.

Далі Т. Щербань і В. Онопрієнко зупинилися на важливій проблемі спеціалізації наукової праці в УНТ, що була реалізована в секціях і комісіях. Вони звернули увагу на ту не випадкову обставину, що подібно до того, як це було у НТШ, в УНТ М. Грушевський, поряд із Товариством, також очолив Історичну секцію. Цим пояснюється той факт, що в короткому часі секція стала найчисельнішою та найактивнішою з огляду на кількість засідань, виголошених на них доповідей і обсягу наукової продукції її членів. Проаналізувавши

історіографічну спадщину очолюваної головою секції, автори аргументовано підсумували: «Робота історичної секції стала школою для багатьох українських істориків. [...] Фактично в рамках секції почала диференціюватися різноманітна гуманітарна проблематика, яка згодом в Українському науковому товаристві і Академії наук сформувалася в самостійні наукові напрямки і установи [...]» [168, с. 36].

Т. Щербань і В. Онопрієнко також уперше підняли проблему розгортання М. Грушевським як головою УНТ активної науково-популяризаційної праці. Цей напрямок був не випадково визначений одним з найбільш вагомим у статутних документах Товариства, адже йшлося про проблему освідомлення широких кіл наддніпрянського українства, які тривалий час жили в умовах тотальної русифікації. Львівський професор, володіючи показним просвітницьким доробком, чудово розумів особливу вагомість цього напрямку діяльності очолюваної ним інституції. Тож саме він уперше започаткував читання публічних лекцій під фірмою УНТ, підштовхуючи й інших членів Товариства наслідувати його приклад. Чимала зацікавленість його лекціями з боку київської громадськості довела вагомість просвітницької місії Товариства.

Київські дослідники уперше підняли й проблему академічних амбіцій М. Грушевського як очільника УНТ. Мовиться про те, що в період Української революції голова Центральної Ради, попри чималу заклопотаність справами державотворення, мав на оці закладання національної Академії наук. При цьому він вважав, що інституційною основою Академії наук має стати саме УНТ, яке фактично лише організаційно розширить сфери своєї діяльності і змінить назву. З цією метою було створено відповідну комісію, що мала виробити статут і підготувати відповідні рішення. Та цим планам, як знаємо, завадив гетьманський переворот, а обрані П. Скоропадським вчені на чолі з Володимиром Вернадським вирішили створювати Академію наук без прив'язки до інституційного потенціалу УНТ. Це, до речі, була одна з причин відмови М. Грушевського не те що очолити Академію наук (як це через В. Вернадського пропонував гетьман), але й увійти до грона її фундаторів.

Важливою особливістю щойно проаналізованої книги є чималий джерельний додаток, в якому опубліковано як документи архівного збереження, так і ключові статутні й історіографічні тексти [168, с. 107-305]. Серед іншого, звернемо увагу на важливість для дослідників інституційного феномену УНТ підбірки архівних документів з історії Товариства, що відкладися в Інституті рукопису Національної наукової бібліотеки України імені В. Вернадського. Також у цьому додатку вперше введено до наукового обігу листування В. Вернадського та М. Василенка з обговоренням питань інтеграції структур УНТ в секції і комісії Академії наук. Чималу цікавість мають й історіографічні публікації, в яких фундатори та активні діячі Товариства осмислювали його інституційну специфіку. Ці матеріали сприяли зростанню зацікавлення історією УНТ серед сучасних наукознавців.

Поряд із цілісною реконструкцією обставин постанов та функціонування УНТ під керівництвом М. Грушевського, Т. Щербань в окремій розвідці сфокусувалася на діяльності очолюваної ним Історичної секції [291]. Вона укотре піднесла дивовижну продуктивність членів секції та голови, які розуміючи унікальність історичного моменту зосередилися на важливій праці з культурно-історичного освідомлення місцевих українців. Цю працю вони реалізували як у суто науковому форматі – через публікації в «Записках УНТ» та «Україні», так і через просвітницькі лекції, які збирали чималу аудиторію. Завдяки цій роботі київські українці значною мірою були підготовлені до карколомних революційних подій після краху царату.

Актуалізовані масиви документів з історії УНТ сприяли спеціалізації історіографічних зацікавлень. Так, серед структур київської інституції спеціальну увагу дослідників привернула проблема заснування Археографічної комісії. Таке зацікавлення було викликане знаним серед грушевськознавців пріоритетним ставленням львівського професора до пошуку і введення до наукового обігу архівної україніки. Вперше питання археографічної складової діяльності УНТ розглянув знаний дослідник Сергій Кіржаєв [120]. Занурившись в архівні документи Товариства та публікації його активних учасників, київський

історіограф доводив відсутність прямих джерельних доказів для ствердної відповіді на питання про інституціоналізацію археографічного напрямку діяльності УНТ у вигляді спеціальної комісії, як це було в НТШ. Та незважаючи на цей факт, наголошує сучасний дослідник, археографічні пошуки посідали зауважальне місце у наукових планах співробітників Товариства та його голови. Свідченням цього була широта тематики опублікованих джерел – від минулого Гетьманщини до громадсько-політичного життя на Наддніпрянщині протягом XIX ст. Археографічній діяльності членів УНТ, підсумовує С. Кіржаєв, заважав хронічний брак належного фінансування та цензорські перешкоди.

Зі щойно згаданими висновками київського дослідника не погодилися його дрогобицька колега О. Владига, яка найбільш комплексно на сьогодні підійшла до цієї теми [20]. На підставі вивчення широкого кола опублікованих і архівних джерел вона остаточно вирішила давню суперечку про характер інституційного оформлення археографічної праці в структурі УНТ. Мовиться про те, що в протоколі засідання ради УНТ за 29 грудня 1918 р., на котрому головував сам М. Грушевський, історикиня віднайшла інформацію про утворення в структурі Товариства окремої Археографічної комісії [22, с. 151]. Зі зрозумілих причин ця нова структурна одиниця так і не встигла розгорнути своєї праці, але її поява безпосередньо вплинула на утворення такої структури в створеній незабаром Академії наук. Підсумовуючи розгорнуту М. Грушевським в УНТ археографічну працю, О. Владига охарактеризувала її як своєрідне продовження розгорнутої ним подібної діяльності в Шевченковому товаристві. Це пояснює ту обставину, що голова УНТ першочергово друкував у виданнях Товариства матеріали, які сприяли «відросійщенню» наддніпрянського історичного наративу. Іншим ефектом розгорнутої археографічної праці було надання академічної повноти українській соціогуманітаристиці на підросійських теренах.

Іншим спеціальним історіографічним сюжетом, розробленим сучасними дослідниками, стало опрацювання започаткованої головою наукової періодици УНТ. В цьому плані особлива увага була зосереджена на часопис «Україна», що його М. Грушевський заснував замість знаного українофільського видання

«Киевская старина». Цей журнал, хоча офіційно й не був «прив'язаний» до УНТ, проте слугував важливою оперативною друкованою трибуною для гуманітаріїв Товариства, з огляду на що його слушно пов'язують з цією інституцією. Історіографічну феноменальність «України» в кількох публікаціях та кандидатській дисертації [208] всебічно з'ясувала Інна Савчук. Ретельно опрацювавши архів редколегії пресодруку та численні опубліковані джерела, вона довела винятковість уваги, що її М. Грушевський приділяв своєму медійному дітищу. Мовиться про розуміння вченим вагомості видання українознавчого часопису мовою корінного населення Наддніпрянщини, що мав «відросійщувати» його історичну свідомість. З цією метою головний редактор спеціально працював над притягненням до співпраці у журналі авторитетних українських і східноєвропейських дослідників, що мало забезпечити наповнення редакційного портфелю якісними текстами [205].

Також, доводить дрогобицька історикиня, М. Грушевський переймався архітектонікою часопису, намагаючись при забезпеченості йому високого академічного рівня надати також і популяризаційного колориту, важливого для широких читацьких кіл. З огляду на це, подібно до «Записок НТШ» журнал складався з типових для наукової періодики рубрик (статті, джерельні публікації, рецензії, наукова хроніка й ін.) [207], але й містив поряд із дослідницькими текстами красноріччя й оглядові статті [206], запитані широкою громадськістю. Все це, аргументовано підсумовує І. Савчук, принесло чималу популярність «Україні» як серед фахівців, так й інтелігентської публіки. Матеріали журналу сприяли «українізації» громадського простору підросійських земель шляхом висвітлення ключових подій минулого Центрально-Східної Європи крізь призму українського історичного інтересу.

Найбільш актуальним на сьогодні зверненням до проблеми «Грушевський і УНТ» є розвідка Світлани Панькової ««Я почув ґрунт у Києві і позицію до роботи»» [170]. В ній авторитетний дослідник спадщини Великого Українця найбільш повно відтворила обставини обрання львівського професора головою УНТ. На підставі широкого кола архівних, мемуарних і епістолярних джерел вона

в усіх можливих деталях реконструювала підготовку та перебіг перших загальних зборів УНТ, на яких М. Грушевського було обрано головою Товариства. Відкидаючи історіографічні штампи, директорка Історико-меморіального музею М. Грушевського в Києві довела, що ідея заснування УНТ зовсім не належала визначному історику, а виникла у середовищі самих київських українознавців (Володимир Антонович, Іван Луцицький, Павло Житецький та Володимир Науменко). Втім, вони не мали досвіду реалізації широко закресленої науково-організаційної праці і тому звернулися до енергійного і вправного менеджера, який на посаді голови НТШ продемонстрував дивовижну ефективність. Про тогочасний авторитет М. Грушевського у колах наддніпрянських українців свідчить те, що при таємному голосуванні на голову УНТ саме він, а не фундатори інституції набрав найбільшу кількість голосів. Цей вибір, аргументовано твердить С. Панькова, став чималим сюрпризом для львівського вченого, вселивши у нього надію не тільки на розбудову національної культури і науки під царатом, але й щільнішу кооперацію з передзбручанськими інтелектуалами. Від моменту обрання, твердить Авторка, в руках Грушевського-соборника опинився провід найбільш авторитетними українознавчими інституціями, що динамізувало поступ нашої соціогуманітаристики в останнє передвоєнне десятиліття.

Поряд із аналізом окремих сюжетів праці М. Грушевського на форумі УНТ, маємо на сьогодні й спроби панорамного аналізу цієї проблеми. Перша за часом належить Остапу Гірняку. Підсумувавши чималу історіографічну традицію осмислення науково-організаційної праці львівського професора, він аргументовано вказав на його беззаперечну лідерську роль у Товаристві, адже саме голові належалося як визначення ідейних засад наукової праці, так і модерація науковими проектами соціогуманітарного плану. У підсумку послідовної реалізації М. Грушевським свого задуму, твердить київський історіограф, УНТ постало першою українською вільною асоціацією вчених на наддніпрянських теренах, що пройшла всі етапи інституційної академізації. «Внесок Михайла Грушевського у створення першої українознавчої наукової

установи у Наддніпрянській Україні є величезним та багатоплановим, – висновує О. Нагірняк. – Його заслуги як організатора української національної науки важко переоцінити. Це був, безперечно, найавторитетніший та найвеличніший український історик, який доклав чимало зусиль для відродження української національної справи, у тому числі – української культури та науки» [163, с. 109-110].

Суголосними до щойно наведених є й оцінки іншої дослідниці цієї проблеми Світлани Герасименко [28, с. 235-152]. Сфокусувавшись на культурно-просвітницьких практиках львівського професора як голови УНТ, вона відтворила масштабність його ініціатив й енергійність у їхній реалізації. Дрогобицька історикиня слушно твердить, що завдяки М. Грушевському Товариство стало ефективним культурно-просвітницьким модератором різнопланових культурних акцій підросійських українців. Воно не тільки спричинилося до модернізації дослідницьких практик наддніпрянських інтелектуалів, але й зміцнення національної свідомості в широких колах громадськості, що було особливо вагомим з огляду на вибух війни, крах царату та розгортання революційного руху.

Зрештою, чимало на сьогодні написано й стосовно рецепції науково-організаційної та культурно-просвітницької праці М. Грушевського як голови УНТ. Уперше комплексно до цієї проблеми звернувся дрогобицький дослідник В. Тельвак у низці різноформатних публікацій. Він зібрав найбільш представницьку колекцію рецензій, полемічних виступів і публіцистичних дописів багатьма мовами, в яких сучасники намагалися осмислити наукове-організаційне служіння львівського професора. Сучасний історіограф переконливо довів, що українські оглядачі здобутків М. Грушевського як голови УНТ були захоплені інтенсивністю і вражені масштабністю інституційних задумів ученого [242, с. 100-157]. Вони одностайно вказували на потужний модернізуючий ефект від їхньої майстерної реалізації, що дозволило національно-упослідженим наддніпрянцям надолужувати згаяний під імперським диктатом час і перетворюватися на сучасну націю. Не менш схвальними, як на багатьох прикладах проілюстрував В. Тельвак, були оцінки демократично налаштованих

російських, польських, румунських, німецьких, чеських і французьких оглядачів [238]. Вони також експонували національно-виховний і мобілізаційний ефекти діяльності львівського професора на чолі УНТ. Натомість, саме ці здобутки стали причиною дедалі галопуючої критики науково-організаційної праці М. Грушевського з боку правомонархічних інтелектуалів і періодичних видань [223]. Вони виправдано вбачали в ній загрозу російському культурному домінуванню на передзбручанських теренах. Втім, підсумовує В. Тельвак, як симпатика, так і опоненти солідарно визнавали небуденність таланту М. Грушевського як організатора науки.

В інституційному аспекті до проблеми рецепції діяльності М. Грушевського як очільника УНТ підійшла І. Демуз. Згадану проблему вона розглянула в широкому контексті грушевськознавчих дискусій XX – XXI ст. Стосовно прижиттєвого періоду, київська дослідниця загалом солідаризувалася зі щойно згаданими висновками її дрогобицького колеги. Поряд із цим, вона обґрунтувала тезу про оглядовий характер тогочасних дописів про діяльність львівського професора на форумі УНТ, що виконували інформаційну й популяризаційну роль [75, с. 105]. Діаспорний же період у студіюванні проблеми «Грушевський і УНТ» не приніс якихось помітних здобутків, причиною чому була недоступність материкових архівних колекцій. Натомість сучасна історіографія, на багатьох прикладах доводить І. Демуз, відзначається різноаспектним інтересом до організаційної праці львівського професора на форумі київської українознавчої інституції. Свідченням цьому є низка різноформатних студій, в яких переконливо відтворено роль М. Грушевського як талановитого модернізатора й вправного модератора українського наукового життя на Наддніпрянщині [75, с. 131-136].

В подібному до щойно змальованого широкому історіографічному контексті рецепцію науково-організаційної праці М. Грушевського як очільника київської інституції здійснила і Н. Романцова [199, с. 146-166]. Як і щойно згадані дослідники, вона також наголосила на особливій значущості праць сучасних дослідників для осмислення феноменальності зусиль львівського професора з розбудови УНТ. Цей інтерес, слушно вказує маріупольська історикиня, був

зумовлений масовим відкриттям архівних колекцій і пошуком українською соціогуманітаристикою власних інституційних традицій. Відтак постали численні праці статейного, монографічного та першоджерельного характеру, в яких загалом було повно з'ясовано особливості розбудови М. Грушевським свого київського дітища. Саме сучасні історіографи, підсумувала Н. Романцова, аргументовано довели значущість апробованих автором «Історії України-Руси» на форумі УНТ науково-організаційних практик для постання в роки Визвольних змагань національної Академії наук.

У підсумку вкажемо на чималий історіографічний інтерес сучасних дослідників до різнопланової діяльності М. Грушевського як голови УНТ. Не маючи діаспорного досвіду звернення до цієї проблеми, науковці нашого часу доклали чималих археографічних зусиль, завдяки яким було закладено міцний джерельний фундамент під всебічне осмислення науково-організаційного доробку львівського професора як керманіча київської українознавчої інституції. Відтак постали студії про обставини обрання вченого головою УНТ (О. Нагірняк, С. Панькова), його внесок у творення секцій і комісій (Т. Щербань, В. Онопрієнко, С. Кіржаєв, О. Владига), розбудову періодичних видань (З. Зайцева, І. Савчук), організацію культурно-громадської праці (С. Герасименко), зрештою, рецепцію діяльності очільника товариства в середовищі українських і європейських інтелектуалів (В. Тельвак, І. Демуз, Н. Романцова).

Натомість, чимале коло інституційних сюжетів надалі чекає на свого зацікавленого дослідника. Насамперед, йдеться про потребу спеціальної уваги до офіційної трибуни Товариства «Записок УНТ» в контексті еволюції редакційних практик голови інституції. Також виразно бракує студії про налагоджену очільником УНТ співпрацю галичан і наддніпрянців над численними науковими проектами, що було складовою його соборницької політики. Все це має уможливити підготовку синтетичного опрацювання проблеми «Грушевський і УНТ», про назрілість якого неодноразово наголошувалося в історіографічній літературі.

3. 3. Творення Українського соціологічного інституту.

Подібно до того, як це було у випадку з УНТ, діяльність М. Грушевського зі створення Українського соціологічного інституту (далі – УСІ) також не стала предметом самостійної уваги в українській закордонній історіографії. Але якщо стосовно київського товариства ми пояснювали це браком джерел, то у випадку з УСІ ситуація виглядає інакше. Мовиться про те, що саме у західноєвропейських і північноамериканських архівних колекціях відклалося чимало документів, які могли пролити світло на різноманітні аспекти проблеми «Грушевський та УСІ». Натомість, діаспорні українознавці лише згадували про існування цієї інституції, не занурюючись в її інституційну специфіку. Таку ситуацію заризикуюмо пояснити фактом більшої актуальності для закордонних інтелектуалів суспільно-політичної праці М. Грушевського протягом еміграційного п'ятиліття його життя, еволюцією його історіософських поглядів, а не науково-організаційних практик. З огляду на це, опрацювання проблеми діяльності автора «Історії України-Руси» на форумі УСІ цілком належить сучасним наукознавцям.

Уперше комплексно до цієї проблеми підійшов знаний дослідник української інтелектуальної історії Володимир Потульницький [190; 191]. Констатувавши практично цілковиту непоінформованість не лише широкого загалу, але й дослідників з проблеми «Грушевський і УСІ», київський учений на підставі широкого кола вперше актуалізованих джерел (інституційний документообіг, епістолярій співробітників, мемуари тогочасних діячів та ін.) запропонував доволі змістовну реконструкцію цього аспекту науково-організаційної праці автора «Історії України-Руси». Передусім, він зупинився на з'ясуванні обставин заснування УСІ. На аргументоване переконання сучасного дослідника, Інститут було створено у Відні, оскільки там в 1919 р. зосереджувалася українська культурна й політична еміграція, а отже були і відповідні наукові кадри, і зацікавлена аудиторія. М. Грушевський, довів В. Потульницький, мислив нове інституційне дітище доволі широко – і як суто академічну установу, і культурно-освітній майданчик для емігрантів, і своєрідне

дипломатичне представництва закордоном.

Сучасний учений вперше встановив, що фінансовим підґрунтям для існування УСІ став завдаток від знаного видавництва «Дніпросоюз» за низку праць М. Грушевського науково-популярного та дидактичного плану, що мали бути надруковані на зламі 1910-1920-х рр. На ці кошти бувший голова Центральної Ради й ініціював різнопланову діяльність нової інституції. Її напрямки були викладені у складеному М. Грушевським проєкті, що його київський історіограф уперше ввів до наукового обігу. Згаданий проєкт був доволі прихильно оцінений українськими інтелектуалами різних партійних орієнтацій, а загальновизнаний науково-організаційний талант голови нової інституції був в їхніх очах запорукою успішності його амбітного задуму. Відповідно до нього, співробітники розпочали підготовку праць з широко закресленої соціологічної проблематики, а також розробляли навчальні курси для українських емігрантів. На важливості останньої форми діяльності УСІ, твердить В. Потульницький, М. Грушевський робив особливий наголос, адже йшлося про національне освідмлення українців, які втікали з охоплених більшовицьким наступом теренів і потребували культурної опіки.

Також уперше київський історіограф актуалізував проблему створення головою УСІ інститутської бібліотеки. Вона, як довів сучасний історик, формувалася як ефект започаткованого М. Грушевським інтенсивного книгообміну з багатьма західноєвропейськими й американськими науковими установами, в яких цінували видавничу продукцію віденського Інституту. В підсумку сформувалася показна колекція спеціальної літератури, що поставило М. Грушевського перед дилемою розміщення цих видань. У цій справі, як з'ясував В. Потульницький на підставі уперше актуалізованого епістолярію, плече українському колезі підставив знаний чеський славіст Ярослав Бідло, відкривши двері бібліотеки свого університетського семінару.

Далі сучасний історіограф з'ясував невідомий раніше сюжет лекційної діяльності співробітників УСІ. Він переконливо довів, що науково-просвітницькі курси з незначними перервами тривали близько року й фокусувалися на

численних проблемах політекономії, соціології, історії, політології й ін. Модератором цих курсів був секретар УСІ М. Чечель. Лекції відбувалися кожного тижня (по вівторках і п'ятницях) і склалися з викладів М. Грушевського (витоки громадського і державного життя або генетична соціологія), Д. Антоновича (соціальні основи розвитку мистецтва), П. Христюка (історія української революції); В. Старосольського (теорія нації), М. Шрага (держава і державне право), М. Чечеля (криза капіталізму), І. Штефана (теорія кооперації і практика соціалізму) та ін.

Наступний важливий інституційний сюжет, актуалізований В. Потульницьким, стосувався видавничої діяльності УСІ. Саме київський дослідник утвердив в історіографії тезу, що цей напрямок був найбільш успішним досягненням голови інституції. На доказ цьому сучасний історіограф навів факт публікації протягом двох років 13 книжок з різноманітної тематики, авторами яких були знакові українські емігранти-інтелектуали. Ці книги, наголосив київський історик, «досі не втратили наукової і пізнавальної цінності». Видану продукцію, за твердженням сучасного дослідника, очолюване М. Грушевським УСІ вміло поширювало через мережу своїх західноєвропейських і американських кореспондентів, дякуючи чому українське бачення багатьох проблем східноєвропейської історії здобувало популярність в експертних спільнотах цивілізованого світу. «Оцінюючи в цілому діяльність інституту, – висновує В. Потульницький, – слід констатувати, що незважаючи на вкрай несприятливі умови діяльності в Австрії, постійний брак коштів, його співробітники здійснили значну наукову і організаційну роботу, сприяли об'єднанню зусиль представників творчої інтелігенції» [190, с. 52]. До подібних оцінок дійшов й автор іншого оглядового дослідження про УСІ Володимир Трощинський [267].

Щойно проаналізоване дослідження В. Потульницького мало піонерний і до певної міри рамковий характер в українській історіографії й вплинуло на наступні опрацювання проблеми «Грушевський і УСІ». Разом із тим, як це нерідко буває з пропедевтичними текстами, реконструкція київського вченого містила низку хибних тверджень. Так, він помилково назвав пастора Василя Кузіва колишнім

студентом М. Грушевського по Львівському університету й не вірно вказав місто заснування інституції [190, с. 51]. Також київський історіограф не відзначив відмінності діяльності УСІ в пізні періоди його існування (передусім, женевський і празький), сфокусувавшись лише на віденському окресі. На ці й інші упущення звернули увагу наступні дослідники проблеми, відштовхуючись від спостережень київського колеги.

Загальний дослідницький інтерес дослідників першої половини 1990-х рр. до української інституційної спадщини стимулював активну археографічну, а відтак і публікаторську роботу. Так, авторитетний сучасний історик Василь Уляновський віднайшов у київських архівах і ввів до наукового обігу важливі документи з історії УСІ. Мовиться про машинописи підготовлених і підписаних М. Грушевським двох проєктів Інституту від 1919 р. Поряд із цим, київський археограф опублікував незнану перед тим доповідь М. Грушевського на Спільному Зібранні УАН 24 березня 1924 р., в якій новообраний академік наводив аргументи на користь свого задуму переведення УСІ до радянського Києва з метою подальшої розбудови цієї установи [272, с. 115-123].

Згадані документи В. Уляновський супроводив змістовною передмовою, в якій висвітлив низку незнаних раніше сюжетів інституційної історії УСІ. Серед іншого, він відтворив непрості змагання засновника інституту за належне фінансове забезпечення свого дітища. Уперше актуалізувавши матеріали київських архівних колекцій, сучасний дослідник навів його емоційні звернення до представників української емігрантської спільноти, пояснюючи їм чималу користь з реалізації завдань УСІ, що мислився як інструмент культурної дипломатії знесиленого поразкою Визвольних змагань українства. Неможливість віднайти необхідне фінансування для своїх проєктів, аргументовано наголосив київський історик, була однією з вагомих причин реєміграції М. Грушевського [272, с. 110-111].

Та найбільшою оригінальністю було позначено з'ясування В. Уляновським спроб засновника УСІ перенести своє дітище на підрадянські терени після повернення до Києва. На підставі вперше віднайденого архівного матеріалу він

відтворив непрості заходи новообраного академіка, зроблені як серед академічної спільноти, так і радянського керівництва республіки з релокації свого віденського товариства. І хоча всі сторони позірно не заперечували цій ідеї, виразне антимарксистське ідейне спрямування діяльності УСІ не залишало шансів для реалізації планів автора «Історії України-Руси». Втім, завдяки його відомій наполегливості, в рамках Академії наук таки вдалося заснувати низку комісій, співробітники яких опрацьовували соціологічну проблематику. Підсумовуючи значення для нашої науки діяльності створених М. Грушевським історико-соціологічних структур, В. Ульяновський підсумував, що саме завдяки йому «українська історіографія здобула, практично і теоретично розвинула історико-соціологічний метод дослідження, а тодішні наукові установи домоглися в цьому напрямку вагомих результатів і поширили свій досвід завдяки навчально-популяризаційній та публікаційній діяльності» [272, с. 114].

Відзначимо, що щойно проаналізований сюжет про спроби перенесення М. Грушевським УСІ до Києва після реєміграції В. Ульяновський розвинув у колективній монографії «М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність». На підставі широкого кола джерел він довів, що радянська влада не наважилася відкинути цю ініціативу новообраного академіка, але разом із тим не мала наміру створювати конкуренцію для власних інституцій, які опрацьовували соціологічну проблематику винятково у марксистському ключі. З огляду на це, київські чиновники почали затягувати справу з перенесенням УСІ, створюючи формальні бюрократичні перепони. Відтак, радянській владі вдалося затягнути справу і замість обіцяного перенесення всіх структур УСІ відкрити у ВУАН дві секції – соціально-економічної історії України (під керівництвом О. Грушевського) та методології і соціології історії (керуючий – О. Гермайзе) [217, с. 64].

Щойно проаналізовані перші публікації, як і постійно зростаюча джерельна база грушевськознавства (інституційний документообіг, щоденники та мемуари, розлогий епістолярій та ін.) стали стимулом для дослідників 2000-х рр. продовжувати осмислення діяльності М. Грушевського на форумі УСІ з висоти

нового історіографічного досвіду. Такою черговою комплексною спробою стала розлога стаття знаної київської історикині Ірини Матяш, яка сфокусувалася на реконструкції основних етапів діяльності й напрямків наукового пошуку співробітників Інституту [156]. На підставі широкого кола архівних документів і опублікованого епістолярію вона уперше чітко визначила етапи його діяльності – женевський, празький і віденський. Кожному з цих етапів, твердить київська історикиня, була властива своя специфіка провідної форми діяльності. Так, у першому окресі домінувала інформаційно-поляризаційна праця з огляду на надії на організацію в Женеві конференції II Інтернаціоналу. Особливістю наступного празького періоду була інтенсивна культурно-просвітницька праця, реалізована у лекційній діяльності голови УСІ та його найближчих співробітників. Зрештою, останній празький період знаменувала активна науково-дослідна робота М. Грушевського і його колег, наслідками якої стали численні монографії та статті у науковій пресі.

Провідні ж напрямки діяльності УСІ, слушно вказала І. Матяш, були визначені його програмними документами. Відповідно до них праця очолюваного М. Грушевським Інституту фокусувалася на вивченні світового досвіду у сфері соціальних відносин, налагодженні двосторонніх контактів з міжнародними громадськими організаціями, а також розгорнутій широкій інформаційній і видавничій діяльності. Серед цих напрямків сучасна історикиня вповні виправдано пріоритезує науково-видавничу діяльність, адже мовиться про піонерні в українській соціогуманітаристиці суспільствознавчі праці на кшталт монографії М. Грушевського «Початки громадянства. Генетична соціологія». Ці праці були надіслані провідним науковим бібліотекам Західної Європи і Північної Америки, що сприяло популяризації української справи у міжвоєнний час. Насамкінець згадаємо, що важливою ознакою обговорюваної статті І. Матяш є цікавий джерельний додаток, в якому було вперше актуалізовано листи М. Грушевського, присвячені популяризації діяльності УСІ в західному світі. Відзначаючи багато в чому новаторський характер проаналізованого дослідження київської історикині, вкажемо і на деякі упущення здійсненої нею реконструкції.

Наприклад, Авторка подекуди зараховує до організованих УСІ заходів ті акції, які були проведені його інституційним попередником – Комітетом незалежної України.

В свою чергу, Віталій Масненко сфокусувався на докладній реконструкції розбудови автором «Історії України-Руси» науково-дослідного напрямку діяльності УСІ. На підставі широкого кола опрацьованих джерел він переконливо довів, що найпліднішим етапом діяльності Інституту був віденський. Цю обставину черкаський дослідник аргументовано пояснив певним розчаруванням М. Грушевського в ефективності суспільно-політичної праці. Вперше сучасний учений найбільш повно відтворив масштабність видавничих здобутків УСІ, стосовно чого у попередній історіографії наводилися різні дані. На підставі верифікованих джерел різних типів (насамперед, інституційний документообіг і розлогий епістолярій) В. Масненко переконливо констатував, що під видавничою фірмою УСІ вийшло десять найменувань книжкової продукції. Її черкаський дослідник, слідом за самим М. Грушевським, поділив за тематикою і призначенням на декілька серій: популярно-інформаційна, загальносоціологічна, довідково-бібліографічна й історична. З урахуванням чималих фінансових клопотів, з якими постійно змагалося цей інституційне дітище визначного історика, підсумував сучасний історіограф, «результати видавничої діяльності досить вагомі» [155, с. 35].

Найбільш масштабне на сьогодні звернення до проблеми «Грушевський і УСІ» належить Дмитру Судину. У двох розлогах дослідженнях він послідовно реконструював женевський і празький періоди функціонування Інституту. Стосовно першого окресу існування УСІ (серпень 1919 – березень 1920 рр.) [218], львівський соціолог уперше аргументовано довів, що соціально-політичними передумовами формування ідеї колишнього голови Центральної Ради про створення української наукової соціологічної установи на еміграції були гостра потреба інформування представників західноєвропейського й американського політикуму про незалежницькі аспірації українського народу, а також представництво політичних інтересів нашої країни в західному світі.

Поряд із цим, Д. Судин уперше всебічно з'ясував основні джерела фінансування діяльності УСІ. Мовиться про те, що поставлені М. Грушевським амбітні цілі перед новою інституцією вимагали залучення грона співробітників, а відтак поставало питання оплати їхньої праці. Сподівання автора «Історії України-Руси» на допомогу американських земляків не виправдали себе, адже попри емоційні заклики вченого, коштів надійшло критично мало для розгортання повноцінної науково-дослідної праці. Відтак, єдиним виходом було звернення до очільників Директорії, які сприймали колишнього голову Центральної Ради як політичного конкурента й неохоче погоджувалися фінансувати його проєкти. Втім, доводить львівський соціолог, сторонам все-таки вдалося порозумітися й деякі кошти вчений отримав. Іншим джерелом фінансування стали скромні фонди Комітету незалежної України, що після ліквідації перейшли до його наступника. Відтак, УСІ отримав мінімальне фінансування, яке дозволило його очільнику розгорнути обмежену діяльність у Женеві. Ця діяльність передбачала першочергову реалізацію інформаційно-пропагандистських цілей, що було зумовлено приготуваннями до відкриття роботи конференції II Інтернаціоналу. Зрештою, Д. Судин найповніше на сьогодні з'ясував питання організаційної структури та складу працівників УСІ в цей перший період.

Як відомо, перенесення відкриття щойно згаданого міжнародного форуму на невизначений час та фінансова неможливість утримувати УСІ у відомій великими цінами Женеві, змусили М. Грушевського релокувати Інститут до країни, за його словами, «дешевшої валюти» – Чехословаччини. Так розпочався другий празький період (квітень 1920 – січень 1921 рр.) діяльності УСІ [219]. Реконструюючи цей етап в історії Інституту, сучасний дослідник вказує на зростання інтенсивності науково-видавничої праці. При цьому він уперше зауважив спадковість видавничих програм Комітету незалежної України та УСІ: «видавничий план КНУК становив принцип, яким керувалися працівники УСІ при написанні чи підборі праць для публікації». Осмислюючи цю проблему, Д. Судин також з'ясував, що видавничий план УСІ його керівник розділив на міжнародну (до неї входили праці, написані іноземними мовами) та українську

(приміром, в ній вийшли праці про українську революцію П. Христюка та М. Лозинського) серії. Відтак постали неодноразово згадувані вище монографічні студії, які ефективно популяризували українську справу в західному світі.

Ця активна, як на більш ніж скромне фінансування, науково-видавнича праця УСІ, встановив Д. Судин, була безпосередньо пов'язана з культурно-просвітницькими ініціативами М. Грушевського. Мовиться про освітні заходи керівника та його співробітників, які започаткували цикл публічних лекцій для української емігрантської громади, що в чималій кількості проживала у чехословацькій столиці. Ці лекції мали як популярний характер, так і більш спеціальний науковий зміст для слухачів з певним освітнім цензом. Для прикладу львівський дослідник аналізує програму проведення працівниками УСІ циклу публічних лекцій з нагоди 25-ліття з дня смерті М. Драгоманова, що отримали схвальний розголос в емігрантській пресі. В підсумку свого ґрунтовного дослідження Д. Судин підніс вагомість розгорнутої М. Грушевським на форумі УСІ науково-дослідної праці для інституціалізації українських соціологічних студій у ХХ ст.

Зрештою, дещо на сьогодні написано й стосовно рецепції різнопланової праці М. Грушевського на форумі УСІ. Вперше комплексно до цієї проблеми в широкому контексті осмислення сучасниками здобутків емігрантського п'ятиліття життя автора «Історії України-Руси» звернувся неодноразово згадуваний В. Тельбак [242, с. 202-245; 224]. Віднайшовши широке коло різнопланових джерел (рецензії, полемічні тексти, історіографічні нариси й ін.) дрогобицький учений аргументовано довів, що попри занурення М. Грушевського в науково-організаційну діяльність, його сучасники в своїх оцінках завжди виходили з його політичного досвіду як нещодавнього голови Центральної Ради. Тож симпатичні республіканської ідеології визнавали чималу національну вагомість розгорнутої вченим діяльності на форумі УСІ. Натомість, представники гетьманської (приміром, Д. Дорошенко чи В. Липинський) чи націоналістичної (насамперед, Д. Донцов) груп еміграції схильні були до профанації науково-організаційної праці свого політичного опонента. В їхньому розумінні невдалі

кроки М. Грушевського на чолі Центральної Ради суттєво знижували вартість його служіння науці. Ці критичні голоси стали домінувати в емігрантських часописах після появи та підтвердження чуток про загравання історика з колишніми ворогами, а відтак і його рішення повернутися до окупованого більшовиками Києва.

Іншим варіантом тогочасної рецепції, обумовленої ідейними мотивами, вперше зауважив В. Тельвак, стала поява радянських спроб інтерпретації науково-організаційної діяльності М. Грушевського [228]. Її особливістю була певна амбівалентність, зумовлена деяким плюралізмом українського наукового життя під більшовицькою окупацією. Мовиться про те, що не лише представники національної інтелігенції (приміром, М. Сумцов) могли вільно віддавати належне спадщині Грушевського-організатора науки. Також і молоді марксистські кадри суспільствознавців (наприклад, М. Яворський), відкидаючи критику головою УСІ Марксового вчення, визнавали плідність наукових висновків свого ідейного опонента.

Разом із тим, з'ясував В. Тельвак, розгорнута М. Грушевським науково-організаційна праця в УСІ, насамперед низка його іншомовних видавничих проєктів, привернули увагу до феноменальності вченого як інтелектуала в колах західних славістів. Властиво завдяки низці франкомовних публікацій історика, що розсилалися до багатьох бібліотек Європи й Америки, про нього стали писати чеські, французькі, німецькі, італійські, американські й ін. науковці. Всі вони були єдині у визнанні непересічності дослідницьких і науково-організаційних талантів українського колеги. Завдяки такій цілеспрямованій популяризації очільником УСІ здобутків Інституту, підсумовує дрогобицький історіограф, українська справа перебувала у фокусі західної громадськості у міжвоєнний час.

Найбільш актуальне звернення до проблеми рецепції науково-організаційної діяльності М. Грушевського протягом еміграційного п'ятиліття належить вже згадуваній Н. Романцовій [199, с. 230-248]. Вона узагальнила проблему в широкому історіографічному контексті XX – початку XXI ст. Подібно до свого дрогобицького колеги, дослідниця вказала на відчутну залежність

історіографічних оцінок міжвоєнного часу від суспільно-політичних настанов інтелектуалів. Діаспорному періоду, аргументовано твердить маріупольська вчена, властиве незначне зацікавлення темою «Грушевський і УСІ» з огляду на більшу актуальність звернення дослідників до тогочасної контраверсійної суспільно-політичної публіцистики недавнього голови Центральної Ради. Натомість в історіографії незалежної України, твердить історикиня, дана проблема отримала своє найбільш повне осмислення, свідченням чого є як розлогі аналітичні статті, так і актуалізація значних покладів різнопланового джерельного матеріалу.

Підсумовуючи зібраний і проаналізований історіографічний матеріал відзначимо ту обставину, що академічне осмислення проблеми «Грушевський і УСІ» є цілковитим здобутком останнього тридцятиліття. Віднайшовши і впровадивши до наукового обігу різнопланові джерела (інституційний документообіг, епістолярій, рецептивні тексти тощо), сучасні дослідники доволі повно висвітлили мотиви створення М. Грушевським нової інституції на еміграції (В. Потульницький, В. Трощинський), особливості функціонування УСІ в різні періоди його інституційної історії (І. Матяш, Д. Судин), реалізацію видавничої (В. Масненко) та культурно-просвітницької (В. Ульяновський) програми установи, обговорення її здобутків інтелектуалами міжвоєнного часу (В. Тельвак, Н. Романцова) та ін. Разом із тим, слід визнати, що ці розвідки здебільшого мають пропедевтичний характер, адже й досі відсутнє осмислення численних важливих сюжетів. Приміром, бракує самостійного вивчення останнього празького періоду діяльності УСІ. Також ми наразі нічого не знаємо про особливості створення й колпортажу пов'язаних з Інститутом періодичних видань. Все це має наблизити нас до створення монографічної студії про цю піонерну в нашому науковому русі соціологічну установу, як органічну складову реалізації М. Грушевським його науково-організаційної програми.

3. 4. Організація українознавчих досліджень у ВУАН.

На відміну від проаналізованих вище двох інституційних сюжетів (УНТ й

УСІ), науково-організаційна праця М. Грушевського в останнє десятиліття отримала доволі інтенсивне осмислення в українському закордонному українознавстві. Це пояснюється кількома моментами. Передусім слід згадати ту обставину, що після завершення Другої світової війни на еміграцію виїхали активні учасники тих подій, що були свідками різнопланової праці Грушевського-академіка. Для прикладу назвемо такі знакові імена як Олександр Оглоблин і Наталя Полонська-Василенко. Саме вони ініціювали всебічне осмислення інституційного феномену ВУАН та ролі М. Грушевського у його трансформації. Також згадаємо запитаність з боку широкої громадськості подіями героїчного протистояння літнього вченого з комуністичним Молохом, що було яскравим прикладом жертвовності української інтелігенції в її служінні своєму народу. Відтак постали різнопланові праці (археографічні видання документів, мемуари й епістолярій, дослідницькі студії, публіцистичні рефлексії), в яких проблема «Грушевський і ВУАН» знайшла доволі стереоскопічне осмислення. Тож материкові дослідники, відкриваючи архівні спецхрани, фактично насичували новим джерельним матеріалом вироблені попередниками інтерпретативні моделі та продовжували їхні напрацювання. Це пояснює ту обставину, що вже на початку 1990-х рр. світ побачило декілька солідних монографічних опрацювань діяльності М. Грушевського на форумі ВУАН.

Первістком материкової монографічної грушевськiани стала добре знана у фаховому середовищі книга «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)» авторства визначного дослідника Руслана Пирога, що з'явилася як друкований варіант захищеної докторської дисертації [183]. Знаний реформатор української архівної служби, Р. Пиріг уперше опрацював і впровадив до наукового обігу численні матеріали з родинного фонду Грушевських, а також цілком неznані перед тим різнопланові документи з Центрального державного архіву вищих органів влади і органів державного управління (ЦДАВО) України, Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України, Центрального наукового архіву (ЦНА) АН України й Архіву Служби безпеки (СБ) України. На підставі зібраних джерел київський вчений сфокусувався на

ідейно-політичному протистоянні М. Грушевського з представниками радянської влади, які мали намір його авторитетом упокорити національну Академію наук. Незважаючи на цей домінуючий для себе сюжет останнього десятиліття Великого Українця, Автор чимало уваги приділив і його науково-організаційній праці в той час.

Так, саме сучасний історіограф уперше відтворив процес розбудови академіком-реємігрантом українознавчих установ у ВУАН. Дослідник довів, що радянські чиновники охоче йшли назустріч науковим планам М. Грушевського, порівняно щедро фінансуючи його інституційні проекти. При цьому, щоправда, віднаходилися не додаткові кошти, а перерозподілявся бюджет інших академічних установ, що викликало потрібне комуністичним володарям ситуації напруження і непорозуміння в середовищі самих академіків. Р. Пиріг на багатьох прикладах доводить, що отримавши фінансування, М. Грушевський розгортає небачену раніше за інтенсивністю науково-організаційну працю. Її ефектом стали секції, численні комісії, різноманітні серійні і періодичні видання, які сприяли модернізації української соціогуманітаристики міжвоєнного часу.

Окремий незнаний сюжет проблеми «Грушевський і ВУАН», цілком уперше розроблений Р. Пирогом, стосувався реконструкції процесу знищення радянською системою добре налагодженої автором «Історії України-Руси» науково-організаційної праці. Сучасний дослідник аргументовано довів, що фінансове сприяння академіку-реємігранту завжди носило кон'юнктурний характер і було зумовлено бажанням комуністичної влади «приручити» вченого. Мовиться про створення в його особі противаги керівництву Академії наук (передусім, С. Єфремову та А. Кримському). Втім, після вдало сфальсифікованої справи «Спілки визволення України» такого роду послуги з боку М. Грушевського стали неактуальними. А поскільки вчений ніяк не хотів методологічно «переозброюватися», то влада пішла на різке скорочення його установ і видавництв, що набуло на зламі 1920-1930-х рр. погромного характеру. В підсумку цього руйнування практично всі створені М. Грушевським структури були ліквідовані або забрані від нього, а більшість його співробітників, особливо

представників київської школи, репресовано. Академік залишався лише керівником кафедри історії України. Але реального керівництва не здійснював, бо після арешту й звільнення від 1931 р. перебував у «почесному» московському засланні, звідки вже живим до Києва не повернувся. «Трагічний фінал життя М. С. Грушевського в умовах сталінського тоталітаризму був цілком закономірним і типовим для долі багатьох представників національної інтелігенції, – підсумовує своє дослідження Р. Пиріг, – а з огляду на політичне минуле і наукові погляди історика – навіть неминучим» [183, с. 178-179].

Проаналізована монографія, завдяки солідному джерельному підґрунтю й виваженим аргументованим спостереженням Автора, на чому наголошували її рецензенти [129; 281; 284], й досі не втратила своєї наукової актуальності. Ба більше, вона визнається рамковою для дослідників останнього десятиліття життя Великого Українця. Свідченням цьому є неодмінне звернення до висновків Руслана Яковича у подальшій грушевськознавчій літературі.

Поряд із монографічною студією, як її своєрідний джерельний додаток, Р. Пиріг за співпраці з Т. Гриценко, О. Рубльовим та А. Соловйовою також опублікував підбірку найбільш вагомих документів з теми життя та діяльності М. Грушевського в останнє десятиліття [161]. В цій джерельній збірці було подано понад сотню різнопланових матеріалів – витяги з інституційного документообігу, уривки зі щоденників і мемуарів, службове і приватне листування й ін. Більшість з опублікованих джерел (82 документи) упорядники видання віднайшли в кількох київських архівах і вперше ввели до наукового обігу. До збірника додано список наукових праць М. Грушевського та редактованих ним робіт, виданих історичною секцією ВУАН протягом 1925-1931 рр. Поряд із цим вміщено бібліографічний опис основних наукових видань, в яких публікувалися праці вченого. Збірник також містить коротку біохроніку життя і діяльності М. Грушевського.

Того ж року, що й обговорювана щойно монографія, з'явилося ще одне новаторське за актуалізованою проблематикою монографічне дослідження – цього разу сфокусоване властиво на науково-організаційній праці

М. Грушевського у ВУАН. Мовиться про згадувану вище колективну студію авторства знаних дослідників Павла Соханя, Василя Ульяновського і Сергія Кіржаєва «М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність» [217]. Оскільки винесена у назву книги проблема була доволі багатоаспектною, автори зосередилися на двох ключових для них питаннях. По-перше, це сама ідея національної Академії у спадщині М. Грушевського як продовження академічних традицій на нашій землі в контексті національної культури. По-друге, це конкретна реалізація цієї ідеї самим автором «Історії України-Руси» з особливою увагою до радянського етапу його життя та діяльності.

Опрацювавши широке коло різноманітних матеріалів з архівних фондів ВУАН (інституційний документообіг, епістолярій, мемуари і щоденники), київські дослідники аргументовано реконструювали картину поступової реалізації М. Грушевським свого задуму зі створення «Академії в Академії», тобто організації широкого спектру відповідних комісій, установ і видавництв, що дозволяло охопити дослідницькою увагою провідні періоди і проблеми українського минулого. Автори книги уперше спеціально опрацювали такі важливі інституційні сюжети, як кадрову політику керівника історичних установ, налагодження ним контактів із зарубіжними науковцями та провідними західними академічними центрами, систему та принципи видавничої діяльності, науково-популяризаторську діяльність тощо.

Інший задум, що його втілив визначний історик, було виховання молодих кадрів. Мовиться про створення на базі установ історичного циклу київської наукової школи, що її представники досліджували не лише класичну сюжетно-подієву проблематику, але й популярні тоді історико-соціологічні питання. На жаль, твердять історіографи, «загострення класової боротьби на історичному фронті» не могло не зачепити такого знаного нонконформіста. Тож протягом останньої третини 1920-х рр. розпочалося поступове руйнування створеної М. Грушевським академічної структури, яке на початку 1930-х рр. переросло у відкриті репресії проти вченого та переслідування його найближчих співробітників і учнів.

В другій частині своєї монографії автори вперше здійснили спробу реконструкції процесу реалізації ідеї циклу історичних наук у ВУАН під керівництвом М. Грушевського та узагальнення основних напрямків її втілення в підпорядкованих йому установах, як чіткої тематико-хронологічно-географічної структури єдиного центру з вивчення всіх аспектів минулого України. Це дало київським ученим необхідні аргументи для спростування поширеного серед сучасників вченого, а відтак і в діаспорному українознавстві стереотипу про нібито безсистемність і аморфну структуру непов'язаних нічим між собою історичних установ автора «Історії України-Руси». «На наш погляд, – переконливо підсумували автори монографії, – ідея системи історичних установ М. С. Грушевського досить чітко охоплювала основні напрямки горизонтального і вертикального зрізу історії України. Теоретично це була унікальна комплексна розгалужена структура історичних наукових інституцій, якої не знала жодна академія наук світу. Фактично в рамках ВУАН виникла окрема єдина установа – Академія історії України, що відбивала в собі основні принципи загальної ідеї *Academia* М. С. Грушевського» [217, с. 189].

Важливою складовою аналізованої монографії П. Соханя, В. Ульяновського і С. Кіржаєва є солідний за обсягом джерельний додаток до їхньої книги [217, с. 195-317]. В ньому розміщено 25 невідомих раніше або малознаних джерел, здебільшого архівного збереження. Мовиться про матеріали, які відображають еволюцію розуміння М. Грушевським ідеї Академії від часів головування в НТШ і до 1930-х рр. Більшість цих документів якраз висвітлюють різноманітні аспекти діяльності вченого як керівника історичних установ ВУАН, а також його протистояння з радянською репресивною машиною. Поряд із цим, упорядники додатку передрукували малодоступні на початку 1990-х рр. наукові статті автора «Історії України-Руси» часів московського заслання.

Віднайдені протягом першої половини 1990-х рр. в архівах і ведені до наукового обігу поклади джерел до обговорюваної проблеми уможливили спеціалізацію історіографічного осмислення проблеми «Грушевський і ВУАН». Першим за часом стало з'ясування феномену київської історичної школи

визначного історика, інституційною підвалиною якої були очолювані ним науково-дослідні структури. Цей вагомий наукознавчий сюжет опрацювала в кандидатській дисертації, а відтак і монографії Оксана Юркова [296]. Київська історикиня сфокусувалася на діяльності протягом 1924-1930 рр. Науково-дослідної кафедри історії України (далі – НДКІУ) М. Грушевського. На підставі широкого кола вперше опрацьованих документів з архівних академічних колекцій, вона послідовно дослідила низку таких важливих питань, як процес структурного оформлення НДКІУ протягом березня – грудня 1924 р., її організаційно-структурну еволюцію в наступні роки, видавничу й археографічну діяльність кафедри, внесок її співробітників в дослідження багатьох проблем української історії, зрештою – гвалтовну ліквідацію цієї структури й репресії проти її співробітників.

Сучасний історіограф переконливо довела, що НДКІУ з погляду особового складу була надзвичайно поважною науковою установою, з якою в різний час співпрацювали понад 60 науковців, багато з яких були першоплановими постатями української міжвоєнної соціогуманітаристики. Поряд із суто науковим напрямком діяльності, як аргументовано довела О. Юркова, НДКІУ була своєрідним історичним університетом, де дослідники-початківці здобували наукову спеціалізацію. Її забезпечувала розроблена М. Грушевським логічна і послідовна комплексна освітня програма, яка передбачала оволодіння здобувачами наукового ступеню методологією наукової праці, бібліографічних й археографічних навиків, вміння вести самостійний дослідницький пошук. «А головне, – наголошує Авторка монографії, – в НДКІУ готувались фахівці з широким кругозором, які вже своїми аспірантськими (промоційними) студіями заявляли про себе як про талановитих науковців» [296, с. 321]. О. Юркова вперше встановила, що через аспірантуру НДКІУ пройшло понад 30 талановитих молодих дослідників. Більшість з них і стали представниками київської історичної школи М. Грушевського, що нараховувала 20 осіб. До її представників київська історикиня аргументовано віднесла Т. Гавриленка, О. Барановича, С. Глушка, П. Глядківського, В. Євфимовського, В. Денисенка, М. Карачківського,

В. Ігнатієнка, Д. Кравцова, В. Костащука, П. Нечиноренка, Ф. Савченка, О. Павлика, Є. Смолинську, М. Ткаченка, О. Степанишину, Л. Шевченко, В. Юркевича, С. Шамрая та доньку історика Катерину.

О. Юрковій належить ще одне влучне спостереження стосовно київської схоларної практики М. Грушевського. Мовиться про те, що з київської школи українознавців автора «Історії України-Руси», на відміну від її посестри галицької історичної школи, вийшли фахівці, що представляли два дисциплінарні напрямки. Насамперед, йдеться про дослідників класичної подієвої проблематики з історії України. Поряд із ними, М. Грушевський виховав також гроно фахівців із соціології, фольклору і етнографії. Таким чином, слушно відзначила сучасна історикиня, київська школа українознавців стала своєрідним відображенням намагання її керівника поширити і поглибити тематику наукових досліджень відповідно до тогочасних тенденцій світової соціогуманітаристики.

Неабияким, твердить О. Юркова, був і внесок представників київської школи в українську археографію. В цьому аспекті історикиня з'ясувала важливу особливість налагодженої керівником археографічної праці, що полягала у проведенні протягом 1926-1930 рр. постійних археографічних експедицій, а також організації кожного літа протягом 1926-1930 рр. польових фольклорно-етнографічних подорожей. Завдяки цій роботі, наголошує сучасна дослідниця, не лише М. Грушевський здобував відповідні матеріали для продовження свого гранд-наративу, але й молоді дослідники отримували необхідне джерельне підґрунтя для написання промоційних праць.

Винятковою повнотою позначено і спостереження О. Юркової стосовно налагодженої М. Грушевським науково-видавничої праці. Дослідниця встановила, що НДКІУ мала два серійних видання, а саме «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» та «Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві». Протягом 1924-1930 рр. друком вийшли три томи «Студій з історії України», вісім випусків «Первісного громадянства», а також шість промоційних праць аспірантів С. Шамрая, О. Барановича, Л. Окиншевича, І. Мандзюка й О. Степанишиної. Слід цілком погодитися з твердженням сучасної

істирикині, що це був значний успіх за сім неповних років існування кафедри при обмеженому фінансуванні. «Зазначені видання, – висновує О. Юркова, – без перебільшення можна назвати «дзеркалом української історіографії 1920-1930-х рр.», яку вони гідно репрезентували у світовій науці поряд з іншими виданнями Історичної секції ВУАН» [296, с. 322-323].

Самостійну наукову цінність мають розлогі інформативні додатки до обговорюваної монографії. Вони містять укладену Авторкою схему-структуру кафедри відповідно до: укладеного М. Грушевським проєкту 11 квітня 1924 р., постанови президії Укрголовпрофосвіти НКО від 24 жовтня 1924 р.; рішення пленуму кафедри від 21 лютого 1928 р.; складений М. Грушевським проєкт Інституту для дослідження пережитків примітивної культури і народної творчості України, який мав інституційно розвинутися із Відділу примітивної культури і народної творчості НДКІУ та складений керівником кафедри у 1928 р. проєкт Українського Історичного Інституту, що мав «відпочкуватися» із відділу історії НДКІУ. Також О. Юркова за роками реконструювала персональний склад цієї інституції, відтворила короткі біографічні дані її співробітників, навела тематику промоційних студій аспірантів кафедри, узагальнила інформацію про участь співробітників кафедри у роботі академічних комісій ВУАН та їхню співпрацю з навчальними закладами й уклала список праць співробітників кафедри. Завдяки такій проробленій багатоаспектній праці, обговорювана монографія О. Юркової й по сьогодні вважається рамковим дослідженням для наукознавців.

Поряд із НДКІУ, в поле зору сучасних дослідників потрапили й інші створені М. Грушевським науково-дослідні структури у ВУАН. Так, щойно згадувана О. Юркова віднайшла в київському академічному архіві й ввела до наукового обігу малознані перед тим документи Комісії Києва і Правобережжя ВУАН, а саме протоколи її засідань за 1924–1925 рр. [294]. Ця інституція, як з'ясувала історикиня, була створена М. Грушевським у складі Історично-філологічного відділу ВУАН як одна із чотирьох комісій Асоціації історичного районознавства України. Завданням Комісії Києва і Правобережжя, як це доводять опубліковані протоколи, були систематичні археологічні, топографічні,

культурні, мистецтвознавчі та соціально-економічні киевознавчі студії. Актуалізовані протоколи, висновує О. Юркова, дають цілісне уявлення про дослідницьку, видавничу та консультативну діяльність Комісії.

Серед інших очолюваних М. Грушевським науково-дослідних структур, самостійну увагу сучасних дослідників привернула Археографічна комісія ВУАН. Вперше до цієї проблеми звернувся Сергій Водотика. Всебічно з'ясувавши стан археографічних дослідів в першій половині 1920-х рр. на Наддніпрянщині, він наголосив, що після реєміграції М. Грушевського і обрання його на голову АК ВУАН, «в діяльності цієї установи розпочався принципово новий етап» [24, с. 296]. Для реалізації своїх амбітних пошукових і публікаторських планів, зазначив сучасний історіограф, новообраний академік залучив до співпраці майже пів сотні фахівців з різних регіонів, хоча мав тільки три штатні одиниці співробітників.

Окремо С. Водотика зосередився на особливостях керівництва М. Грушевським АК ВУАН. Тут він відзначає солідність налагодженої визначним істориком праці, адже засідання комісії проводилися щомісячно і на них піднімалися численні питання науково-організаційного плану. Найбільше значення, на думку київського історіографа, мали ініційовані М. Грушевським систематичні опрацювання архівів України та сусідніх країн з метою виявлення цінного документального матеріалу, який пропонувалося публікувати у виданнях комісії. «Таким чином, – висновує С. Водотика, – АК ВУАН під проводом М. С. Грушевського зуміла налагодити систематичну підготовку до друку археографічних збірок. [...] Саме цьому напрямку діяльності комісії здебільшого приділялась увага в перші роки керівництва М. С. Грушевського її роботою» [24, с. 304].

Чимало цікавих спостережень про організацію М. Грушевським діяльності АК ВУАН міститься в дисертації Сергія Кіржаєва. В своїй роботі він уперше зосередився на перед тим невивченій проблемі внеску співробітників АК ВУАН у розробку теорії та методики археографічної праці. Історіограф відзначив, що опрацьовані очолюваним М. Грушевським редакційним комітетом 1926 р. методичні засади публікації джерел стали першими в нашій науці

узагальнюючими принципами, що визначали правила відтворення пам'яток доби українського середньовіччя. В цих нормативних ініціативах, аргументовано твердить С. Кіржаєв, домінувала позиція керівника АК ВУАН. «В період його головування в комісії, – підсумовує сучасний історіограф, – започатковано і реалізовано друком більшість наукових видань головної академічної археографічної інституції. Публікації, насамперед, «Пам'яток українського письменства», «Українського архіву», а також ті, що мали вийти під цією маркою, виконані на високому науковому рівні і були одними із зразкових для української археографії того часу» [119, с. 218].

Інституційний феномен Археографічної експедиції НДКІУ вперше дослідила згадувана вище О. Юркова [295; 297]. Вона довела тісну інституційну пов'язаність між НДКІУ й АК ВУАН, адже більшість членів НДКІУ й аспіранти кафедри водночас були залучені М. Грушевським до реалізації його амбітних пошукових і видавничих задумів. Також уперше київська дослідниця довела факт функціонування в другій половині 1920-х рр. двох очолюваних академіком археографічних експедицій. Мовиться про те, що київські співробітники та учні опрацьовували архівні фонди українських та російських колекцій, а в той же час його колишні галицькі вихованці за завданням учителя проводили пошуки й копіювання документів в архівах Польщі і Західної Європи.

Найбільш повно на сьогодні до діяльності АК ВУАН звернулася згадувана вище О. Владига [18]. Опрацювавши протоколи комісії, що відклалися в Інституті рукопису НБУВ, вона найдокладніше реконструювала пошукову й видавничу працю очільника і співробітників цієї установи. Львівська історикиня дійшла висновку, що успішно долаючи чималі організаційні й фінансові труднощі, М. Грушевський у стислі терміни організував плідну археографічну діяльність у ВУАН. Спираючись на здобутий в АК НТШ досвід, в нових умовах академік не тільки реалізував традиційні археографічні напрямки, як то видання джерел з минулого козаччини, але й актуалізував такі нові археографічні ділянки, як публікація матеріалів модерної та новітньої доби. Здобутки діяльності очолюваної М. Грушевського АК ВУАН сучасний історіограф розглядає з евристичної й

публікаторської перспектив і доводить їхню виняткову значущість для поступу української соціогуманітаристики ХХ ст. «За короткий час і з урахуванням значних фінансових і організаційних труднощів, – висновує О. Владига, – було досягнуто надзвичайно вагомого результату, що був утілений у низці видань АК, котрі отримали визнання у фаховому середовищі по обидва боки Збруча. Втім, на жаль, лівова частка археографічних проектів так і не була реалізована; деякі з них і сьогодні постають своєрідним викликом для вітчизняних учених [...]» [24, с. 260].

Поряд зі створеними чи очолюваними М. Грушевським структурами, у поле зору сучасних історіографів потрапив і налагоджений ученим видавничий процес. Так, дещо на сьогодні написано стосовно періодичних видань, які виходили в рамках діяльності очолюваних академіком секцій і комісій. Згадувана вище І. Матяш сфокусувалася на осмисленні видавничого феномену першого українського етнологічного часопису «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» [157]. Київська дослідниця довела, що цей пресодрук, який почав виходити в 1926 р. за редагування Катерини Грушевської, був спільним органом Комісії історичної пісенності, Культурно-історичної комісії та Кабінету примітивної культури при відділі примітивної культури і народної творчості науково-дослідної кафедри історії України, що разом утворювали Асоціацію культурно-історичного дослідження України.

На підставі опрацьованих матеріалів архіву часопису, І. Матяш з'ясувала, що його дослідницькі завдання були визначені саме М. Грушевським і полягали в детальному, методичному порівняльно-історичному аналізі здобутого матеріалу – з свідомим методичним підходом до живих його фактів в народній масі. Підкреслюючи піонерний характер нового часопису, сучасний історіограф наголосила на тому факті, що це був перший медійний майданчик не стільки для фіксування етнологічного матеріалу, скільки для його дослідження. Поряд із етнологічною проблематикою, як довела київська історикиня, на шпальтах журналу обговорювалися і питання ширшого громадського інтересу на кшталт

реальних підстав виникнення релігії взагалі і на українських землях, зокрема, а також про пережитки і релікти первісного мислення в народних віруваннях.

Також уперше І. Матяш охарактеризувала архітектуру «Первісного громадянства» та вказала на особливості формування редакційного портфеля. Далі дослідниця проаналізувала провідні проблемно-тематичні змістові блоки часопису і переконливо вказала на новаторський для української науки характер більшості опублікованих на його шпальтах матеріалів. Про це свідчила надзвичайно схвальна рецепція часопису у середовищі східноєвропейських дослідників, що не шкодували суперлативів на адресу редколегії. Деякі з цих кореспонденцій київська історикиня опублікувала в додатку до аналізованої статті. На жаль, підсумувала вона, це цікаве явище українського наукового руху, як й інші видання М. Грушевського, було репресоване, а його співробітники зазнали переслідувань.

В свою чергу, на особливостях видання визначним ученим протягом другої половини 1920-х рр. журналу «Україна» вперше в сучасній історіографії зосередилася О. Юркова. Першочергово вона сфокусувалася на аналізі редакторських практик визначного вченого. На підставі вивчення багатьох джерел сучасна історикиня довела чималі зусилля головного редактора з надання його медійному дітищу академічної респектабельності і водночас науково-популярної привабливості, що зробило видання настільною книгою підрадянської інтелігенції. Досліджуючи проблему функцій, що їх за задумом М. Грушевського мала виконувати «Україна», О. Юркова акцентувала, що подібно до інших редагованих ним пресодруків, «часопис виконував наукову, просвітницьку та науково-популяризаторську функції, а також подвійну функцію зв'язку з європейськими науковими установами та дослідниками (аналізував і викладав нові методи і відкриття та, з другого боку, містив праці європейських вчених)» [293, с. 328]. З тим, підсумовує київська дослідниця, закриття радянською владою «України» стало непоправним ударом для національної культури.

Найбільш повне на сьогодні осмислення проблеми «Грушевський та журнал «Україна»» належить авторитетній дослідниці цього часопису І. Савчук. Цій

проблемі відведена спеціальна частина в її дисертаційному дослідженні [208, с. 43-68] та низка статей [205; 207]. Змальовуючи суспільно-політичне тло згаданої проблеми, вона слушно вказала, що в умовах радянської ідейної нетерпимості та дедалі жорсткішої державної цензури відновлена «Україна» була чи не єдиним органом з великою оперативністю друку (перше кварталник, а потім двомісячник), автори якого послідовно обстоювали національні історіографічні позиції та вдало намагалися модернізувати українське інтелектуальне життя у безпосередньому зв'язку із західноєвропейським науковим рухом.

Вперше аналізуючи широкий спектр історіографічних сюжетів проблеми видання М. Грушевським «України» (забезпечення фінансування, добір авторів, колпортаж та ін.), дрогобицька дослідниця віднотувала цікавий факт деякої зміни тогочасних проблемно-тематичних пріоритетів головного редактора, що полягала в наданні більшого акценту осмисленню питань національного модерного відродження. Для них навіть була створена окрема рубрика під назвою «Матеріали з громадського і літературного життя України XIX – початку XX ст.», де містилися віднайдені редактором і його колегами мемуари, епістолярій, невідомі літературні твори й інші малознані документи. Таке зміщення сюжетних акцентів І. Савчук виправдано пов'язує з потребою утвердження в умовах поразки Визвольних змагань моделі національної історії та концепції самобутності українського народу в культурному просторі комуністичної імперії. Загалом, твердить сучасна історикиня, протягом другої половини 1920-х рр. світ побачили 36 книг «України», які стали вагомим здобутком української історіографії міжвоєнного часу й яскравим культурним явищем доби Розстріляного Відродження. На жаль, і цей пресодрук зазнав нищівних репресій, підсумовує І. Савчук, а створений комуністичними ідеологами на його місці журнал з подібною назвою займався профанацією історіографічної спадщини М. Грушевського і його близького оточення.

Зрештою, доволі повно на сьогодні опрацьовано проблему рецепції науково-організаційної праці М. Грушевського на форумі ВУАН. Вперше комплексно до цієї проблеми підійшов В. Тельвак. Зібравши доволі показне коло

різнопланових джерел (передусім, критичні матеріали, полемічні виступи, епістолярні й мемуарні рефлексії) дрогибицький дослідник у монографіях [238; 242, с. 247-405] та низці статей [228; 232; 233] відтворив багатосюжетність звернення до спадщини визначного історика з боку його сучасників. Так, представники західноукраїнського й емігрантського патріотичного середовища під враженням від успіхів інтелектуальної праці вченого та його незламності перед московським Молохом здебільшого переосмислили своє попереднє критичне ставлення. Від року до року у вільній українській публіцистиці зростала кількість аналітичних спостережень і оціночних рефлексій, в яких М. Грушевський поставав в ореолі інтелектуала-мученика, який віддав своє життя справі культурно-національного освідомлення свого народу.

Не менш схвально, як на багатьох прикладах довів сучасний історіограф, до здобутків науково-організаційної праці М. Грушевського протягом останнього десятиліття поставилися й західні оглядачі українського інтелектуального життя. Завдяки добре налагодженому вченим книгообміну і приватним контактам західні україністи були чудово поінформовані про налагоджену колегою плідну діяльність. Зі сторінок їхніх рецензій, а після листопада 1934 р. і некрологів, поставала постать класика модерного українознавства, що своєю багатоплановою працею утвердив його дисциплінарну суб'єктність у славістиці ХХ ст. Тому і його втрата одностайно визнавалася незамінною для світової культури.

На відміну від щойно згаданих спроб об'єктивного аналізу науково-організаційної спадщини М. Грушевського, В. Тельвак вказує на виразну еволюцію радянської комуністичної рецепції. Мовиться про те, доводить сучасний історик, що на зміну поодиноким явищам виваженого погляду на науково-організаційний доробок академіка прийшли дедалі критичніші оцінки, які набули погромного характеру на зламі 1920-1930-х рр. Радянські суспільствознавці в своїх спостереженнях відштовхувалися від ідейно ворожої їм моделі національної науки, що її в своїх інституціях плекав автор «Історії України-Руси». Томі в створених ним інституціях вони бачили не стільки

небезпечну дослідницьку конкуренцію, скільки популярну в інтелігентських колах оазу «націоналістично-буржуазної науки», що потребує знищення.

Найбільш актуальна спроба аналізу рецепції діяльності М. Грушевського як творця і очільника структур ВУАН належить Н. Романцовій. В ґрунтовній монографії вона відвела цій проблемі окреме місце, відтворивши її в широкому історіографічному контексті ХХ – перших десятиліть ХХІ ст. [199, с. 249-300]. Маріупольська історикиня, покликаючись на щойно проаналізовані здобутки її дрогобицького колеги, показала відмінну динаміку оцінних характеристик здобутків Грушевського-організатора науки в останні роки його життя. Так, якщо західноукраїнська й еміграційна спільнота позбувалися апріорного негативізму на користь вираженому аналізу й емпатії до громадянської стійкості історика, то радянські суспільствознавці навпаки відмовилися від будь-яких ознак наукової полеміки і вдалися до шельмування особи автора «Історії України-Руси» та тотальної профанації його діяльності. В академічне русло вивчення цієї проблеми, аргументовано наголошує Н. Романцова, ввійшло завдяки діяльності Л. Винара й модернованого ним інтелектуального кола журналу «Український історик». Власне їхні здобутки, підсумовує дослідниця, лягли в основу сучасної науково-організаційної грушевськiани, позначеної активною архівною евристикою й актуалізацією багатьох нових сюжетів, досліджених з позиції новітніх методологічних пропозицій.

Як свідчить опрацьований різноплановий матеріал, проблема науково-організаційної праці М. Грушевського в останній період його діяльності набула небуденного інтересу в сучасній історіографії. Спираючись на доробок закордонного українознавства, дослідники кінця ХХ – першої чверті ХХІ ст. суттєво розвинули традиційні наукознавчі сюжети й актуалізували чимало нових проблем. Таку плідну грушевськознавчу рефлексію уможливило віднайдення й впровадження до наукового обігу феноменального кола раніше незнаних джерел – матеріалів інституційного документообігу, документів радянських спецслужб, епістолярію тогочасних інтелектуалів, рецептивних текстів та ін. Завдяки наслідкам цієї «архівної революції» на сьогодні доволі повно реконструйовані

питання розбудови М. Грушевським його науково-дослідних установ (Р. Пиріг, П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв), діяльності очолюваних ним поодиноких секцій і комісій (О. Юркова, О. Владига), розгорнутої видавничої праці (І. Матяш, О. Юркова, І. Савчук), творення наукової школи (О. Юркова), процесу осмислення феномену історика як організатора науки (В. Тельвак, Н. Романцова) тощо. Разом із тим, джерельний потенціал українських архівів і проведені дискусії дозволяють окреслити перспективи наукового пошуку. Передусім, чималою актуальністю позначено самотійне опрацювання проблеми функціонування більшості створених М. Грушевським комісій (приміром, Комісія для виучування соціально-економічної історії України XVIII - XIX ст. чи Комісія історії Козаччини і Козацької доби) та титульних видань (наприклад, «Український архів»). Серед іншого, також заслуговують на окрему увагу питання комунікативної природи створеного академіком творчого колективу, шляхів втілюваної ним інституційними засобами культурної політики, практики реалізації соборницької ідеології й ін. Все це в підсумку повинно уможливити підготовку узагальнюючої студії про останню сторінку науково-організаційної праці Великого Українця.

Висновки до третього розділу.

Проведений історіографічний аналіз показав небуденне зацікавлення науково-організаційною спадщиною М. Грушевського в роки державної незалежності. Цей інтерес був зумовлений не тільки історіографічною привабливістю спадщини найвидатнішого нашого гуманітарія, але й простимульований цілком прагматичними обставинами – пошуками національною соціогуманітаристикою власних інституційних витоків і традицій. Відтак розпочалося масштабне занурення дослідників в архіви України та інших країн світу, що дозволило віднайти і впровадити до наукового обігу феноменальну кількість різнопланових джерел, насамперед, документацію наукових закладів та установ, органів влади, епістолярій, мемуари, публіцистичні і полемічні тексти тощо. Завдяки такій інтенсивній евристиці сучасні науковці

змогли якісно верифікувати здобутки своїх попередників, а також актуалізувати чимало нових наукознавчих сюжетів.

Таким чином постали різноформатні дослідницькі тексти (монографії, дисертаційні праці, археографічні видання, статейні розвідки, рецензії й ін.), в яких було суттєво переосмислено та доповнено картину науково-організаційної діяльності автора «Історії України-Руси» протягом кінця XIX – першої третини XX ст. Відтак з'явилися новаторські аналітичні й синтетичні студії про особливості праці М. Грушевського на форумі НТШ (насамперед, Л. Винар, В. Савенко, І. Гирич, Я. Дашкевич), УНТ (у першу чергу, Т. Щербань, В. Онопрієнко, С. Кіржаєв, З. Зайцева), УСІ (В. Потульницький, І. Матяш, Д. Судин, В. Масненко та ін.) та ВУАН (Р. Пиріг, П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв, О. Юркова й ін.). Ці праці дали імпульс спеціалізації наукового пошуку, передусім, появі синтетичних праць про наскрізні проблеми науково-організаційного служіння автора «Історії України-Руси», реконструйовані з урахуванням різних суспільно-політичних і наукознавчих контекстів. Такими, приміром, є студії над проблемою «Грушевський і Academia» (П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв) чи комплексне дослідження археографічної спадщини вченого (О. Владига). Все це сприяє зростанню кількості дослідницьких перспектив в осмисленні проблеми, а отже робить її розуміння більш повним і стереоскопічним.

Згадані здобутки уможливили виявити перспективи подальшого дослідження феномену Грушевського-організатора джерелознавчого, проблемно-тематичного й концептуального плану. У першому випадку йдеться про потребу цілеспрямованого опрацювання архівних колекцій європейських країн, позаяк грушевськознавчий потенціал українських сховищ значною мірою вичерпано. Згадані вище історіографічні надбання проблемно-тематичного плану відкривають перед нами нові цікаві дослідницькі сюжети. Насамперед, це згадувані вище численні структури, що їх М. Грушевський створив в очолюваних ним інституціях з метою спеціалізації наукового пошуку. Також досі поза серйозною увагою дослідників перебуває чимало започаткованих істориком

періодичних (приміром, «Записки УНТ») і серійних (наприклад, «Жерела до історії України-Руси») видань. Зрештою, перед сучасними наукознавцями постають і виклики теоретико-методологічного плану, адже назріла потреба переосмислити накопичений емпіричний матеріал за допомогою новітнього пізнавального інструментарію, що уможливить побачити усталені сюжети в новому світлі. Все це у підсумку створить підстави для підготовки панорамної міждисциплінарної студії про М. Грушевського як організатора української науки.

Висновки

1. Опрацювання історіографії дослідження творчої та науково-організаційної спадщини М. Грушевського в українській науці показало небуденне зацікавлення цим сюжетом протягом 1990-х – першої половини 2020-х рр. Разом із тим, доведено фрагментарність попередніх спроб осмислення історіографії творчої та науково-організаційної грушевськіани. Відтак визначено коло актуальних питань, які стали завданнями дисертаційної роботи.

2. Виявлено різнопланову джерельну базу, яку систематизовано відповідно до особливостей мети і завдань дослідження на групи текстуальних і контекстуальних матеріалів. З'ясовано інформативні можливості і пізнавальні обмеження кожної з груп джерел. Наголошено, що залучений масив джерел історіографічного характеру дозволив реалізувати мету і завдання дисертаційного дослідження.

3. Визначено, що модель нової культурно-інтелектуальної історії є найбільш відповідною специфіці визначених дослідницьких завдань. Її евристичні особливості вплинули на підбір різнорівневого методологічного інструментарію (принципи, методи і методичні прийоми). Загалом, сконструйований інструментарій уможливив адекватне обраній меті роботи осмислення широкого кола сюжетів створеної протягом 1990-х – першої половини 2020-х рр. історіографічної й науково-організаційної грушевськіани.

4. Опрацювання студій сучасних грушевськознавців довело інтенсивно зростаючу зацікавленість в їх середовищі проблематикою історичних праць М. Грушевського. Особливо ж популярними серед дослідників виявилися створювані вченим протягом тривалого періоду метанаративи, що були перевидані протягом 1990-х рр. При цьому найбільше студій відведено осмисленню широкого кола історіографічної проблематики, пов'язаної з «Історією України-Руси», яка поряд з українським перевиданням з'явилася також і в перекладі на англійську мову, що збагатило національну палітру грушевськознавчої рецепції. Продовжуючи тривалу традицію обговорення цієї

знакової для нашої інтелектуальної культури пам'ятки, дослідники не лише опрацьовували класичні історіографічні проблеми, але й віднаходили новаторські сюжети. Так, у першому випадку мовиться, насамперед, про подальшу розробку історіософських (насамперед, О. Пріцак, Н. Яковенко, І. Гирич, В. Тельвак) та методологічних (передусім, Л. Зашкільняк, В. Тельвак, В. Будз) питань, а також широкого кола проблемно-тематичних сюжетів (В. Смолій, О. Купчинський, Д. Гордієнко та ін.). Цілковитим же здобутком сучасного історіографічного періоду є, приміром, опрацювання дискурсивних практик М. Грушевського (Ф. Сисин, С. Плохій, О. Ясь), спроби цілісної реконструкції процесу підготовки поодиноких томів (С. Панькова, Я. Федорук, М. Капраль й ін.), з'ясування рецепції багатотомника в науці того часу (В. Тельвак, Н. Романцова).

Доведено, що інший метаранатив М. Грушевського «Історія української літератури» надалі перебуває в своєрідній «тіні» історичного багатотомника і традиційно тлумачиться його «текстом-супутником». Доказом цьому є фактично початковий стан справ з історіографічним осмисленням цієї пам'ятки, що вочевидь поступається зацікавленню нею з боку літературознавців. Відтак, сьогодні маємо поодинокі спроби реконструкції процесу створення «Історії української літератури» (С. Білокінь, Р. Пиріг, В. Тельвак), її теоретичних засад (П. Кононенко, І. Фізер, М. Трофимук), рецепції твору в соціогуманітаристиці першої третини ХХ ст. (В. Тельвак, Н. Романцова).

Подібною до вищезгаданої була й специфіка зацікавлення в сучасній науці монографічними студіями М. Грушевського – суто історичні («Нарис історії Київської землі...», «Барське староство») мали значно більшу запитаність за міждисциплінарні («Початки громадянства (Генетична соціологія)»). Оскільки попередня історіографія в умовах неможливості доступу до материкових архівів небагато цікавилася цими працями, то більшість актуалізованих історіографічних сюжетів належать сучасному періоду. Так, доволі повно було реконструйовано мотивацію створення та обставини написання «Нарису» (П. Толочко, М. Федяй), «Барського староства» (М. Крикун, Л. Зашкільняк) і «Початків громадянства» (В. Масненко); теоретико-методологічні засади всіх трьох монографій

(Л. Зашкільняк, В. Тельвак, В. Будз, О. Ясь, А. Шатохін) та їхню рецепцію у тогочасній соціогуманітаристиці (В. Тельвак, Н. Романцова).

Проведене дослідження довело, що історіографічне зацікавлення науковими статтями вченого в сучасній науці можна вважати радше спорадичним. Так, поряд із чималою увагою до змісту і рецепції концептуальних статей «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» (Л. Зашкільняк, В. Тельвак), «Вступний виклад з давньої історії Руси» (С. Плохій, І. Верба, В. Тельвак) та «Звичайна схема "руської" історії ...» (Я. Ісаєвич, Н. Юсова, В. Тельвак, О. Ясь, В. Ващенко), до інших малих форм творчої лабораторії історика був загалом незначний інтерес. Тут відзначимо значну зацікавленість козакознавчими розвідками М. Грушевського (І. Діптан, А. Жуковський, Л. Мельник та ін.), його біоісторіографічними нарисами (В. Колесник, І. Гирич, В. Тельвак та ін.) й співпрацею вченого з часописами «Киевская старина» (В. Крот, В. Тельвак), «Записки НТШ» (О. Бойчук, В. Савенко), «Україна» (О. Юркова, І. Савчук).

5. Наголошено, що з огляду на високий рівень публікаторської культури М. Грушевського й унікальність багатьох актуалізованих ним документів з огляду на пізнішу втрату оригіналів, в сучасній історіографії спостерігається сталий інтерес до його археографічної спадщини. Свідченням цьому є ґрунтовні опрацювання проблем становлення Грушевського-археографа (В. Ульяновський, Л. Зашкільняк та М. Крикун), його діяльності по створенню й налагодженню роботи в АК НТШ (І. Гирич, М. Капраль, П. Кулаковський, Р. Майборода), опрацювання видавничих проєктів для УНТ (С. Кіржаєв, О. Владига), розбудови ним археографічної праці на чолі АК ВУАН (С. Водотика, С. Кіржаєв, О. Юркова), рецепції археографічних студій історика в науці його доби (В. Тельвак, Н. Романцова). Переконливим свідченням небуденності сучасного історіографічного інтересу до спадщини Грушевського-археографа та джерелознавця є узагальнюючі студії з цієї проблеми О. Владиги та Г. Папакіна.

6. Доведено, що цілковито самостійним здобутком сучасної історіографії є комплексне осмислення рецензійної спадщини автора «Історії України-Руси». Завдяки реалізації проєкту академічного видання творів у 50-ти томах, де для

критико-бібліографічних публікацій було відведено окрему серію, дослідники звернули увагу, що це є кількісно найвагоміша складова його доробку, що мала унікальні стильові особливості, самостійні теоретико-методологічні функції, чітку концептуальну спрямованість, а відтак – й неповторну наукознавчу роль. Тож на сьогодні маємо студії про становлення критичної складової в творчій лабораторії М. Грушевського (Л. Зашкільняк, В. Тельвак, В. Маслійчук), актуалізовану в рецензіях історика теоретико-методологічну проблематику (І. Гирич, В. Тельвак), багатосюжетність наукової критики вченого (В. Тельвак, М. Капраль, А. Фелонюк, О. Юркова), зрештою, сприйняття рецензійних текстів автора «Історії України-Руси» його сучасниками (В. Тельвак).

7. Зауважено, що поскільки «повернення» М. Грушевського в простір української материкової інтелектуальної культури розпочалося саме з масового перевидання його науково-популярних студій, то увага до них була зумовлена суто прагматичними обставинами показати переваги історика як автора праць для масового читача. Згодом таку цікавість, вже дослідницького спрямування, підігріло академічне видання, в якому декілька томів було відведено саме цим текстам. Тож на сьогодні доволі повно реконструйовано мотивацію написання та дискурсивні особливості головних науково-популярних книг М. Грушевського (В. Шевчук, А. Трубайчук, В. Ульяновський, В. Кухар, В. Кавунник, М. Капраль, А. Фелонюк), з'ясовано їхні концептуальні особливості (Ф. Шевченко, В. Смолій, І. Гирич, С. Кульчицький), специфіку колпортажу (В. Кавунник, Г. Кандаурова), викликані ними дискусії у середовищі фахівців та серед широкої читацької аудиторії (В. Тельвак, Н. Романцова).

8. Не менш інтенсивним від творчої, було зацікавлення сучасних дослідників організаційною спадщиною М. Грушевського, адже декомунізація пострадянського академічного простору помітно актуалізувала звернення до національних традицій наукового менеджменту доби модерного відродження, головно сформованих визначним ученим. При цьому найбільш насиченим було обговорення сюжету «Грушевський і НТШ», на яке вплинули потужні здобутки міжвоєнної та діаспорної історіографії. Тож наукознавці кінця ХХ – першої чверті

XXI ст., занурившись у нововідкриті архівні колекції, головно інституційний документообіг, значно поглибили розуміння класичних сюжетів і актуалізували чимало нових дослідницьких проблем. Серед перших ґрунтовністю опрацювання позначено вивчення особливостей реалізації М. Грушевським його програми академізації НТШ (Л. Винар, Р. Кучер, О. Романів, Я. Дашкевич, З. Зайцева), осмислення психологічного клімату в установі (Л. Винар, А. Франко, І. Гирич, В. Тельвак), з'ясування причин і наслідків конфліктів в Товаристві (Л. Винар, В. Горинь, Є. Пшеничний, Я. Грицак, Н. Бортняк). Новаторством історіографічного аналізу позначено всебічну реконструкцію діяльності створених чи очолюваних істориком структур (І. Гирич, М. Капраль, О. Владига, А. Фелонюк, В. Оприск та ін.), його праця як редактора академічних видань (М. Глушко, З. Зайцева, В. Савенко, Ю. Найдух), з'ясування рецепції академічних ініціатив керманіча Товариства (В. Тельвак, І. Демуз, Н. Романцова), перетворення М. Грушевським НТШ на ефективний інструмент культурної політики (Л. Винар, І. Гирич, С. Панькова) та ін.

9. Наголошено, що опрацювання проблеми «Грушевський і УНТ» належить сучасному історіографічному періоду, адже діаспорні історики не мали доступу до інституційного архіву. Тож саме протягом останнього тридцятип'ятиліття з'явилися студії над баченням керманічем УНТ його академічної місії (Я. Дашкевич, О. Романів, З. Зайцева), заходами вченого над створенням секцій і комісій (Т. Щербань, В. Онопрієнко, С. Кіржаєв, О. Владига), розгорнутою ним видавничою (І. Савчук) та культурно-просвітницькою (С. Панькова, О. Гірняк, С. Герасименко) працею, сприйняттям діяльності М. Грушевського як голови УНТ в публіцистиці того часу (В. Тельвак, І. Демуз, Н. Романцова).

10. Подібно до того, як це було у випадку з УНТ, діяльність М. Грушевського зі створення УСІ також не стала предметом самостійної уваги в діаспорній історіографії. Тож сучасні історіографи вперше занурилися в інституційний документообіг, епістолярій і мемуари для реконструкції інституційного феномену УСІ. Відтак з'явилися опрацювання проблеми мотивів і обставин заснування інституту (В. Потульницький, В. Трощинський, Д. Судин), розгортання в ньому

академічної праці (В. Ульяновський, В. Масненко, Д. Судин) та видавничої діяльності (І. Матяш, Д. Судин), реалізації культурно-освітньої програми (І. Матяш, Д. Судин), рецепції діяльності М. Грушевського як керманіча інституту (В. Тельвак, Н. Романцова).

11. На відміну від УНТ й УСІ, науково-організаційна праця М. Грушевського на форумі ВУАН отримала доволі інтенсивне осмислення в українському закордонному українознавстві. Відтак протягом 1990-х – 2020-х рр. сучасні історіографи на підставі чималих покладів нововідкритих джерельних масивів доопрацьовували чи корегували раніше запропоновані проблеми та актуалізували нові історіографічні сюжети. Відтак на сьогодні доволі повно реконструйоване широке коло питань розбудови М. Грушевським його науково-дослідних установ (Р. Пиріг, П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв), діяльності очолюваних ним поодиноких секцій і комісій (О. Юркова, С. Водотика, О. Владига), розгорнутої видавничої праці (І. Матяш, О. Юркова, І. Савчук), творення і функціонування наукової школи (О. Юркова), гвалтовних репресій проти вченого та його співробітників (Р. Пиріг, Ю. Шаповал, О. Юркова), процесу осмислення феномену історика як організатора науки (В. Тельвак, Н. Романцова) та ін.

12. Здобутки сучасних учених в осмисленні широкого кола пов'язаних із історіографічною та науково-організаційною діяльністю М. Грушевського сюжетів, уможливили окреслити дослідницькі перспективи джерелознавчого, проблемно-тематичного й концептуального плану. У першому випадку йдеться про потребу систематичного дослідження архівних колекцій країн Західної Європи та Північної Америки, позаяк грушевськознавчий потенціал українських сховищ значною мірою вичерпано. В аспекті перспектив проблемно-тематичного плану наголосимо на широкому спектрі сюжетів історіографічного (насамперед, значна кількість згадуваних вище наукових, критично-публіцистичних і популярних текстів, про яких практично відсутня скільки-небудь докладна інформація) та інституційного (приміром, створені академічні структури чи започатковані періодичні й серійні видання) характеру, які й по сьогодні перебувають на маргінесі грушевськознавчого інтересу. Зрештою, перед

грушевськознавцями постають і виклики теоретико-методологічного плану, адже назріла потреба переосмислити накопичений емпіричний матеріал за допомогою новітнього інструментарію, що уможливить подивитися на усталені сюжети в новому інтерпретативному освітленні. Все це у підсумку створить джерельні та методологічні підстави для проекту підготовки міждисциплінарної студії про М. Грушевського як історика й організатора української науки.

13. Насамкінець зазначимо, що досліджена рецепція історіографічної й науково-організаційної спадщини Великого Українця дозволяє атестувати сучасне грушевськознавство полем міцніючої кооперації представників багатьох галузей соціогуманітаристики, покликаної вивести розуміння феномену М. Грушевського на якісно новий рівень. Водночас, вкажемо й на чималі дослідницькі перспективи подальшого опрацювання рецептивної грушевськiани. Для прикладу, цікавим виглядає з'ясування образу Грушевського-історика у непрофесійному середовищі шляхом опрацювання динамічно зростаючого інтернет-контенту. Також плідними видаються спроби осмислення національного служіння вченого в сучасній поп-культурі. На часі є й зусилля з розширення джерельної бази сучасної рецептивної грушевськiани шляхом інтерв'ювання провідних дослідників життя та діяльності М. Грушевського. Врахування цих та інших перспектив уможливить підготовку панорамної праці про сучасне грушевськознавство, в якій історіографічний й науково-організаційний сюжети займуть належне їм першорядне місце.

Список використаних джерел та літератури

1. Алексієвець М. М., Савенко В. В. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Тернопіль, 1999. 188 с.
2. Березинець В. В. Історіософія Михайла Грушевського: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05. Київ, 1996. 20 с.
3. Бібліографія науково-популярних праць М.С.Грушевського з історії України [Укл. І.Гирич]. *Грушевський М. Ілюстрована історія України*. Київ, 1992. С. 536 – 539.
4. Білецький О. Академік М.Грушевський. Історія української літератури, т. VI, ч. 1–2, стор. 970. Рецензія на шостий том «Історії Української Літератури». *Український історик*. 1991/1992. № 3 – 4/1– 4. С. 261–264.
5. Білокінь С. Рецензія О.Білецького на шостий том «Історії Української Літератури». *Український історик*. 1991–1992. №3 – 4/1– 4. С. 261–264.
6. Бойчук О. М. Грушевський і НТШ. *Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя*. Ніжин, 1996. Т. 16. Вип. 1. С. 138 – 140.
7. Бортняк Н. Степан Томахівський: до відносин з Михайлом Грушевським. *Український історик*. 1996. Ч. 1 – 4. С. 291 – 296.
8. Брайчевський М. Михайло Грушевський та археологія. *Український історик*. 1991–1992. Ч. 3 – 4 (110 –111) / 1– 4 (112 –115). С. 200 – 217.
9. Будз В. Соціально-філософські погляди М.Грушевського: футурологічний аспект. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. 160 с.
10. Ващенко В. До проблеми визначення контекстів «Звичайної схеми...» Михайла Грушевського. *Київська старовина*. 2007. №2. С.78 – 97.
11. Вербка І. В. Грушевський Михайло. *Енциклопедія історії України*: Т. 2. 7. Г – Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2004. С. 232 – 235.

12. Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства. *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 17–32.
13. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка, 1892 – 1930. Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1970. 111 с.
14. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892 – 1934. Нью-Йорк; Дрогобич; Львів: Українське Історичне Товариство, 2006. 384 с.
15. Винар Л. На службі грушевськознавства (Спогади і коментарі). *Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток*. Київ: Українське Історичне Товариство; Міжнародне товариство ім. М. Грушевського; Видавництво імені Олени Теліги, 1998. С. 76 – 111.
16. Віталій Тельвак. Біобібліографічний покажчик. З нагоди 50-річчя з дня народження. Київ : ВД «Простір», 2024. 168 с.
17. Владига О. Діяльність Михайла Грушевського на чолі Археографічної комісії ВУАН. *Spheres of Culture: Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*. Lublin: Maria Curie-Sklodowska University, 2012. Vol.1. P.256 – 264.
18. Владига О. Едиційна діяльність Михайла Грушевського (1924-1934). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2013. Вип.9 (262). С. 55 – 62.
19. Владига О. Михайло Грушевський – голова Археографічної комісії НТШ. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2012. Вип. XVI. С. 283 – 294.
20. Владига О. Михайло Грушевський та археографічні плани Українського Наукового Товариства. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія»*. 2012. Вип. 46. С. 118 – 123.
21. Владига О. Михайло Грушевський та козацька археографія (львівський період). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. Вип. 15. С. 11 – 16.
22. Владига О. М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського (1894–1934 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 . Черкаси, 2014. 200 с.
23. Владига О. М. Михайло Грушевський як організатор археографічної праці: технічні аспекти. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного*

університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2018. Вип. XXVI. С. 297 – 302.

24. Водотика С. Михайло Грушевський і діяльність Археографічної комісії ВУАН. *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.)*. Київ, 1997. С. 295 – 310.

25. «Вони довели існування України». Ігор Гирич про інтелектуалів XIX століття. *Локальна історія*. URL: https://localhistory.org.ua/texts/interviu/voni-doveli-isnuvannia-ukrayini-igor-girich-pro-intelektualiv-khikh-stolittia/?fbclid=IwAR3KRkuCW4KdnSlc6zk0TfUPeZxsc7hGCWYg_0BlN3Otjr\ (дата звернення: 3.04. 2024)

26. Галузінська Т. «Історія української літератури» Михайла Грушевського – це дума про долю України. *Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського: матеріали Міжрегіональної науково-практичної конференції*. Київ – Львів – Вінниця – Кам'янець-Подільський – Бар, 2005. С. 153 – 157.

27. Гелей С. Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. Т. 4. *Вісник НТШ*. 2021. Ч. 64. С. 109 – 111.

28. Герасименко С. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Михайла Грушевського (1894 – 1917 рр.). Дрогобич, 2013. 214 с.

29. Гирич І. [Рецензія] Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. Том 4: Глин-Даш / Відповідальний редактор Олег Купчинський. Київ; Львів; Тернопіль, 2019. 620 с. *Вісник НТШ*. Весна-Літо 2021. Ч.65. С. 100 – 102.

30. Гирич І. [Рецензія] Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія / Відп. ред. О. Купчинський. Львів, 2012. Т. І: А–Бібл. 600 с.; Львів, 2014. Т. 2: Бібл–Вес. 616 с.; Львів, 2016. Т. 3: Вес–Глин. 620 с. *Український археографічний щорічник*. Вип.21/22. Київ, 2018. С. 917 – 921.

31. Гирич І. «Від Грушевського до Ратушного»: зміни інтелектуальних парадигм і сучасна війна. *Український журнал*. 2023. № 4. С. 19 – 25.

32. Гирич І. «Звичайне» упередження або як нам переформатовувати історичну свідомість. *Український історик*. 2009. №1– 4. С. 190 – 199.

33. Гирич І. «Нарис історії українського народу» Михайла Грушевського як твір, що формував ментальність українця модерного часу. *Грушевський М. Нарис історії українського народу*; передмова І. Б. Гирича, В. Кавунника. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. С. 7 – 26.
34. Гирич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять. *Молода нація. Альманах*. 2000. Ч. 4. С. 5 – 30.
35. Гирич І. Внесок «Українського історика» в грушевськознавство. *Український історик*. 1994. Ч. 1–4. С. 102–109.
36. Гирич І. Деякі питання організації М.С.Грушевським археографічної роботи у Львівський період життя (1894 – 1914). *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.)*. Київ, 1997. С. 266 – 294.
37. Гирич І. Досягнення і перспективи розвитку сучасного грушевськознавства (до 150-річчя від дня народження М. С. Грушевського). За матеріалами наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 28 вересня 2016 року. *Вісник НАН України*. 2016. № 11. С. 31 – 37.
38. Гирич І. М.Грушевський та В.Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди. *Академія пам'яті професора Володимира Антоновича*. Київ, 1994. С. 133 – 160.
39. Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне. *Франкознавчі студії: збірник наукових праць*. Дрогобич: Коло, 2007. Випуск четвертий. С. 590 – 642.
40. Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. 840 с.
41. Гирич І. Наукове товариство ім. Т.Шевченка як культурно-політичний проект М.Грушевського. *Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (До 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського)*. Київ: Український інститут національної пам'яті, 2012. С. 256 – 273.

42. Гирич І. Передмова до 3-ї та 4-ї книг серії «Михайло Грушевський: студії та джерела». *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Кн. 3. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2021. С. 3–18.
43. Гирич І. Пріцак Омелян: «Як «вибухла» Україна». *Старожитності*. 1992. Ч. 9 (25). С. 1,4 – 5.
44. Гирич І. Проф. Любомир Винар: «Нашим головним завданням було задержати і розвинути наукову схему історії України». *Старожитності*. 1992. Ч. 15 (31). С. 7.
45. Гирич І. Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство. *Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток*. Київ: Українське Історичне Товариство; Міжнародне товариство ім. М. Грушевського; Видавництво імені Олени Теліги, 1998. С. 119–126.
46. Гирич І. Рецензійний жанр у творчості М. Грушевського. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / Редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Світ. 2008. Т. 14. С. V – XIX.
47. Гирич І. Спадщина М. Грушевського і сьогодення. *Архівознавство, археографія, джерелознавство*. Вип. 4. Студії на пошану Руслана Пирога. Київ, 2001. С. 115 – 134.
48. Гирич І. Ще до проблеми «Аркас і Грушевський». *Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник*. Київ, 1996. С. 221–231.
49. Гирич І. Ярослав Дашкевич: «Дивитися на історію не крізь рожеві або чорні окуляри». *Старожитності*. 1992. Ч. 16 – 17 (32 – 33). С. 4 – 5.
50. Гирич І. Б. Грушевськознавство. *Енциклопедія історії України: Додатковий том*. Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова редкол.), Г. В. Боряк (заст. голови), Я. В. Верменич, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, Л. О. Зашкільняк, С. В. Кульчицький (заст. голови), О. Є. Лисенко, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов (відп. секр.), О. П. Толочко, О. А. Удод, Л. Д. Якубова, О. В. Ясь. НАН України. Інститут історії України. К.: «Наукова думка», 2021. С. 181–184.

51. Гирич І.Б. Організація М.С.Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894 – 1914 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 72 – 86.
52. Гирич Ігор Борисович: (Біобібліографічний покажчик) / Упоряд. В. Кравченко, Г. Стариков, Я. Федорук; наук. ред. К. Козелецька, Я. Федорук. Київ, 2012. 80 с.
53. Глушко М. Михайло Грушевський – ініціатор та організатор етнографічних досліджень в НТШ. *Народознавчі зошити*. 2008. № 1–2. С. 14 – 20.
54. Гонтар М. Михайло Грушевський і Бар. *Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського*: матеріали Міжрегіональної науково-практичної конференції. Київ – Львів – Вінниця – Кам'янець-Подільський – Бар, 2005. С. 21 – 23.
55. Гордієнко Д. Перехід українських земель до складу Польщі та Литви у середині XIV століття в концепції Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2021. Кн. 3. С. 40 – 56.
56. Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: збірник наукових праць / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; ред. кол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.), В. Горинь (заст. відп. ред.), Я. Закревська, М. Ільницький, М. Кашуба, Я. Мельник (секр. редкол.), Ю. Сливка, Ф. Стеблій. Львів, 1995. Вип. 2. С. 143–156.
57. Горинь В. Останній конфлікт М.Грушевського в НТШ. *Михайло Грушевський і Західна Україна*: доповіді й повідомлення наукової конференції. Львів: Світ, 1995. С. 38 – 40.
58. Гоцуляк В. «Історія України-Руси» М.С.Грушевського: історіографія. Навчальний посібник для студентів. Черкаси, 1997. 156 с.
59. Гоцуляк В. Гортаючи сторінки... Думки про «Історію України-Руси» М.Грушевського і українську історіографію 80-х рр. XIX – початку XX ст. Черкаси: Сіяч, 1996. 256 с.

60. Гоцуляк В. Історіографічна думка про М.Грушевського і українську історичну науку його доби. Черкаси: Сіяч, 1996. 182 с.
61. Гоцуляк В. М. Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. XIX – початок XX ст.): історіографія проблеми : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Черкаси, 1999. 470 с.
62. Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки. *Український історик*. 1991–1992. Ч. 3 – 4 (110–111) / 1– 4 (112–115). Михайло Грушевський: діяльність і творча спадщина. З нагоди 125-річчя від дня народження (1866–1991). – С. 319–332.
63. Грицак, Я. Чи була школа Грушевського? *Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції*. Нью-Йорк-Львів, 1995. С.138 – 152.
64. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. / Сост. и ист.-биограф. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия; примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. Киев: Лыбидь, 1990. 400 с.
65. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівським університеті 30 вересня 1894 р. *Михайло Грушевський і Західна Україна: доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів, 1994. С.5 – 14.
66. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ: Наукова думка, 1991. 560 с.
67. Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2012. Випуск 4. С. 60–68, Випуск 5–6. С. 28–36.
68. Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). Київ: ЦУЛ, 2020. 330 с.
69. Грушевський М. С. Барське староство : історичні нариси (XV – XVIII ст.) / Михайло Грушевський ; післямова, примітки та покажчики М. Крикуна ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Репринтне видання. Львів, 1996. VI. 624 с.

70. Грушевський М. С. Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / Редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Світ, 2003. Т. 5. С. 216 – 242.
71. Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / Вступна стаття О. В. Яся. *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 199 – 208.
72. Грушевський: актуальний, як і 100 років тому [інтерв'ю Вікторії Доскоч з І.Гиричем]. Інститут Просвіти. URL: <https://iprosvita.com/hrushevskyj-aktualnyj-iaak-i-100-rokiv-tomu>
73. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки. *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994. С. 93 – 102.
74. Дашкевич, Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? *Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій*. Львів, 1999. С. 65 – 85.
75. Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2014. 681 с.
76. Демченко Т. Чернігово-Сіверщина та чернігівці у житті й науковій спадщині Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2021. Кн. 4. С. 33 – 63.
77. Демченко Т. М. Грушевський і НТШ: Нове поповнення Грушевськіани : [рецензія на монографію] Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка 1892 – 1934. Нью-Йорк; Дрогобич; Львів, 2006. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2007. № 5. С. 171–175.
78. Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій / Вступна стаття М. Г. Жулинського. Київ: Криниця, 2008. 922 с.

79. Діптан І. «Український рубікон» 1708 року: візія М. С. Грушевського. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 127 – 151.
80. Домбровський О. Процес розвитку релігійної думки в інтерпретації Михайла Грушевського (Спостереження і роздуми). *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 257–265.
81. Домбровський О. Спомини. Нью-Йорк; Львів; Острог, 2009. 373 с.
82. Жуковський А. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського. *Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції*. Львів, 1997. Том ССXXXIII. С. 450-467.
83. Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна». *Український історик*. 1986. Ч. 1-2. С. 5–20.
84. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919 – 1924. рр. *Український історичний журнал*. 2002. № 1. С. 96 – 125.
85. Заброварний С. Економічні погляди Михайла Грушевського. *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 186–209.
86. Зайцева З. Михайло Грушевський в українському науковому русі до початку Першої світової війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. Київ, 2007. Вип. 92. С. 16 – 19.
87. Зайцева З. Роль Михайла Грушевського в академізації Наукового товариства ім. Шевченка. *Історичний журнал*. 2004. № 10/11. С. 109 – 117.
88. Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: КНЕУ, 2006. 368 с.
89. Зайцева З. І. «Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка»: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.). *Український історичний журнал*. 2004. № 2. С. 104 – 112.
90. Зайцева З. І. «Записки Наукового товариства ім. Шевченка»: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.): [закінчення]. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 122 – 134.

91. Зайцева З. І. Інституціоналізація української науки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Національна академія наук України, Інститут історії України. Київ, 2007. 470 арк.
92. Зашкільняк Л. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886 – 1894 рр.). *Грушевський М.С. Щоденник (1888 – 1894 рр.)*. Київ, 1997. С.222 – 255.
93. Зашкільняк Л. М. Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.). *Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції*. Львів, 1995. С.114 – 138.
94. Зашкільняк Л. Поезія Михайла Грушевського. *Пам'ять століть*. 1996. № 3. С. 51 – 60.
95. Зашкільняк Л. Щоденники М. Грушевського – джерело до вивчення життя і діяльності вченого. *Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 22 – 28 1993. Доповіді і повідомлення. Історія. Частина І*. Львів, 1994. С.288 – 291.
96. Зашкільняк Л., Тельвак В. Грушевський Михайло Сергійович. *Encyklopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка. В 2-х т.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. Т. 1: А-К. С. 389 – 390.
97. Зашкільняк Л. Історична спадщина М. Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку ХХ ст. *Вісник ЛДУ. Серія історична*, 1997. Вип. 32. С.108 – 117.
98. Зашкільняк, Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського. *Україна Модерна*. 1999. Число 2 – 3. С.133 – 153.
99. Злупко С. Наукова спадщина Михайла Грушевського – джерело з історії економічної думки України (Методологічний аспект). *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994. С. 229 – 238.
100. Ільницька Л. І. М. Грушевський і становлення українознавчої бібліографії в Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові. *Записки ЛНБ*. 1998. Вип. 8. С. 47 – 53.

101. Ісаєвич Я. Праця Михайла Грушевського «Про дві схеми східноєвропейської історії» - історіографічний і політичний контекст. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів, 1995. С. 83 – 90.
102. Історик на зламі епох. Станіслав Кульчицький: Матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади / Упоряд. бібліогр.: І. Кузьміна, О. Юркова; Авт. історіограф. нарису О. Юркова. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2016. – 531 с.
103. Кавунник В. «Очерк истории украинского народа» Михайла Грушевського – альтернативне джерело історії українського народу в Російській імперії. *Записки НТШ*. 2017. Т. 270: Праці Історично-філософської секції. С. 65–72.
104. Кавунник В. До історії «Нарису історії українського народу» Михайла Грушевського. *Грушевський М. Нарис історії українського народу; передмова І. Б. Гирича, В. Кавунника*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. С. 27 – 30.
105. Кавунник В. Історія видання «Очерка» Михайла Грушевського. *Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін.* Львів: Видавництво «Світ». 2015. Т.22 : Нарис історії українського народу. С. V–XLII.
106. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 494 с.
107. Калакура Я. С. Категорія «українська історіографія» у системі понять історичної науки. *Ейдос*. 2011. Вип. 5. С. 289 – 296.
108. Калакура Я. С. Українська історіографія на переломі: від методологічного монізму до європейських орієнтирів. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2022. 464 с.
109. Камінський М. Погляд Михайла Грушевського на становлення козацького ладу на Україні в XVI-XVII століттях. *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994. С. 144 – 154.

110. Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894 – 1914). *Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р.* Нью-Йорк-Львів, 1995. С. 166 – 173.
111. Капраль М. Дослідницька майстерня Михайла Грушевського при роботі над п'ятим томом «Історії України-Руси»: історіографія та джерелознавство. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 2017. Спецвипуск. С. 51–59.
112. Капраль М. Михайло Грушевський і створення литовсько-польського циклу «Історії України-Руси». *Записки НТШ.* 2017. Т. 270. С. 55 – 64.
113. Капраль М., Фелонюк А. «Коли гармати говорили, муза Кліо не мовчала»: Наукова та науково-популярна спадщина М. Грушевського (1917 – 1923). *Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редколегія: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Видавництво «Світ». 2009. Т. 9. С. V – XXIV.
114. Капраль М., Фелонюк А. «Переходовий період»: литовсько-польська доба історії України у висвітленні Михайла Грушевського. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / Редколегія: Г. Папакін, І. Гирич та ін. / упоряд. М. Капраль.* Львів : Видавництво «Світ», 2022. Т. 34: Т. 6 : Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. С. V – XXII.
115. Капраль М., Фелонюк А. Михайло Грушевський і археографія у Науковому товаристві ім. Шевченка (1894 –1913 рр.). *Михайло Грушевський. Студії та джерела.* Київ, 2019. Кн. 2. С. 7–51.
116. Капраль М., Фелонюк А. Михайло Грушевський як автор науково-популярних нарисів з історії України. *Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редколегія: Г. Папакін, І. Гирич та ін.* Львів: Видавництво «Світ». 2014. Т.23. С. V–XXVIII.
117. Капраль М., Фелонюк А. Рецензійна діяльність Михайла Грушевського у 1905 – 1913 рр. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / Редколегія: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Видавництво «Світ», 2012. Т.16. С. V – XXII.

118. Кириченко Ю. Етнологічні та фольклористичні погляди М. С. Грушевського (на матеріалах «Історії української літератури»). *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 39. С. 63 – 66.
119. Кіржаєв С.М. Археографічна комісія ВУАН (1918 – 1934) : внесок у розвиток археографії в Україні: Дис...канд. іст. наук : 07.00.09 / Інститут української археографії АН України. Київ, 1994. 250 арк.
120. Кіржаєв С.М. Деякі зауваження щодо археографічної діяльності УНТ. (Чи існувала в товаристві окрема Археографічна комісія?). *Український археографічний щорічник*. Випуск 3 – 4. Київ, 1999. С. 77 – 86.
121. Ковальський М., Атаманенко А. Теоретичне обґрунтування грушевськознавства: (до 70-ліття Любомира Винара). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. Вип. 10. С. 30 – 41.
122. Колесник В. Наукова спадщина В.Б. Антоновича в оцінці М.С. Грушевського. *Київська Старовина*. 1995. № 3. С. 78 – 83.
123. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
124. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ: Генеза, 2000. 256 с.
125. Колесников К. М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX – XX століть: Автореф. дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 1999. 18 с.
126. Кондаурова Г. До історії прижиттєвих видань «Ілюстрованої історії України» Михайла Грушевського (1911 – 1921). *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2021. Кн. 3. С. 74 – 114.
127. Кононенко П. «Історія української літератури» М. Грушевського – етап у розвитку наукового літературознавства. *Грушевський М. Історія української літератури*. Київ, 1993. Т.1. С. 7–36.

128. Конта Р. М. Грушевський як реформатор Наукового товариства імені Шевченка у Львові: етнологічний контекст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2017. Вип. 3(134). С. 30 – 34.
129. Копиленко О. Л. Важке повернення : [рецензія на книгу] Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 –1934). Київ, 1993. 198 с. *Урядовий кур'єр*. 1993. 21 грудня.
130. Коріненко П. Козацька республіка очима М. Грушевського. *Михайло Грушевський. Погляд із сьогодення. Наукові записки ТДПІ. Серія: Історія*. Вип. 5. Тернопіль, 1997. С. 95 – 98.
131. Кралюк П. Михайло Грушевський: між русофільством і українським патріотизмом. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острозьк)*. Острозьк : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 209 – 211.
132. Крикун М. Г. Магістерська дисертація Михайла Грушевського. *Грушевський, М. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)* / М. С. Грушевський; післямова, примітки та покажчики М. Г. Крикуна; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Репринтне видання. Львів, 1996. С. 577 – 622. (Пам'ятки історичної думки України).
133. Крот В. Громадська та наукова діяльність Михайла Грушевського на шпальтах часопису «Киевская старина». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 2. С. 229 – 232.
134. Крохмальний Р. До проблеми вивчення метаморфоз в «Історії української літератури» М. Грушевського. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів, 1995. С. 200 – 203.
135. Кубійович В. Нарис історії наукового товариства ім. Шевченка (1873 – 1949). Львів, 1991. 53 с.

136. Кулаковський П. Історичні праці Михайла Грушевського кінця 1880 – 1890 рр. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редколегія: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Світ, 2003. Т. 5. С. 14 – 25.
137. Кулаковський П. Михайло Грушевський як дослідник архіву Коронної канцелярії Речі Посполитої. *Наукові записки.* Острог, 1999. Т. II. Ч. 1. С. 21–24.
138. Кулаковський П. Михайло Грушевський як дослідник Руської (Волинської) метрики. *Український історик.* 1998. Т. XXXV. С. 166 –171.
139. Кульчицький С. «Всесвітня історія» Михайла Грушевського як історіографічне явище. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць.* Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 10 – 15.
140. Купчинський О. Оцінка Михайло Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (грамоти князя Льва Даниловича). *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.* Львів, 1994. С. 137 – 143.
141. Кухар В. З історії видання книги М.Грушевського «Про старі часи на Україні». *Книга в соціокультурному просторі (досвід книговидання XIX–XX ст. і сучасні проблеми): Доп. і повід. Міжнародної наук. конф., 3–5 травня 1995 р.* Львів, 1995. С. 103 –105.
142. Кучер Р. В. Наукове товариство імені Т. Шевченка: Два ювілея. Київ: Наукова думка, 1992. 112 с.
143. Лада О. Становлення та діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка в історіографічному дискурсі (1873 – 2013 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія.* 2015. Вип. 2, ч. 4. С. 128 – 132.
144. Логвин Г. Українське мистецтво в творах Михайла Грушевського. *Український історик.* 1991/1992. № 3 – 4/1– 4. С. 242 – 248.

145. Лугова Т. М. Методологія М. С. Грушевського-літературознавця в контексті порівняльно-історичних студій. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія філологічна*. Острог, 2012. Вип. 27. С. 217 – 219.
146. Любомир Винар: Бібліографічний показник (1948 – 2007) / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, Українське Історичне Товариство. Національний університет «Острозька академія»; Упоряд.: Н. Кошик, Л. Кужель. Львів; Острог; Париж; Нью-Йорк, 2007. 576 с.
147. Майборода Р. Михайло Грушевський і українська «програма» видання люстрацій королівщин XVI – XVIII ст. *Вісник Київського університету «Слов'янський університет»*. Київ, 2000. Вип. 7: Історія. С. 100 – 113.
148. Малик Я. М. Грушевський – автор і видавець праці «З історії релігійної думки на Україні». *Історія релігій в Україні: Тези повідом. IV-го круглого столу (Львів, 9–10 травня 1994 р.)*. Київ; Львів, 1994. С. 115 – 117.
149. Малик Я. Михайло Грушевський: незбитий шлях. Нариси життя та діяльності. Львів: Євросоціум, 2016. 512 с.
150. Мальчевський О. М. Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів: Світ, 1995. С. 32 – 35.
151. Маслійчук В. Ранні рецензії Михайла Грушевського. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редколегія: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Світ, 2008. Т. 14. С. XX – XL.
152. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с.
153. Масненко В. Міф і реальність харизми Богдана Хмельницького з погляду М. Грушевського (до постановки проблеми). *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань*. Київ – Черкаси, 1995. С. 15 – 19.
154. Масненко В. [Рецензія] Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія / Відп. ред. Олег Купчинський. Київ; Львів; Тернопіль, 2019. Т. 4: Глин. Даш. 620 с. *Вісник Черкаського університету*. 2021. № 1. С. 136 – 139.

155. Масненко В.В. Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. Київ, Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. 284 с.
156. Матяш І. Український Соціологічний Інститут М. С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності. *Український історик*. 2000. № 4. С. 44 – 56.
157. Матяш І. Б. «Первісне громадянство» – перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. (за матеріалами архівного фонду). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 1996. Вип. 3. С. 213 – 220.
158. Мельник Л. Державотворча діяльність гетьмана Богдана Хмельницького в оцінках М. Грушевського і В. Липинського (порівняльний аналіз). *Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана)*. Збірник наукових праць. Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. С. 45 – 61.
159. Михайло Грушевський – перший президент України, академік : біобібліографія, (1885 – 2000 рр.) / уклад Б. В. Грановський. Київ, 2001. 384 с.
160. Михайло Грушевський і Вінниччина : до 150-річчя від дня народження (29.09.1866 – 24.11.1934) : бібліогр. покажч. / Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва ; уклад.: Г. М. Авраменко, О. Ю. Антонюк, О. М. Зелена ; вступ. ст.: І. М. Романюк, О. А. Бакалець ; ред. С. В. Лавренюк ; відп. за вип. Н. І. Морозова. Вінниця, 2016. 132 с.
161. Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920 – 1930-ті роки) / Упор.: Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, О. С. Рубльов, А. А. Соловйова. Київ, 1997. 183 с.
162. Мишанич О. Від упорядника. *Грушевський М. С. Історія української літератури*. Т. 6 / НАН України; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; упоряд. О. Мишанич. Київ: АТ «Обереги», 1995. С. 678 – 681.
- 163.** Нагірняк О. Роль Михайла Грушевського у створенні Українського Наукового Товариства. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності*. Збірник наукових праць. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002 С. 104 – 110.

164. Найдух Ю. Батько першої української наукової періодики: як Михайло Грушевський став редактором «Записок НТШ». URL: <https://immh.kyiv.ua/ua/batko-pershoyi-ukrayinskoyi-periodiki-br-yak-mihaylo-grushevskiy-stav-redaktorom-zapisok-ntsh-2/>
165. Наукове товариство ім. Шевченка: 150 років на службі української науки та культури. Гуманітарні науки. Львів, 2023. 1016 с.
166. Купчинський О. А. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7 : Мл – О. С. 203.*
167. Однороженко О. «Звичайна схема» української історії. *Український тиждень*. 2009. № 52 (113). С. 56 – 61.
168. Онопрієнко В Л., Щербань Т.О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. Агентство», 2008. 352 с.
169. Оприск В. М. Грушевський і Археологічний відділ Музею НТШ у Львові. *Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів: Світ, 1995. С. 41– 44.
170. Панькова С. «Я почув ґрунт у Києві і позицію до роботи». URL: <http://immh.kiev.ua/ya-pochuv-grunt-v-kiyivi-i-pozitsiyu-dlya-roboti-do-110-oyi-richnitsi-obrannya-mihaylagrushevskogo-golovoyu-ukrayinskogo-naukovogo-tovaristva-u-kiyevi/>
171. Панькова С. М. Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому «Історії України-Руси» М. Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. № 3. С. 18 – 46.
172. Панькова С. М. Четвертий том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського: між двома «українськими крилами в могутнім національнім леті». *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. 2018. Кн. 1. С. 59 – 100.
173. Панькова С., Гирич І. Грушевський Михайло. *Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія* . Том 4. Глин – Даш. Львів, 2019. С.369 – 392.

174. Папакін Г. Археографічний доробок Михайла Грушевського (з наукової спадщини вченого). *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Кн. 1. Київ, 2019. С. 13 – 28.
175. Папакін Г. В. Майстерня М. Грушевського-джерелознавця. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 97 – 113.
176. Патрило І. Відродження церковного життя в «Історії України-Руси» Михайла Грушевського і сучасні історіографічні дослідження. *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994. С. 176 – 182.
177. Пачковський Ю. Ф., Лапан Т. Д. Соціологічна спадщина Михайла Грушевського: у пошуках джерел і витоків суспільного розвитку. *Вісник Львівського університету. Серія соціол.* 2018. Вип. 12. С. 3–13.
178. Педич В. П., Владига О. М. Вдала спроба інтелектуальної біографії Михайла Грушевського [Рец. на кн.]: Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2022. № 1. С. 193.
179. Петегиріч В. Михайло Грушевський і формування археологічної науки в Науковому товаристві ім. Шевченка. *Вісник ХНУ: Серія: Історія*. 2018. Вип. 54. С. 143 – 156.
180. Печерський Антон. «Історія України-Русі» Михайла Грушевського допомагає нам перемогти — Ігор Гирич. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/06/16/istoriya-ukrayiny-rusi-myhajla-grushevskogo-dopomagaye-nam-peremogty-igor-gyrych> (дата звернення: 16.06.2023)
181. Пилипчук О. Історія Наукового товариства ім. Шевченка в публікаціях М. Грушевського. *Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів: Світ, 1995. С. 38 – 40.
182. Пиріг Р. Я. Життя у лоні двох епох. Спогади. Київ; Переяслав: ПП «ПФ Фолиант», 2021. 440 с.

183. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). Київ, 1993. 200 с.
184. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
185. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
186. Пиріг Р.Я. Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 178 – 189.
187. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ : Критика, 2011. 599 с.
188. Плохій С. У пошуках останнього тому Михайла Грушевського. *Покликання: Збірник праць на пошану проф. о. Юрія Мицика*. Київ, 2009. С. 66 – 75.
189. Полех В. Т. М. Грушевський – історик літератури і письменник. *Тези доповідей та повідомлень регіональної науково–теоретичної конференції*. Івано – Франківськ, 1991. С. 74 – 76.
190. Потульницький В. Наукова діяльність М. Грушевського в еміграції (1919-1924рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 48 – 57.
191. Потульницький В. Фрагменти діяльності Українського соціологічного інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських). *Українська діаспора*. 1992. Ч. I. С. 98 – 109.
192. Пріцак О. Михайло Грушевський як історіософ. *Вісник Академії Наук України*. 1992. № 2. 51 – 54.
193. Пшеничний Є. «... Щадіть цензорського олівця»: до історії появи статті С. Томашівського «Наша політика». *Український історик*. 1991–1992. Ч. 3 – 4 (110 – 111) / 1 – 4 (112–115): Михайло Грушевський: діяльність і творча спадщина. З нагоди 125-річчя від дня народження (1866 –1991). С. 352 – 361.
194. Раковський І. Перші виклади проф. М. Грушевського у Львові: Спогади. *Краківські вісті*. 1945. 11 лютого. № 31. С. 3.

195. Рибалко О. Л. Від редактора. *Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді : у шести частинах*. Частина перша / ред. О. Л. Рибалко. Київ: Українознавство, 1996. С. 5 – 6.
196. Різник Л. Й. Доктор і Професор, або На шляху поступу: роман-есеї. Львів: Світ, 2011. 591 с.
197. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові). *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994. С. 80 – 92.
198. Романцова Н. І. Інавгураційна лекція М. Грушевського у Львівському університеті. Історіографічний аспект проблеми. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 130. С. 31 – 34.
199. Романцова Н. І. Михайло Грушевський в історичній науці (1890 –1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
200. Пиріг Р. Я. Біобібліографічний довідник. До 70-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності / Упорядники та автори вступного слова Г. В. Боряк, І. Б. Матяш. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2011. 86 с.
201. Сабінський М. Постать Михайла Грушевського в українській закордонній історіографії 1940–1980-х рр. Харків: Мачулін, 2024. 264 с.
202. Сабінський М. Історична концепція Михайла Грушевського в осмисленні українських закордонних істориків повоєнного двадцятиліття. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 2021. 8 (50). С. 273 – 288.
203. Савенко В. В. Роль Наукового товариства ім. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX ст. – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 1997. 289 арк.
204. Савенко В. Діяльність НТШ в українознавчій сфері (кінець XIX – початок XX ст.). *Україна – Європа – Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія:

- Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2010. Вип. 5. У 2 ч. Ч. 1. С. 18 – 27.
205. Савчук І. Авторська географія співробітників журналу «Україна». *Spheres of culture*. 2012. Vol. 1. S. 247 – 255.
206. Савчук І. Внесок журналу «Україна» у розвиток історико-краєзнавчих студій. *Література та культура Полісся*. Вип. 73. 2013. С. 361 – 368.
207. Савчук І. Михайло Грушевський та журнал «Україна» (проблемно-тематичний аналіз публікацій). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. XIV – XV. Дрогобич: Коло, 2011. С. 274 – 285.
208. Савчук І. І. Журнал «Україна» у розвитку української історіографії першої третини ХХ ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.06. Черкаси, 2014. 216 с.
209. Сакада Л. Вибране листування Любомира Винара. *На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С. 684 – 778.
210. Сварник Г. Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. *Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія*. Т. 2: Бібл–Вес / відп. ред. О. Купчинський; Наукове товариство імені Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Львів, 2014. С. 35 – 58.
211. Сидор О. Мистецтво в житті та науковій спадщині Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994. С. 281 – 288.
212. Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії. *Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій*. Львів, 1999. С. 3 – 30.
213. Сисин Ф. Повернення Михайла Грушевського. *Грушевський М. С. Історія України-Руси : в II т.* Київ : Наукова думка, 1994. 12 кн. Т. 1 : До початку ХІ віка. С. LXXIV – LXXVI.

214. Слободяник В., Тельвак В. І. Франко про історичні концепції М.Грушевського. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 1997. Вип. II. С. 164–168.
215. Смолій В. А., Сохань П. С. Видатний історик України. *Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т.* Київ : Наукова думка, 1994. 12 кн. Т. 1 : До початку XI віка. С.VIII – XXXIX.
216. Смолій В., Степанков В. Проблема української революції в XVII ст. у висвітленні Михайла Грушевського. *Український історик*. 1998. № 1–4. С. 122 – 134.
217. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. Київ, 1993. 320 с.
218. Судин Д. Ю. Женевський період діяльності Українського Соціологічного Інституту (серпень 1919 – березень 1920 рр.). *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*. 2012. Вип. 6. С. 37 – 50.
219. Судин Д. Ю. Празький період діяльності Українського Соціологічного Інституту (квітень 1920 – січень 1921 рр.). *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*. 2013. Вип. 7. С. 230 – 244.
220. Сурмач О. Внесок Михайла Грушевського у розвиток українського музейництва. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2016 – 2021. Спецвипуск. С. 246 – 255.
221. Тельвак В. [Рецензія] Adamski Łukasz. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 369 s. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ : Український письменник, 2012. Випуск 16/17. С. 637– 649.
222. Тельвак В. [Рецензія] Зайцева З.І., Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.) Київ : КНЕУ, 2006. 368 с. *Україна Модерна. Стандарти науки і академічне середовище*. Київ – Львів : Критика, 2007. Число 12 (1). С. 277 – 290.
223. Тельвак В. «Ересарх украинского движения» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини

XX ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ : НАН України ; Ін-т історії України, 2010. Вип. 20. С. 131–154.

224. Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2008. Випуск 18. С. 181–203.

225. Тельвак В. Дрогобиччина в дослідженнях М. Грушевського. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 1997. Випуск II. С. 160–164.

226. Тельвак В. Інституціональні аспекти розвитку українського наукового руху ХІХ –початку ХХ ст.: новий погляд (Демуз І.О. Наукові товариства на теренах України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: полілог учених і епох : монографія. Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О.М., 2014. 681 с.). *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* . 2015. Вип 14. С. 345 –351.

227. Тельвак В. Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет. *Український селянин*. 2018. Випуск 19. С. 127 – 133.

228. Тельвак В. Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (перша третина ХХ століття). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ : Український письменник, 2009. Випуск 12. С. 365–397.

229. Тельвак В. Методологічні проблеми сучасного грушевськознавства. *Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2010. Випуск 31 – 32. С. 8 – 16.

230. Тельвак В. Михайло Грушевський як історик у світлі своїх рецензій (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань*. Львів : Світ, 2012. Т. 15 : Серія «Рецензії та огляди» : (1898–1904) / упор. В. Шульга, В. Тельвак. С. V–XXIV.

231. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2013. Вип. 6. С. 104 – 107.

232. Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського перших радянських років в оцінках сучасників. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. Черкаси, 2008. Вип. 133–134. С. 27–34.
233. Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського радянської доби очима західноукраїнської та еміграційної інтелігенції. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. XI–XII. Дрогобич : Коло, 2008. С. 237 – 252.
234. Тельвак В. Наукова спадщина Михайла Максимовича в історіографічній творчості Михайла Грушевського. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2004. Вип. VIII. С. 331 – 337.
235. Тельвак В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку ХХ століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Коло, 2006. Вип. Х. С. 348 – 358.
236. Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» М.Грушевського (до проблеми еволюції історико-теоретичних поглядів). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка* : збірник наукових праць. Львів : ЛНУ ім Франка, 2000. Вип. 3. С. 252 – 256.
237. Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ : НАН України ; Ін-т історії України, 2007. Випуск 17. С. 16 – 38.
238. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). Дрогобич: РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2012. 169 с.
239. Тельвак В. Початки наукової діяльності Михайла Грушевського в оцінках істориків кінця ХІХ століття (до проблеми генези грушевськознавчих концепцій). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2007. Вип. 91–93. С. 66–69.
240. Тельвак В. Проблема «Франко-Грушевський» в українській історіографії. *Український історик*. 2006–2007. № 4 / 1–2. С. 183–199.

241. Тельвак В. Рецензійна спадщина Михайла Грушевського кінця XIX – початку XX ст.: проблематика, теорія, методологія. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Черкаси, 2011. Вип. 212. С. 3–14.
242. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ – Дрогобич: Вимір, 2008. 494 с.
243. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). Дрогобич: Вимір, 2002. 234 с.
244. Тельвак В. Теоретичні аспекти європейської історіографії в рецензійній спадщині Михайла Грушевського (львівська доба). *Polska i jej wschodni sąsiedzi / pod redakcją Andrzeja Andrusiewicza*. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. Tom 4. S. 61–74.
245. Тельвак В. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М.С. Грушевського-рецензента (1894–1914 pp.). *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. Випуск 2. Дніпропетровськ : Генеза, 2001. С. 209–225.
246. Тельвак В. В. Образ Михайла Грушевського у дзеркалі національних історіографічних традицій (перша третина XX ст.). *Академічні й доакадемічні образи української історіографії* / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. А. Удод (відп. ред.), Д. С. Вирський, І. Н. Войцехівська, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, Я. С. Калакура, В. Ф. Колесник, І. І. Колесник, В. В. Кравченко, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, В. В. Масненко, О. П. Реєнт, О. В. Ясь (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут Історії України, 2012. С. 618 – 719.
247. Тельвак В. В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX – 30-х років XX століття : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Інститут історії України НАН України. Київ, 2009. 522 с.
248. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Михайло Грушевський у колі французьких колег: проблеми рецепції. *Eminak*. 2022. 4 (40). С. 120 – 138.
249. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії : монографія. Київ – Дрогобич, 2005. 334 с.

250. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. №5. С. 4 – 16.
251. Тельвак В., Журавльов С., Штома Б. History of ukrainian science in «Encyclopaedia of Shevchenko Scientific Society». Актуальні питання гуманітарних наук. 2024. Вип. 75. Т. 3. С. 23 – 31.
252. Тельвак В., Луняк Є. Листи Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських. *Український історичний журнал*. 2022. № 5. С. 244 – 256.
253. Тельвак В., Педич В., Тельвак В. «З історії релігійної думки» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*. 2013 рік. Львів, 2013. Кн. І. С. 773.
254. Тельвак В. [Рецензія] Любомир Винар. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892–1934. Нью-Йорк; Дрогобич; Львів : Українське Історичне Товариство, 2006. 384 с. ; іл. Серія Грушевськіяна, том 8. *Вісник НТШ*. Львів, 2006. Число 37. Весна-літо. С. 54 – 55.
255. Тельвак В.В., Тельвак В.П. «Всесвітня історія в короткім огляді» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Міжнародна науково-практична конференція «Питання всесвітньої історії» / Матеріали конференції 18-19 жовтня 2013 р., м. Дрогобич / За наук. ред. Професора Олега Петречка, доцента Володимира Галика*. Дрогобич: Видавництво ТзОВ «Трек-ЛТД», 2013. С. 109 – 111.
256. Тельвак В.В., Тельвак В.П. Микола Костомаров в історіографічній рефлексії Михайла Грушевського. *Історіографічні дослідження в Україні : збірник наукових праць*. Київ : НАН України ; Інститут історії України, 2018. Вип. 28. Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції «Микола Костомаров і Україна» (16–17 травня 2017 р., Київ – Прилуки). С. 327–339.
257. Тельвак В.В., Тельвак В.П. Михайло Грушевський та «Київська Старовина». *Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць*. 2014. Вип. 7. С. 33–37.
258. Тельвак В.В., Тельвак В.П. Україна між Сходом та Заходом: візія Михайла Грушевського. *Historia@Teoria nowa*. 2024. № 1. S. 68-77.

259. Тельвак В. Історико-теоретичні дослідження в грушевськознавстві (90-ті рр. ХХ ст.). *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ*. 2000. № 5. С.163 – 174.
260. Тельвак В. Проблеми історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939 – 1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. № 35 – 36. С. 354 – 366.
261. Тельвак В. Методологічні основи історичних поглядів М.С.Грушевського (кінець ХІХ - початок ХХ століття). *Київська Старовина*. 2002. № 2. С. 3 – 28.
262. Тельвак В. Проблеми дослідження теоретико-методологічної спадщини М.Грушевського на сторінках «Українського Історика». *Український історик*. 2003. № 1 – 5. С.177 – 192.
263. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство. Науковий журнал*. 2010. № 3. 29 – 35.
264. Тельвак В. Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ. 2016. 440 с.
265. Толочко П. П. Післямова. *Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця ХІV сторіччя*. Київ: Наукова думка, 1991. С. 526 – 541.
266. Трофимук М. «Історія української літератури» Михайла Грушевського: проблеми методології і концептуальності. *Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченій 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994. С. 241–245.
267. Трощинський В. Український соціологічний інститут у Празі: організація і наукова праця (1924 – 1932 рр.). *Українська діаспора*. 1992. Ч. 2. С. 138 – 150.
268. Трубайчук А. Вірний син свого народу. *Грушевський М. С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / Упоряд. А. Ф. Трубайчук*. Київ: Варта, 1993. С. 3 – 10.
269. Ульяновський В. «З історії релігійної думки на Україні». *Грушевський М. Духовна Україна. Збірник творів*. Київ, 1994. С. 545 – 549.

270. Ульяновський В. Микола Аркас, «Історія України-Русі» і Михайло Грушевський. *Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник*. Київ, 1996. С. 161–221.
271. Ульяновський В.І. Незнана рання праця М.С.Грушевського з русистики та джерелознавства. *Український археографічний щорічник*. Київ: Наукова думка, 1993. Вип.2. С.263 – 280.
272. Ульяновський В.І. Проекти Українського соціологічного інституту М. С. Грушевського. *Філософська і соціологічна думка*. 1992. № 7. С.109 – 123.
273. Федорук Я. Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя (1931–1934). *Записки НТШ*. Т.CCLXV. 2013. С.151–179.
274. Федяй М. «Нарис історії Київської землі» – перше монографічне дослідження студента Михайла Грушевського. URL: <https://immh.kyiv.ua/ua/naris-istoriyi-kiyivskoyi-zemli-pershe-monografichne-doslidzhennya-studenta-mihayla-grushevskogo>
275. Фізер І. До історіософії «Історії української літератури» М. Грушевського. *Український історик*. 1991/1992. № 3 – 4/1– 4. С. 247–255.
276. Франко А. Співпраця М. Грушевського та І. Франка у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка. *Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів: Світ, 1995. С. 35 – 38.
277. Франко З. Михайло Грушевський і Іван Франко. *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994. С. 291 – 296.
278. Цибенко І. «Історія української літератури» М. С. Грушевського та її бібліографічне оснащення. *Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: Проблеми науки, освіти, практики: Збірник матеріалів між нар.наук-практ. конф.* Київ 25–26 травня, 2004р. Київ, 2004. С. 178 – 180.
279. Цибульський В. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського про битву під Берестечком. *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994. С. 190 – 194.

280. Чолган С. Грушевськіяна Любомира Винара. *Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток*. Серія: Грушевськіяна. Київ: Українське Історичне Товариство; Міжнародне товариство ім. М. Грушевського; Видавництво імені Олени Теліги, 1998. Т. 5. С. 127 – 178.
281. Шаповал Ю. І. Михайло Грушевський: останнє десятиліття : [Рецензія на книгу] Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). Київ, 1993. 198 с. *Літературна Україна*. 1993. 21 жовтня.
282. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ: Альтернативи, 2005. 351 с.
283. Шатохін А. М. «Генетична соціологія» Михайла Грушевського як методологія історичних досліджень. *International scientific-practical conference «Actual questions and problems of development of social sciences»*. June 28-30.2016. Proceedings of the Conference. Kielce, 2016. S.110 – 113.
284. Шевченко Ф. П. «...Сей шлях я вважаю нормальним» : [Рец. на кн.] Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). Київ, 1993. 198 с. *Голос України*. 1993. 28 вересня.
285. Шевченко Ф. П., Смолий В. А. М. С. Грушевский: краткий очерк жизни и научной деятельности. *Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. Сост. и ист.-биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия; примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия*. Киев: Лыбидь, 1990. С. 345 – 365.
286. Шевчук В. Михайло Грушевський та його найкоротша «Історія України». *Грушевський М. С. Як жив український народ*. Київ: Веселка, 1992. С. 3 – 8.
287. Шевчук В. Михайло Грушевський та його найкоротша «Історія України». *Грушевський М. С. Як жив український народ*. Київ: Веселка, 1999. – С. 8 – 12.
288. Шевчук К. Словесність як естетична система в «Історії української літератури» М. Грушевського. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського* : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 129 – 131.

289. Шелудякова Н. Роль М. Грушевського у розбудові Музею НТШ. *Емінак*. 2016. № 1(1). С. 45 – 51.
290. Шостак І.В. Внесок Михайла Грушевського у становлення української соціологічної науки. *Наукові записки. Історичні науки*. Острог, 2007. Вип. 8. С. 200 – 220.
291. Щербань Т.О. Історичні дослідження в Українському науковому товаристві (1907-1921). *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 23 – 33.
292. Юркова О. «...Маю в своїм портфелі студійку...»: Останні праці та рецензійні огляди Михайла Грушевського. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т.10. Кн.ІІ: Серія «Історичні студії та розвідки» (1930–1934); Серія «Рецензії та огляди» (1924 – 1930)*. Львів: Світ, 2015. С.V–X.
293. Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 16 (2). С. 327–355.
294. Юркова О. Діяльність Комісії Києва і Правобережжя ВУАН мовою документів (частина 1: Протоколи засідань Комісії за 1924–1925 рр.). *Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту*. Київ: КЗ «Центр консервації предметів археології», Видавець Олександр Савчук. 2021. Збірник 2 . С. 19 – 73.
295. Юркова О. Дмитро Кравцов та його спогади про археографічну експедицію до московського «Древлехранилища». *Український історик*. 2002. № 1 – 4. С. 383 – 386.
296. Юркова О.В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924 – 1930 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 433 с.
297. Юркова О.В. Археографічна експедиція Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (1924 – 1930 рр.). *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ. Т. 2*. Київ, 1997. С. 458 – 473.

298. Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Київ: Стилос, 2006. 620 с.
299. Юсова Н. О.Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського. *А се єго сребро*: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. С. 259 – 268.
300. Юсова Н.М. Питання киево-руської спадщини та етногенезу східнослов'янських народів у працях О.Преснякова. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Інститут історії України, 2006. Випуск XI. С. 96 – 123.
301. Ягнищак В. Лемківщина в науковій спадщині Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.* Львів, 1994. С. 215 – 217.
302. Яковенко Н. Вшанування Грушевського – підсвідома спроба захиститися від майбутнього. *День*. 1996. № 21. 20 листопада. С. 6.
303. Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси». *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації*: Матеріали міжнародної наукової конференції (15–16 грудня 2005 р., м. Київ) / упорядник і наук. ред. Г. В. Касьянов. Київ: Інститут історії України НАН України. 2008. С. 89 – 103.
304. Яковенко Н. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський і українська історична наука.* Збірник матеріалів конференцій. Львів, 1999. С. 86 – 98.
305. Яремчук В. [Рецензія] Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. *Український історичний журнал*. 2022. Число 1. С. 227–233.
306. Ясь О. Ідея академії в українській науковій і громадській думці кінця XIX — початку XX ст.: тексти та контексти. *Український історичний журнал*. 2018. № 6. С. 4 – 32.

307. Ясь О. Інституціональні ювілеї у світлі історії Наукового товариства імені Шевченка. *Український історичний журнал*. 2023. № 6. С. 93–115.
308. Ясь О. Михайло Грушевський як історик-концептуаліст. До 150-річчя Наукового товариства імені Шевченка. *Світогляд*. 2023. № 5. С. 16 – 20.
309. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.). Київ, 2014. Ч. 1. 587 с.
310. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.). Київ, 2014. Ч. 2. 650с.
311. Ясь О. [Рецензія] Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. Т. 1–4. *Український історичний журнал*. 2021. Число 2. С. 196 – 198.
312. Ясь О. Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення. *Україна Модерна*. 2007. Число 12 (1). С. 97 – 128.
313. Ясь О.В. Монументальний проект великого наративу М. Грушевського у світлі його дослідницьких стратегій. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2012. Вип. 22. С. 565 – 664.
314. Ясь О. Життєва історія Михайла Грушевського у світлі сучасного грушевськознавства: [Рецензія на книгу] Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон : Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2021. 572 с. *Архіви України*. 2022. № 1. С. 221 – 226.
315. Adamski Ł. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 369 s.
316. Hrushevsky M. From Prehistory to the Eleventh Century; Translated by Marta Skorupsky; Edited by Andrzej Poppe and Frank E. Sysyn, with the assistance of Uliana M. Pasiecznyk. Edmonton, Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1997. lxi+602 p.
317. Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. Vol. 2 : The Eleventh to Thirteenth Centuries. Translated by Ian Press; Edited by Frank Sysyn and Tania Plawuszczak-Stech, Consulting Editors Christian Raffensperger, introduction by Paul Hollingsworth. Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2021.

318. Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. Vol. 3 : To the Year 1340. Translated by Bohdan Strumiński; Edited by Yaroslav Fedoruk and Robert Romanchuk, Consulting Editors, and Frank E. Sysyn, Editor in Chief, with the assistance of Uliana M. Pasiecznyk. Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2016.
319. Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. Vol. 4 : Political Relations in the 14th to 16th Centuries. Edmonton, Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2017.
320. Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. Vol. 5 : Sociopolitical and Church Organization and Relations in the Lands of Ukraine-Rus' in the Fourteenth to Seventeenth Centuries / translator: M. Skorupsky, M. D. Olynyk ; consulting editor M. M. Kapral ; editor-in-chief F. E. Sysyn ; assistant editor U. M. Pasiecznyk. Edmonton, Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2019. lxii+550 p.
321. Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. Vol. 6 : Economic, Cultural, and National Life in the Fourteenth to Seventeenth Centuries. Translated by Leonid Heretz; Edited by Myron M. Kapral, Consulting Editor, and Frank E. Sysyn, Editor in Chief, with the assistance of Uliana M. Pasiecznyk. Edmonton, Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2012. lxv, [2], 619 p.
322. Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. Vol. 7 : The Cossack Age to 1625. Translated by Bohdan Strumiński; Edited by Serhii Plokhyy, Consulting Editor, and Frank E. Sysyn, Editor-in-Chief, with the assistance of Uliana M. Pasiecznyk. Edmonton, Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1999. lxvi, 548 p.
323. Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. Vol. 8 : The Cossack Age, 1626–1650. Translated by Marta Daria Olynyk; Edited by Frank E. Sysyn, Editor in Chief, with the assistance of Myroslav Yurkevich. Edmonton, Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2002. lxxix, 808 p.
324. Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. Vol. 9, book 2, part 1 : The Cossack Age, 1654–1657. Translated by Marta Daria Olynyk, Edited by Serhii Plokhyy, Consulting Editor, and Frank E. Sysyn, Editor in Chief, with the assistance of Myroslav Yurkevich. Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2008.

325. Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. Vol. 9, book 2, part 2 : The Cossack Age, 1654–1657. Translated by Marta Daria Olynyk; Edited by Yaroslav Fedoruk, Consulting Editor, and Frank E. Sysyn, Editor in Chief, with the assistance of Myroslav Yurkevich. Edmonton, Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2010. lxxxiii, [7], 480 p.
326. Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. Vol.10 : The Cossack Age, 1657–1659. Translated by Marta Daria Olynyk; Edited by Andrew B. Pernal and Yaroslav Fedoruk, Consulting Editors, and Frank E. Sysyn, Editor in Chief, with the assistance of Myroslav Yurkevich. Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2014.
327. Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. Vol. 9, book 1 : The Cossack Age, 1650–1653. Translated by Bohdan Strumiński; Edited by Serhii Plokyh, Consulting Editor, and Frank E. Sysyn, Editor in Chief, with the assistance of Myroslav Yurkevich. Edmonton, Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2005. lxxx, 760 p.
328. Pankova Svitlana. Volume 3 of the History of Ukraine-Rus' in Mykhailo Hrushevsky's Creative Laboratory. *Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus'.* Volume 3: To the year 1340. Edmonton; Toronto, 2016. S. XXIII–XLVII.
329. Pankova Svitlana. Volume 4 of the History of Ukraine-Rus': Between Two «Ukrainian Wings in Mighty National Flight». *Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus'.* Edmonton; Toronto, 2017. Volume 4. S. XXI–XLVII.
330. Plokyh Serhii. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. University of Toronto Press, 2005. 700 p.
331. Telvak V., Ilnytsky V. Ukraine between Europe and Russia: Mykhailo Hrushevsky's vision. *European Journal of Transformation Studies.* 2018. Vol. 6. N. 2. P. 25 – 43.
332. Telvak V., Ilnytskyi V. Mykhailo Hrushevsky and Nicolae Iorga: scholars' struggle over the national history. *Codrul Cosminului.* 2018. Vol. XXIV. No. 1. P. 53 – 64.
333. Telvak V., Masnenko W. Problem «Europa i Rosja» w refleksji teoretycznej i metodologicznej Mychajły Hruszewskiego. *Вісь Європи.* 2025. Вип. 7. С. 17–27.

334. Telvak V., Pedych V. Mykhailo Hrushevsky's «History of Ukrainian Literature» in Assessments of his Contemporaries. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2019. Вип. 12. С. 126–136.
335. Telvak V., Salata O. Reception of Hrushevsky studies: epistolary aspect. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2021. Вип. 20. С. 32 – 39.
336. Telvak V., Telvak V. Mykhailo Hrushevsky in Czech historiography (the first third of the 20th century). *Codrul Cosminului*. 2019. Vol. XXV. No. 2. P. 265 – 286.
337. Telvak V., Telvak V. The First Institutional Encyclopaedia in Ukraine. *Studia Historiae Scientiarum*. 2022. Vol. 21. P. 423 – 432.
338. Telvak V., Telvak V. Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavronsky). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 7. С. 46 – 53.
- 339.** Telvak V., Yanyshyn B. «Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes» of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 2021. Vol. 25. No. 1. P. 71 – 90.
340. Telvak V., Yanyshyn B., Nakonechnyj V. Archaeological and Early Historical Interests of Mykhailo Hrushevsky: Receptive Aspect. *Eminak*. 2024. № 1 (46). P. 227 – 241
341. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przegląd nauk historycznych*. 2021. R. XX. Nr 2. S. 103 – 125.
342. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Mykhailo Hrushevsky and French slavic studies of the first third of the twentieth century: problems of reception. *Danubius*. 2023. Vol. XLI. P. 277-300.

ДОДАТКИ

Додаток А

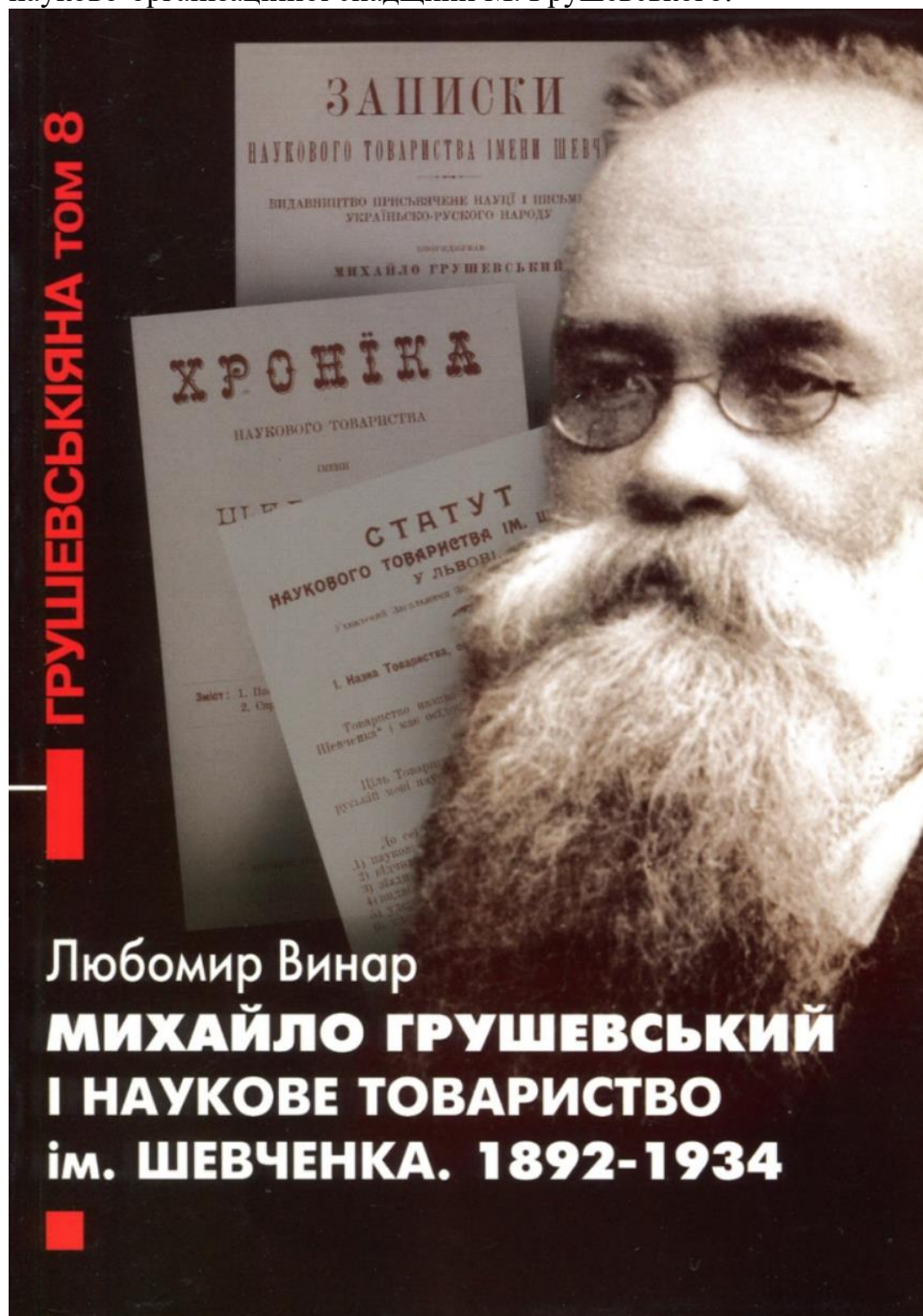
Структура дисципліни грушевськознавство.

Структура грушевськознавства, запропонована А. Винарем.

Джерело: Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства. *Український історик*. 1996. Ч. 1-4. С. 38.

Титули монографічних праць, присвячених дослідженню історіографічної та науково-організаційної спадщини М. Грушевського.

hrushevsky.nbu.gov.ua

Р.Я.Пиріг
Життя
Михайла
ГРУШЕВСЬКОГО

останнє десятиліття(1924 – 1934)

Ігор Гирич

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ:
конструктор української модерної нації

«СМОЛОСКИП»

ОКСАНА ЮРКОВА

**ДІЯЛЬНІСТЬ
НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ
КАФЕДРИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

1924-1930

ВІТАЛІЙ ТЕЛЬВАК

**ТВОРЧА СПАДЩИНА
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
В ОЦІНКАХ СУЧАСНИКІВ**

**(кінець ХІХ – 30-ті роки
ХХ століття)**

ЛЬВІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Віталій ТЕЛЬВАК, Василь ПЕДИЧ

Віталій ТЕЛЬВАК, Василь ПЕДИЧ

ЛЬВІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Сергій Плохій

ВЕЛИКИЙ ПЕРЕДІЛ

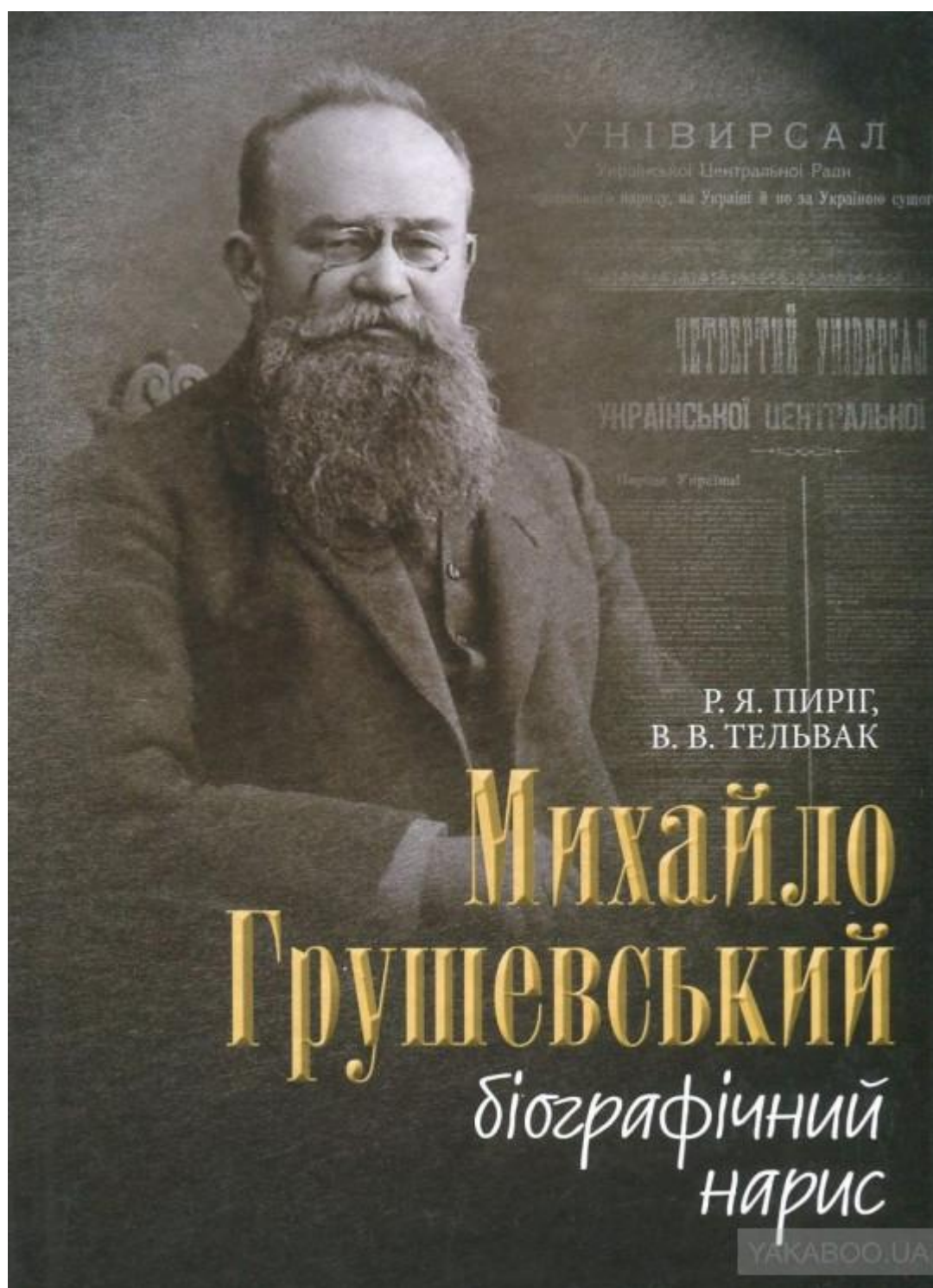
Незвичайна історія

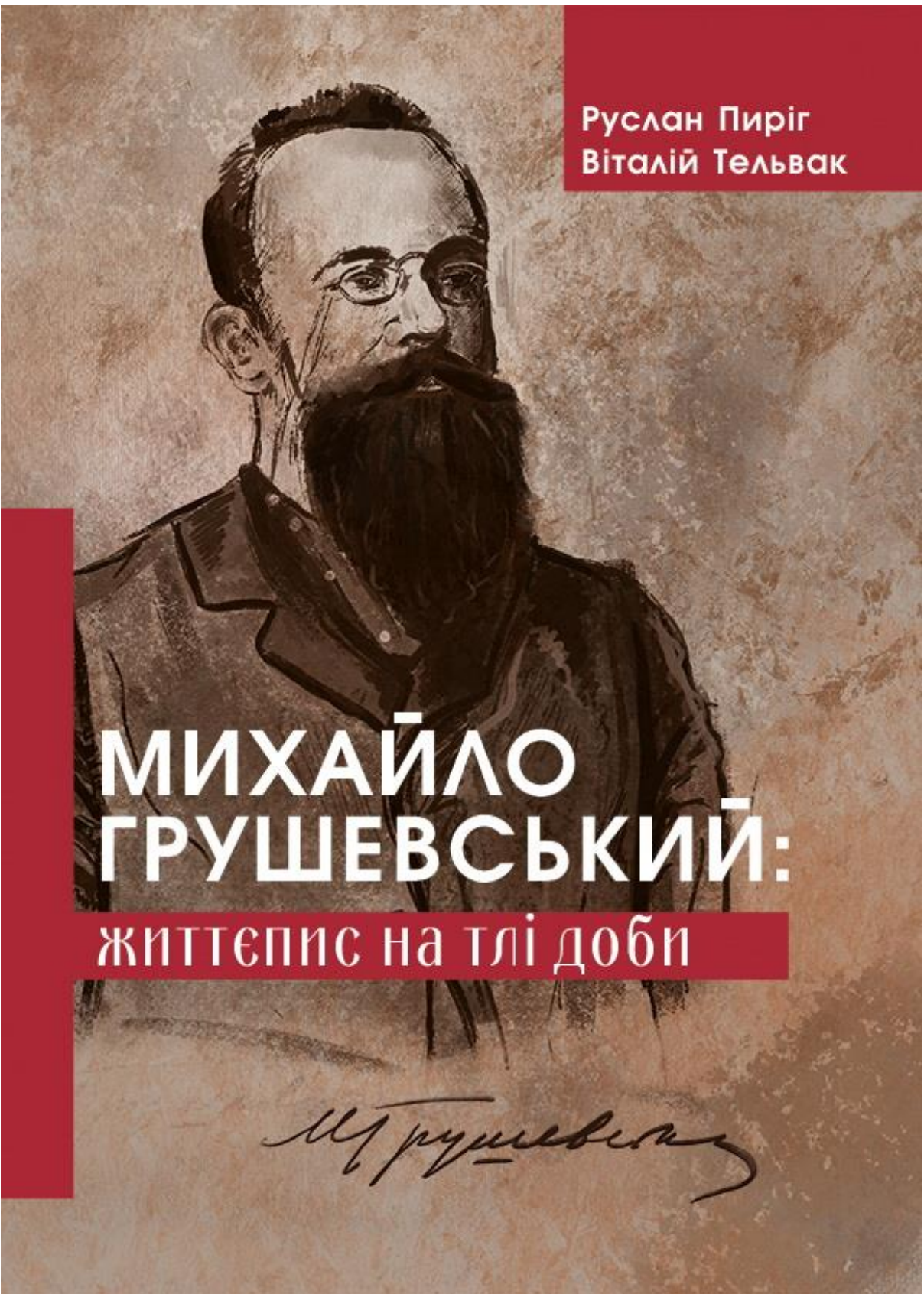
Михайла

Грушевського

КРИТИКА

A detailed charcoal or pencil portrait of Mykhailo Hrushevskyi, a man with a full dark beard and mustache, wearing glasses and a dark jacket. The background is a textured, light brownish-grey. A red rectangular box is in the top right corner, and a red vertical bar is on the left side.

Руслан Пиріг
Віталій Тельвак

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: життєпис на тлі доби

М. Грушевський